

De nieuwe Molenwereld

Molenstenen bedoeld
om stil te liggen
Pagina 4

Het Limburgs Landschap
als molenbeheerder
Pagina 38

juni
5
2020

Wat deed een
harenmaker?
Pagina 72

Een herbouwplan dat
niet gelukt is
Pagina 93

Geen crisis in de molenwereld

Het coronavirus beïnvloedt onze hele samenleving ingrijpend. Toch is er van een crisis in de molenwereld geen sprake. Weliswaar vond de Nationale Molendag voor het eerst sinds 1973 geen doorgang. Het internationale molencongres, dat in juni gepland was naar aanleiding van de plaatsing van het molenaarsambacht op de UNESCO-lijst voor immaterieel erfgoed, moest worden afgezegd. Op de molens konden ook geen bezoekers meer worden ontvangen of groepen worden rondgeleid. Zelfs stond een aantal molens stil. Voor zover bij het laten draaien van molens de richtlijnen niet in acht konden worden genomen of de risico's te groot waren, is dat ook begrijpelijk. Zo behoort een flink deel van de vrijwillige molenaars enkel vanwege hun leeftijd tot de risicogroep. Door strenge beperkende maatregelen te treffen, konden andere molens echter toch doordraaien. En niet alleen doordraaien, maar ook doormalen, want met name naar de producten van de ambachtelijke korenmolen bleek er enorm veel vraag

te ontstaan. Hoewel er geen voedseltekort en zeker ook geen meeltekort in Nederland is geweest, bleken de supermarkten de vraag naar bloem en meel in kleinverpakking niet te kunnen bijbenen. Veel nieuwe klanten vonden dan ook de weg naar de korenmolens, waar men alle zeilen heeft moeten bijzetten om aan de vraag te voldoen. Het is de hoop van de professioneel werkende korenmolenaars dat dat blijvend tot meer belangstelling voor de door hen vervaardigde producten zal leiden. Daarmee is niet alleen die beroepsgroep gebaat, maar ook de molenbescherming in het algemeen. Want dat in een molen de functie kan worden uitgeoefend waarvoor die molen ook gebouwd en altijd gebruikt werd, dat is de laatste decenia toch steeds weer de beste garantie voor het behoud van monumentwaarden gebleken. Ook met betrekking tot *De nieuwe Molenwereld* was er van een crisis geen sprake. Door de veranderde omstandigheden werden schrijvers voor het blad kennelijk aangezet om aan het

werk te gaan. Dat leverde het dikste nummer tot nu toe op, met behalve afwisselende artikelen deze keer vooral ook bijzonder fotomateriaal. Wij hopen daarom dat dit nummer in de nog lange zomer die voor ons ligt vaak ter hand zal worden genomen, en dat het aanleiding zal geven tot lees- en kijkplezier; en tot toegenomen inzichten over hoe wij als samenleving, ook buiten crisistijd, met onze molens zouden moeten omgaan.

Redactie

Van de uitgever

Voor u ligt de vijfde editie van *De nieuwe Molenwereld*. Het is alweer drie jaar geleden dat de roep om een papieren versie van de Molenwereld naast het digitaal monument op de website www.molenwereld.com zo sterk werd dat we als Stichting Molenwereld besloten het avontuur aan te gaan. We hebben er geen moment spijt van gehad. De redactie onder leiding van Jan Scheirs en Ton Meesters levert uitstekend werk en 750 mensen hebben een abonnement genomen. Net als voorheen is dat eigenlijk

De nieuwe Molenwereld

Halfjaarlijks tijdschrift
voor molensliefhebbers en molenkenners
(en voor hen die dat willen worden)

Redactie:

Jan Scheirs
Loostraat 2
5081 VB Hilvarenbeek
E-mail: redactie@molenwereld.com

Ton Meesters
Zandoogjes 6
4814 SB Breda
E-mail: redactie@molenwereld.com

Verschijning:

juni en december

Uitgever:

Stichting Molenwereld
Benedenrijweg 521
2987 VA Ridderkerk
Tel.: 0180 411018
www.molenwereld.com

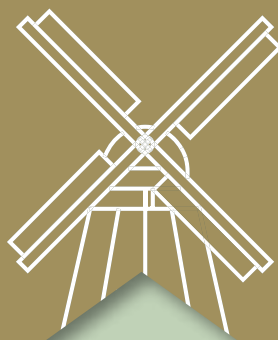
Uitgever:

Sjoerd Veerman
Zwanebloem 51
2954 NH Alblasserdam
Tel.: 06 23974997

Administratie:

E-mail: adm@molenwereld.com

Colofon

Advertenties:

Bart Dooren
Kerkstraat 52
2355 AH Hoogmade
Tel.: 071 5012672
E-mail: adv@molenwereld.com

Abonnementen:

E-mail: adm@molenwereld.com
www.molenwereld.com

De abonnementsprijs bedraagt € 20,- per jaar en dient bij vooruitbetaling te worden voldaan. Abonnementen kunnen op ieder gewenst moment ingaan en worden automatisch verlengd, tenzij een abonnement uiterlijk op 31 oktober

van het lopende abonnementsjaar schriftelijk wordt opgezegd.

De in het lopende abonnementsjaar (van januari t/m december) reeds verschenen nummers worden na ontvangst van het abonnementsgeld direct toegezonden, indien nog voorradig.

Prijs losse nummers: € 12,00 in Nederland
Overig Europa: € 13,00
(De prijzen zijn exclusief verzendkosten)

Donateurs van de Stichting Molenwereld ontvangen het blad gratis bij minimale donatie van € 62,50

Website:

www.molenwereld.com

Bankrelatie:

NL 16 RABO 0375 0308 67

KvK: 41174466, Rotterdam

Layout en druk:

Twigt Grafimedia, Moordrecht
www.twigt.nl

Realisatie website:

Red Vitamine, Rotterdam
www.redvitamine.nl

ISSN 2589 5451

©COPYRIGHT: Stichting Molenwereld.
Niets van deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt op welke wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

net iets te weinig, we streven naar 1.000 betaalde abonnementen. Dan kunnen we naast alle kosten ook een klein beetje opzietten voor een doorgaande reeks. Want als uitgever willen we graag de wereld van molens blijven dienen met achtergrondartikelen, informatie, geschiedenis en toekomstverhalen en alles wat daarbij hoort. We rekenen op u als het erom gaat het goede gerucht te verspreiden en anderen ook aan te moedigen abonnee te worden. Bij de start van 2020 hebben we in het bestuur ook vastgesteld dat de website als monument goed functioneert, maar niet als medium voor snelle actuele nieuwsvoorziening over molens en alles daaromtrent. Terwijl we wel denken dat een actuele, op informatie gerichte molenwereld-website in een behoefte zou kunnen voorzien. Daarom zijn we op zoek naar een vrijwilliger/medewerker voor de website. Gevraagd: passie voor alles rondom molens, een vlotte pen en goede beheersing van het Nederlands. Belangstelling? Meld je aan bij de secretaris van onze stichting, Rob van Wetten. E-mailadres: adm@molenwereld.com.

Onze stichting bestaat ruim 20 jaar en de meeste bestuursleden doen ook al bijna 20 jaar mee. Het verloop is erg gering, waarschijnlijk omdat dit bestuurswerk geen grote inspanningen vergt, het werken met een bekwame redactie erg plezierig is en iedereen een molenhart heeft. Toch hebben we recent afscheid genomen van ons bestuurslid advertenties, Johan Ottevan-ger uit Moerkapelle. We zijn Johan zeer erkentelijk voor al die jaren in het bestuur. Hij wordt opgevolgd door Bart Dooren, ook al een veteraan in het bestuur. We hopen dat ook hij succesvol mag zijn als advertentiewer- ver. Hij is te bereiken via het e-mailadres adv@molenwereld.com.

Helaas hebben we om gezondheidsredenen ook afscheid moeten nemen van onze penningmeester Gerard Barendse. Wij danken Gerard voor de jarenlange inzet. Beide vacatures konden op korte termijn ingevuld worden. Op 1 mei 2020 is aangetreden als algemeen bestuurslid Johan Janssen uit Veenendaal. De nieuwe penningmeester treedt in de zomer aan. We zijn blij dat er voor dit werk mensen gevonden konden worden, want we willen graag nog vele jaren zo'n mooi magazine blijven uitgeven.

Sjoerd Veerman,
voorzitter Stichting Molenwereld

Inhoud

Molens als markeringen in de Biesbosch 4

Een eeuwenlang verdienmodel voor landmeters
Leen Rietveld

Speuren op de akkers 18

Een vermeende foto van de molen van Moergestel leidt tot een bijzondere ontdekking
Erwin Esselink

"Pa, het is hoog water, je moet draaien" 23

In gesprek met molenaarsdochter Wil Zoeteman-Verrijp
Marloes Wellenberg

Werelderfgoed Kinderdijk kan eigen broek ophouden 30

Gebiedsperspectief moet grenzen groei bepalen
Peter van der Molen

Boekbespreking 36

Wiro en Wim van Heugten, Watermolens in Noord-Brabant
Ton Meesters

Uitdagingen rond het behoud en beheer van Limburgse molens 38

De rol van Stichting het Limburgs Landschap
René Gerats

Geen bevrijding voor De Goede Verwachting in Amersfoort 48

Erwin Esselink

Column 56

WvdL

Nederlandse innovatie in de molenbouw van Potsdam in de 18de eeuw 58

Susanne Marok

Ten Bruggencate en zijn moleninventarisnummering 66

Erik Stoop

De harenmakerij in Koog aan de Zaan 72

Ron Couwenhoven

De ene ambachtelijke korenmolen is de andere niet 78

Jan Scheirs

Een lang leven molenaar: op bezoek bij Frits Vorderman 84

Willem Roose

Boekbespreking 91

Bob Poppen, De molens van Uithuizen. Vijf eeuwen molenhistorie
Jan Scheirs

De Koevingse molen niet herbouwd 93

Gerard Sturkenboom

Reacties van lezers 103

Omslag voor:

Oude zaken die onlosmakelijk met elkaar verbonden waren: een molen uit 1840, een molenaar uit 1920, een transportfiets van ca. 1935 en een vrachtwagen uit 1968. Zie het artikel over Frits Vorderman in dit nummer (foto Fred Vorderman, maart 2018).

Omslag achter:

De Koevingse molen stond met een van zijn teerlingen in Schijndel, met een andere in Veghel en met de twee overige op grond van Sint-Oedenrode. (foto Nard Vogels, Brabant-collectie/Tilburg University, ca. 1942).

Molenstenen als markeringen in de Biesbosch

Een eeuwenlang verdienmodel voor landmeters

Leen Rietveld

In 2013 werden bij de werkzaamheden voor het project Ruimte voor de Rivier in de Noordwaard van de Biesbosch bij het Biesbosch Museum drie molenstenen opgebaggerd.

Dit was de aanleiding voor een ontmoeting tussen twee oud-landmeters van het Kadaster. De ene landmeter, Jan Blaas, had jaren geleden een onderzoek gedaan naar het werk van landmeters bij de opsporing en markering van de verdwenen rivier de Maas zoals deze voor 1421 door de verdronken Groote of Zuid-Hollandse Waard stroomde. De andere landmeter, Leen Rietveld, werkte op dat moment bij het Biesbosch Museum en maakte alles van nabij mee en sloot zich bij Jan Blaas aan om het onderzoek naar het werk van landmeters voor 1830 met hun molenstenen verder uit te diepen. Dit artikel is gebaseerd op oude verballen, metingen en kaarten uit archieven. Van deze archieven is het Nationaal Archief in Den Haag de belangrijkste bron, maar ook van andere

archieven is gebruik gemaakt. Van eerder verschenen publicaties is nauwelijks gebruik gemaakt, behalve om oude archiefstukken te kunnen vinden. Vrijwel alle kaarten kunnen via de website van het Nationaal Archief (www.gabeta.nl) bekeken worden. Hierbij is het mogelijk om op details in te zoomen. De getranscribeerde verballen en cartouches op de kaarten zijn te vinden in het boek *Naer de rechte conste der geometrie* door Jan Blaas en Leen Rietveld (2017, te bestellen via www.boekenbestellen.nl). De oude verdwenen rivier de Maas zal ter onderscheiding van de huidige rivier de Maas in deze bijdrage 'de Maeze' worden genoemd.

Op het werken met oude metingen zal in dit artikel niet worden ingegaan. De maateenheden voor het meten van afstanden en richtingen weken destijds volkomen af van wat wij nu gewend zijn. Een afbeelding van een landmeter uit 1607 die bij dit artikel wordt afgedrukt, geeft hiervan een indruk.

Over de landmeters en hun werkstukken valt het volgende te vermelden. Zij werden altijd ingehuurd door belanghebbenden en lieten zich vorstelrijk belonen. Bij de start van een opdracht deed men onderzoek naar vroegere gegevens. Bij de interpretatie van die oude gegevens voor de reconstructie ging het nogal eens verkeerd. Als men er zeker van wil zijn dat de landmeter in het terrein aan de slag is geweest, dan moet dat uit een verbaal blijken. De metingen werden immers nauwgezet in verballen opgenomen. De kwaliteit van de kaarten was enorm verschillend. Er werd veel gekopieerd en nagetekend. Daar waar mogelijk wordt over de kwaliteit van de kaart een toelichting gegeven.

De Groote of Zuid-Hollandse Waard

Het grootste en oudste waterschap in Holland ontstond in de 13^e eeuw en werd terecht de Groote of Zuid-Hollandse Waard genoemd. In samenwerking werden de ontginningen, polders en ambachten langs de Maeze

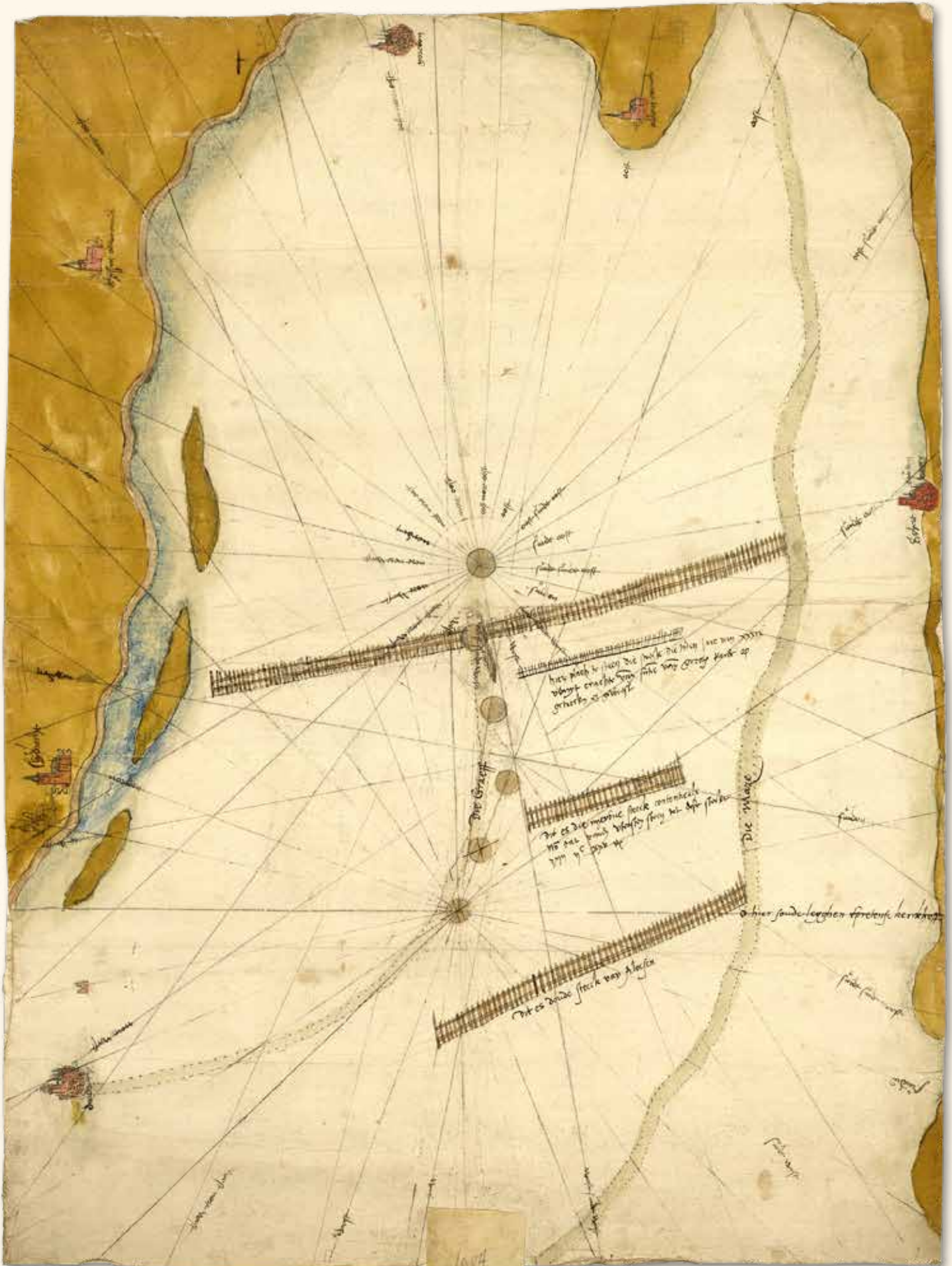

▲ De derde opgegraven steen in 2013 was een maalsteen (loper). Deze steen was vermoedelijk een markering van een vissteek en wordt in dit artikel niet behandeld (foto Cees v.d. Esch).

◀ Twee oliemolenstenen in 2013 voor het Biesbosch Museum in Werkendam (foto Leen Rietveld).

Een landmeter in 1607 met meetketting en hoekmeetinstrument.

1904

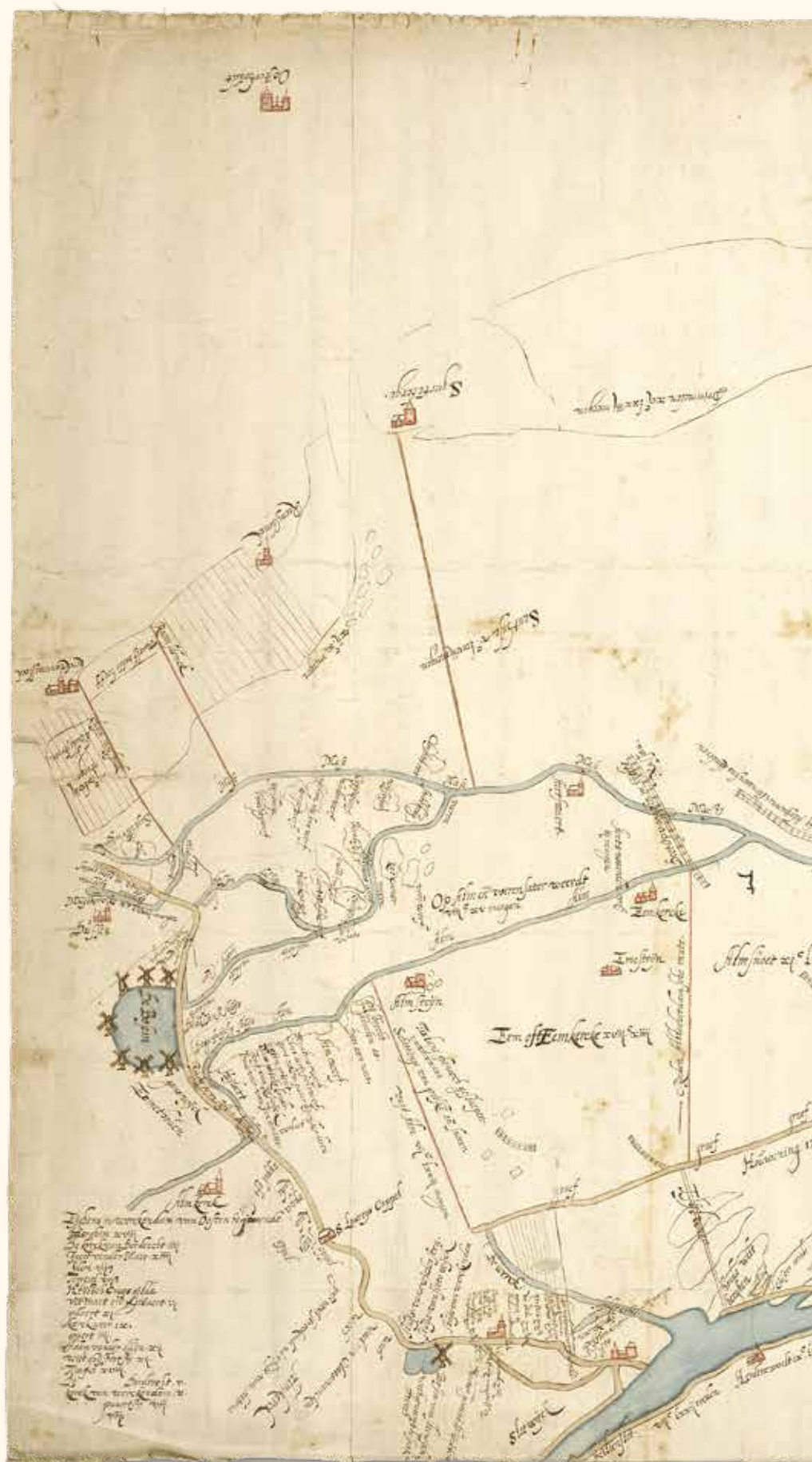
Een schetskaart waarvan de datering en maker onbekend zijn. Het noorden ligt aan de linkerkant (Nationaal Archief (NA), Den Haag, inv.nr. 1904).

binnen één bedijking ondergebracht. Hoe omvangrijk de organisatie van het waterschap was, is niet bekend. De dijkgraaf werd benoemd door de graaf van Holland en onder de beambten bevond zich ook een landmeter. Van deze ongetwijfeld belangrijke figuur zijn geen werkstukken bewaard gebleven.

Dat formele samenwerking en waterbeheersing geen garantie voor succes zijn, leert de geschiedenis van de ondergang van de Grootte Waard. Door bodemdaling, verzwakking van de dijken door zoutwinning uit veen bij die dijken, oplopende kosten en bestuurlijke ruzie ontstond een uitermate kritieke situatie. Een fikse storm in 1421 gaf de laatste zet; tijdens de zogenoemde Sint-Elisabethsvloed braken de dijken en liep De Waard onder water. Door bestuurlijk falen en geldgebrek bleef herstel van de dijken uit. Een eeuw lang werd het gebied overgelaten aan de krachten van wind en water.

Kort na 1500 begonnen de erfgenamen van de voormalige grondbezitters en de feodale heersers zich te roeren over hun oude rechten. Door opslibbing kwamen veel gronden boven water, bovendien werd door visvangst veel geld verdiend. De strijd om de rechten op grond en water in de voormalige Waard brandde los. Nadat keizer Karel V in 1521-1523 door een commissie ieders rechten had laten onderzoeken, verschenen rond 1537 de eerste kaarten over deze kwesties. Soms is bekend dat ze bij processen horen over bijvoorbeeld visrechten bij vissteken. Vissteken zijn lange schuttingen van wilgenhout haaks op de zwemrichting van de zalm gezet om de vis richting fuiken te leiden. Op de hier weergegeven schetskaart blz. 5 zijn duidelijk drie van die steken te zien plus nog een kleine steek daar tussenin. De zes cirkeltjes bij 'Die Graeff' zijn bijna zeker molenstenen, evenals het kleine cirkeltje in 'Die Maze'. Toen al werden de stenen gebruikt om punten te markeren.

Andere kaarten proberen de grenzen van de ambachtsheerlijkheden in beeld te brengen. Ze vertonen een merkwaardig beeld met een mengeling van de oude situatie in 1421 met die van 1537. Bij het bekijken van de

De maker en de datering van deze kaart, die meetkundig niet geheel juist is, zijn onbekend. Het noorden ligt ongeveer aan

volgende kaart moet men bedenken dat het de zoveelste kopie is van een oudere kaart. Het voordeel van deze kaart is de leesbaarheid. Er zijn ook wat molens te zien, vooral in het oosten bij *De Borem*, maar er zijn geen

bolbakens of molenstenen te bekenen. De rode lijnen moeten de grenzen van de ambachten voorstellen. De 'Graeff' welke op de vorige kaart als watergang is ingekleurd, wordt hier als weg aangeduid. Tijdens het maken

de onderkant van de kaart (NA, Den Haag, inv.nr. 1903C).

van de kaart waren zowel de Graaf als de Maeze onder water verdwenen. De enigszins golvende evenwijdige lijnen met daartussen een raster moeten de visstekten voorstellen.

Rond 1550 werd besloten de geschillen rond de begrenzingen in *Den Verdroncken Waerd* rigourees aan te pakken. In 1555 zou Karel V afstand doen van de troon. De band met de Prins van Oranje is dan nog goed. Dit is van be-

lang, want een nu onzichtbare grens is de verdwenen Maeze. Deze rivier vormde de grens tussen de ambachten van de Prins ten zuiden van de rivier en de bezittingen van de Graaf van Holland (Karel V) ten noorden hiervan.

Kaart van Pieter Sluiter uit 1560, die verrassend nauwkeurig is. De kilometers lange kromme lijnen zijn de vissteken. In de Maeze, die als een dubbele lijn van west naar oost langste vissteek naar het noorden is een eerder afgezonken steen te zien, een stukje oostelijker langs 'De Graaf' nog een. Tussen de bakens staan in de Maeze getallen. Dit zijn

Het grote onderzoek naar de Maeze van 1560, 1561 en 1564

Het verslag van het onderzoek naar de Maeze en de daarop volgende besluiten zijn bijna compleet in verballen opgenomen en in het Nationaal Archief bewaard gebleven. Het geeft ons inzicht hoe men toen te werk ging en welke rol eenieder speelde. Het geheel stond onder leiding van vier commissarissen van de grafelijkheid en ook de Prins van Oranje zelf met raadgevers nam soms deel aan de onderzoeken op het water. Alle aspecten van het onderzoek komen in het verslag aan de orde, zoals het verzamelen van oude gegevens, een beschrijving van de huidige toestand, het raadplegen van informanten, beschrijvingen van de vaartochten, de wijze van peilen met "tastijzers" naar de bedding, enz. De tekst, in het oud-Hollands met wijdloperige, wollige en bloemrijke zinnen is soms moeilijk te interpreteren. In de verslagen worden ook de molenstenen beschreven. Een citaat over een eerder afgezonken molensteen: *Ende hebben aldaer doen betasten die plaetse daer eertijts de steene bij de voorn. mr. Everard Nicolaj aende noortcant van der Maze gesoncken is geweest, maer int tasten en hebben den steen niet connen gevonden*". Ook hieruit blijkt dat voor 1550 molenstenen werden afgezonken.

Aan de commissie waren twee landmeters toegevoegd, Pieter Sluijter voor de graaf en Cornelis Pieterse voor de prins. Beide landmeters dienden een kaart te maken volgens een memorie met daarin de voorwaarden waaraan de kaarten moesten voldoen. De door de commissie vastgestelde loop van de Maeze werd met 11 bolbakens gemarkeerd. De landmeters dienden deze bolbakens punt voor punt op te meten. Ook deze metingen zijn in het verbaal opgenomen. De afstanden tussen de bolbakens werden met een meetkoord gemeten, de richtingen met een *landkompas*. Daarnaast werden de richtingen naar de zichtbare kerktorens en een molen die op de stadsmuur van Dordrecht stond gemeten. Voor dit artikel is het belangrijk om te melden dat bolbakens 10 precies in de lijn van de kerktorens van Breda en Terheijden werd gezet. Van de kaart van Pieter Sluijter is een versie bewaard gebleven.

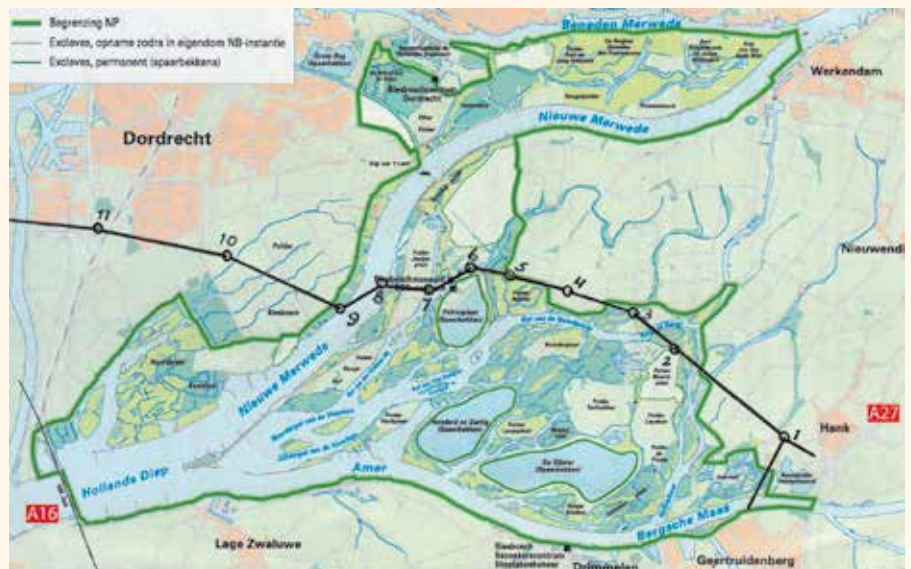
tussen de vissteken doorloopt, staan op 11 locaties genummerde bolbakens getekend. Bijna halverwege de gemeten afstanden (NA, Den Haag, inv.nr. 1895A).

Opgemerkt wordt dat op de kaart van Sluijter op locatie 7 twee bakens en op locatie 9 zelfs drie bakens staan afgebeeld. Het oude verslag geeft daarover uitleg. Hier was de ruzie tussen de vissers over de loop van de Maeze zo heftig dat de commissie geen beslissing durfde te nemen. Dit werd overgelaten aan het hoogste gezag.

Deze kwestie is het begin van een eeuwenlang verdienmodel voor landmeters. Duidelijk is te zien op het hiernaast afgebeelde detail van kaart NA 1896A dat de noordelijke bakens zeven en negen dicht bij de blauw gekleurde Maeze staan. Een wat bibberig lijntje met bijschrift *scheijft* geeft aan dat daar de grens loopt over het zuidelijk baken 7 en het middenbaken bij 9. Gezien de kaarten, de metingen en het verslag vonden de deskundigen de loop van de Maeze over de noordelijke bakens 7 en 9 het juiste traject. Het hoogste gezag, nu vertegenwoordigd door de hertogin van Parma, Philips II zat sinds 1559 in Spanje, besliste in 1561 door middel van een decisie anders. Zij besliste volgens het afgebeelde *scheijft*. Ook werden bij deze grens geen afstanden vermeld. Die waren volgens de opgenomen metingen in het verslag inderdaad niet gemeten. In de decisie worden de afstanden bij het traject tussen de bakens 6-7-8-9-10 over de noordelijke bakens 7 en 9 vermeld en dat klopt dus niet. De landmeters die later met deze gegevens de grensrivier wilden uitzetten, werkten met onjuiste maten met alle gevolgen van dien. Nog een belangrijke afstand is die van kruisbaken 11 naar molen Het Raephout op de stadsmuur van Dordrecht.

Ook over deze richting, *noortwaert* en de bijbehorende afstand (1.090 roeden = 4.316 meter) is in de eeuwen hierna veel verwarring ontstaan. Dat wordt hierna behandeld bij de metingen tussen 1564 en 1840.

De uitdrukking *de bakens verzetten* zou hier in de Biesbosch wel eens geboren kunnen zijn. Kennelijk was dit een terugkerend probleem. Om dit aan te pakken werd in 1564 bij

Kaartje van het Nationaal Park 'De Biesbosch' met de locaties van de 11 bolbakens in de huidige topografie (samensteller Leen Rietveld).

► Detail van een kaart van landmeter Cornelis Pieterse uit 1560 Het noorden ligt aan de rechterkant van de kaart (NA, Den Haag, inv.nr. 1896A).

de bakens 1 tot en met 10 *eenen blauwen olije molensteen* afgezonken. Ook hiervan is het verslag bewaard gebleven. De keuze voor oliemolentenen zal er mee te maken hebben dat dit de zwaarste stenen waren die men kon vinden. Het werk werd door de landmeters van 1560 uitgevoerd. Zij constateerden de verkeerde afstanden in de decisie en verbeterden deze bij het afzinken van de stenen. Het probleem bleef echter bestaan want het officiële besluit (de decisie) moest door de latere landmeters worden aangehouden.

De stenen verdwenen onder water en hiermee begint de tragiek van het verhaal. Ze zijn zo zwaar dat verplaatsen niet aan de orde was. Maar hoe vind je ze terug met behulp van de tamelijk onnauwkeurige metingen en de primitieve instrumenten in deze ondergelopen Waard van 25 bij 12 kilometer, waarbij in de loop van de tijd het landschap sterk veranderde? Dat betekende veel werk voor landmeters tot 1830, want de conflicten waren met de decisie en het afzinken van de molenstenen nog niet uit de wereld.

Eeuwenlang zoeken naar oliemolentenen

Na het afzinken van de molenstenen was het voor de landmeters gelukkig niet voorbij. Door de veranderende terreinsituatie en de steeds oploeiende conflicten kwamen er heel wat opdrachten van machthebbers om de grens (de zogenaamde *limiet*) van 17 kilometer opnieuw te 'verhelderen'. De *geswooren lantmeters* moesten uitgaan van de decisie van 1561 met daarin de juiste richtingen maar de verkeerde afstanden in het traject tussen de bakens/molentenen 6 en 10.

Kantsteen van een oliemolen, eerste vondst, 28 cm. dik met een diameter van 155 cm., gemaakt van Belgische hardsteen. Locatie Biesbosch Museum te Werkendam (foto Leen Rietveld).

Detail van de kaart van Pieter Sluiter uit 1560 met molen Het Raephout op de stadsmuur van Dordrecht met de meetlijn op de westelijke kant van de smetteloze witte wieken. Het Raephout is de linker molen op de stadsmuur (NA, Den Haag).

De landmeters brachten verslag uit en overhandigden de metingen met de kaarten aan de opdrachtgevers. Daarna werd alles in archieven bewaard voor een volgende opdracht. Bij ons onderzoek in de archieven is er bewijs gevonden van 20 zoektochten naar molenstenen tussen 1564 en 1830, te weten 1607 - 1609 - 1619 - 1620 - 1625 - 1632 - 1635 - 1638 - 1641 - 1642 - 1648 - 1660 - 1724 - 1748 - 1756 - 1781 - 1791 - 1806 - 1812 - 1820. Er zijn landmeters, vaak in combinatie, die het gehele traject voor hun rekening namen, anderen beperkten zich tot een gedeelte, soms maar één lengte tussen twee bolbakens of tot het opsporen van een enkele gezonken steen. Van lang niet alle zoektochten is het verslag bekend, maar door de verwijzingen in de andere verballen staat dit aantal wel vast. In enkele gevallen is alleen de kaart bewaard gebleven. Het geplueter in de Biesbosch leverde in veel gevallen geen vondst van een steen op. Werd er wel een steen gevonden, dan bestond er ook kans op verwisseling met een steen van een vissteek. Het is mooi om nu achteraf te constateren waar de landmeters in de fout gingen. De meetgegevens kwamen meestal nauwgezet in de verballen terecht, ook als het ging om afwijkingen van de oorspronkelijke metingen. Het totaal aan verballen met hun bloemrijk taalgebruik is te omvangrijk om in dit artikel

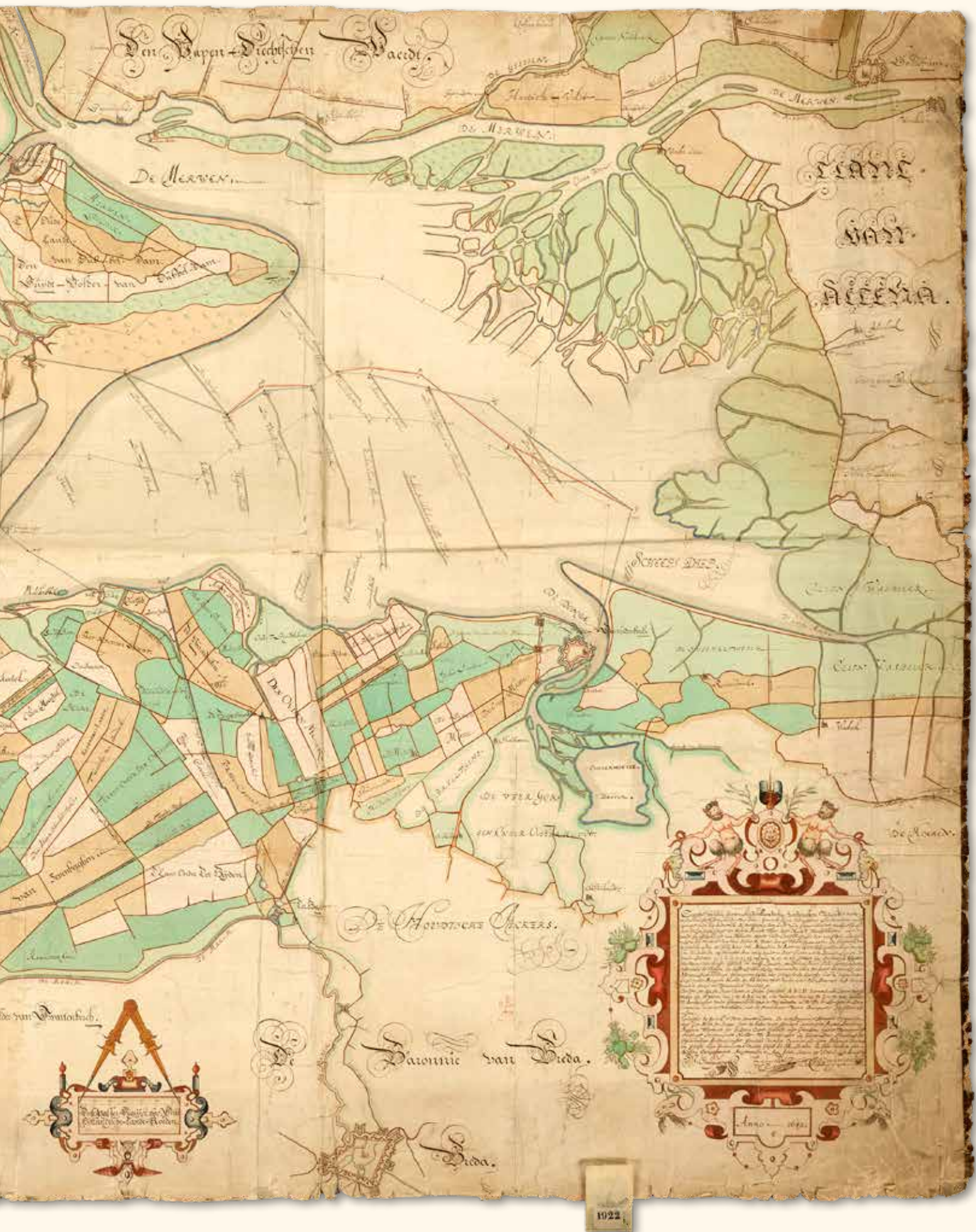
te behandelen. Enkele van de expedities worden er uitgelicht en hieronder behandeld. Aan molensteen en bolbakens 10 wordt speciaal aandacht besteed.

In 1620, nog tijdens Het Twaalfjarig Bestand gaf prins Frederik Hendrik van Nassau aan Jacob Jan Simonszoon *geswooren lantmeter residerende tot Geertruijdenberge* opdracht om de landerijen en visserijen van de prins vast te stellen, op te meten en op een kaart af te beelden. De kaart is verloren gegaan, maar gelukkig hebben andere landmeters er kopieën van gemaakt.

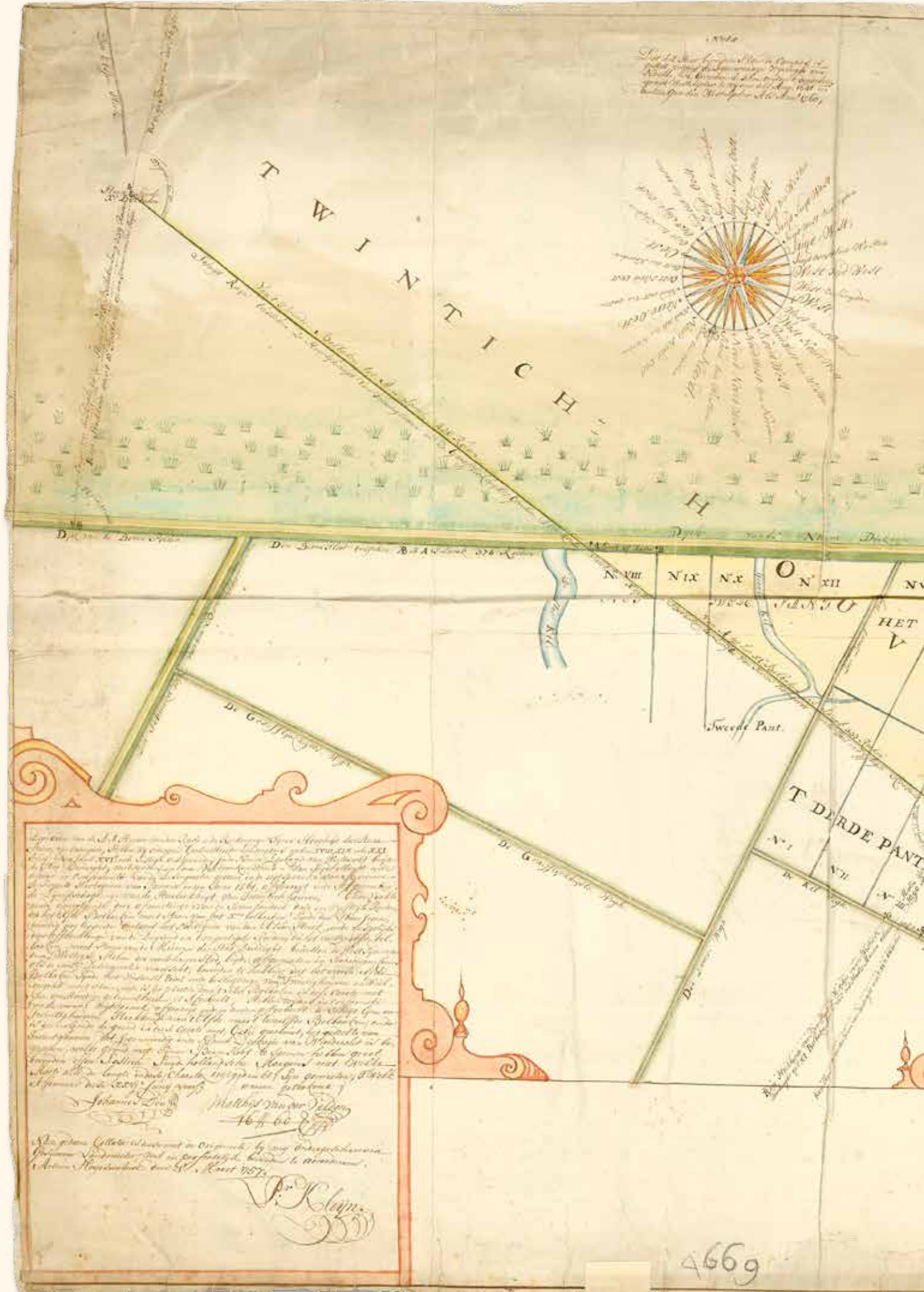
In het verbaal en op de kaart staan opvallende zaken. Nergens in het verbaal wordt over molenstenen ge-

Kantsteen, tweede vondst, 28 cm. dik met een diameter van 130 cm., gemaakt van Belgische hardsteen. Locatie Biesbosch Museum te Werkendam. De stenen lagen ongeveer 80 meter van elkaar (foto Leen Rietveld).

twee verschillende kompassen links onder (NA, Den Haag, inv.nr. 1922A).

4669

4669

dinge volgens het verbaal van den jaare 1757 door het verhoogen der gronden, verloop der rivieren, killen en geulen, bijna geheel verduisterd is. Hierdoor konden drie landmeters opnieuw aan de slag, ditmaal in opdracht van de Graaflijkheids-domeinen en de Vorst van Nassau. Weer werd het hele traject van de elf bakens en stenen uitgezet. We beperken ons in dit artikel tot het vermelde rond baken 10. Deze molensteen konden de landmeters niet vinden. Op de door hen met metingen vastgestelde locatie werd een zerksteen gelegd van 3,5 voet in het vierkant (1,4 x 1,4 meter).

We sluiten de greep in de geschiedenis af met de opmeting van geheel Nederland voor de invoering van de kadastrale registratie in 1832. Doordat Nederland in 1810 onder Napoleon onderdeel werd van het Franse keizerrijk, verloor de Maeze als rechtsgrens haar betekenis, maar de limiet keert voor een groot deel terug als gemeentegrens tussen Werkendam, Dussen, Made en Drimmelen, Lage Zwaluwe en Dubbeldam. Er worden in 1820 processen-verbaal van grensbepaling met een schetskaart opgemaakt om de gemeentegrenzen vast te stellen. Opmerkelijk is dat er bij de grenspunten 8 tot en met 10 tussen de gemeenten een conflict was over de ligging van de grenzen tussen de betrokken gemeenten. Over de zerkstenen van 1806 wordt niet gesproken, wel wordt bij de bakens 9 en 10 geschreven over *Limite Molen-*

De helft van een kantsteen (De steen van Kloosteroord) tentoongesteld tegen het talud van de Buitendijk in Hank in 2015 (foto Leen Rietveld).

steen gezonken ligt, gezegd den 9^e respectievelijk 10^e paal. Dit staat ook op de schetskaart vermeld.

Berekeningen en conclusies uit de verbalen, metingen en kaarten

Na enkele jaren van lezen, interpreteren, rekenen, onderling overleg en het raadplegen van deskundigen zijn er wel resultaten te melden. Het meeste rekenwerk is door Jan Blaas gedaan. Hij verzorgde ook voor een groot deel de transcripties van de verbalen. Onder de deskundigen bevonden zich archeologen, historici, andere landmeters en Biesbosch-kenners. De uitgebreide analyse en resultaten zijn te vinden in het eerder genoemde boek. De in dit hoofdstuk genoemde afstand of richting en hoek zijn omgerekend naar de nu gebruikelijke maateenheden. Hieronder een gerichte selectie uit de bevindingen. Als we de periode voor het afzinken van de molenstenen in de Maeze be-

schouwen, vallen de inspanningen op van de oude machthebbers om hun oude rechten weer nieuw leven in te blazen. De oude feodale structuur van de absolute vorsten met hun leenheren en leenmannen was nog springlevend. Dat een burger een stuk grond of water gebruikte zonder aan *zijn heer* daarvoor te betalen diende subiet de kop ingedrukt te worden. Verder moeten bedenken dat deze rechten een andere inhoud hadden dan de huidige rechten op onroerend goed. Maar onder welke heer viel nu dat stuk grond of water? Kosten noch moeite werden gespaard om dit duidelijk te krijgen. Zo is er een enorme kaart van 2 x 4 meter, kortgeleden gerestaureerd opgehangen in de leeszaal van het archief in Dordrecht. Deze kaart laat een beeld zien dat sterk overeenkomt met kaart NA 1903C afgebeeld op bladzijden 6 en 7.

Het analyseren van de teksten, de kaarten en het rekenen met de metingen van 1560, 1561 en 1564 heeft tot opmerkelijke conclusies geleid. Hierbij is gebruik gemaakt van de vondst door de archiefkring van Hank van "De Steen van Kloosteroord" in 1991. Deze actieve club heeft wel een landmeterszonde begaan door de steen uit te graven en in het dorp een mooie zichtbare plek te geven. De zonde werd ongedaan gemaakt door een replica van een bolbaken op de vindplaats te zetten en de coördinaten hiervan te laten bepalen.

Door eerdere publicaties zijn we in aanvang op het verkeerde been gezet door de daarin geponeerde stellingen dat de bolbakens en molenstenen nauwgezet en soms met elkaar verbonden door touwen of zelfs kettingen op precies dezelfde plek terecht zijn gekomen. Na veel rekenwerk en bestudering van de teksten is gebleken dat dit niet houdbaar is. Ten eerste zat er vier jaar tussen het zetten van de bolbakens en het afzinken van de molenstenen. In vier jaar kan er veel gebeuren met de bakens. Ten tweede zorgde de decisie van 1561 voor verwarring. Ten derde blijkt uit de metingen van de landmeters in 1564 dat er verschillen zijn tussen de afstanden van bakens tot bakens en de afstanden van steen naar steen, vooral in het hoofdlijntraject van 6 naar 10. Zo wordt er in 1560 tussen bakens 9 en 10, 2.562 meter gemeten; in 1564

Een replica van bolbaken 1 op de vindplaats van de steen in Hank in 2015. Op de achtergrond de Amercentrale in Geertruidenberg (foto Leen Rietveld).

tussen de stenen 9 en 10, 2.717 meter. Ten vierde zijn er nog tal van landmeetkundige argumenten. Er kunnen tientallen meters verschil zitten tussen de locatie van het bolbaken en die van een molensteen. Toen dit eenmaal was vastgesteld, gingen er veel metingen kloppen. Als voorbeelden zijn te noemen de situatie bij het *geschilbaken* 9 en het reeds behandelde baken 10.

Bij de molenstenen moeten we ook rekening houden met de onzekerheid of de steen bij de afzinking van 1564 hoort of bij de markering van een vissteek. Ook kan de dubbele vondst op ongeveer 80 meter van elkaar van de oliemolentenen bij het Biesbosch Museum nog niet verklaard worden.

In 2016 werd een grondradaronderzoek gedaan naar de aanwezigheid van munitie, bij de aanleg van een natuurgebied in de Polder Biesbosch. De projectleiding was bereid op de locatie van de in 1756 gevonden steen 10 een onderzoek te doen. Op de juiste plaats gaf het radarbeeld een verstoring in de bodemstructuur, wat kan duiden op de aanwezigheid van de steen op 4 à 5 meter diepte.

Het graven naar de steen om zo te controleren of het een oliemolensteen, een zerksteen of beide betrof, was mogelijk. De machinisten van de volop aanwezige graafmachines waren er voor in, maar de opdrachtgevers, o.a. de gemeente Dordrecht, hadden helaas geen interesse.

Ten slotte volgt een overzicht van hoe succesvol het zoeken naar de tien oliemolentenen door de eeuwen heen geweest is.

Steen 1: *De steen van het Kloosteroord* is door alle landmeters gevonden.

Steen 2 tot en met steen 5: Deze stenen zijn nooit meer teruggevonden.

Steen 6: Gevonden in 1642. In 2013 samen met een *zustersteen* opgebaggerd. Steen 7: In 1642 en 1756 gevonden op een vreemde plek ver van de bakens. Steen 8: In 1806 gevonden, maar verdwenen door de aanleg van de Nieuwe Merwede.

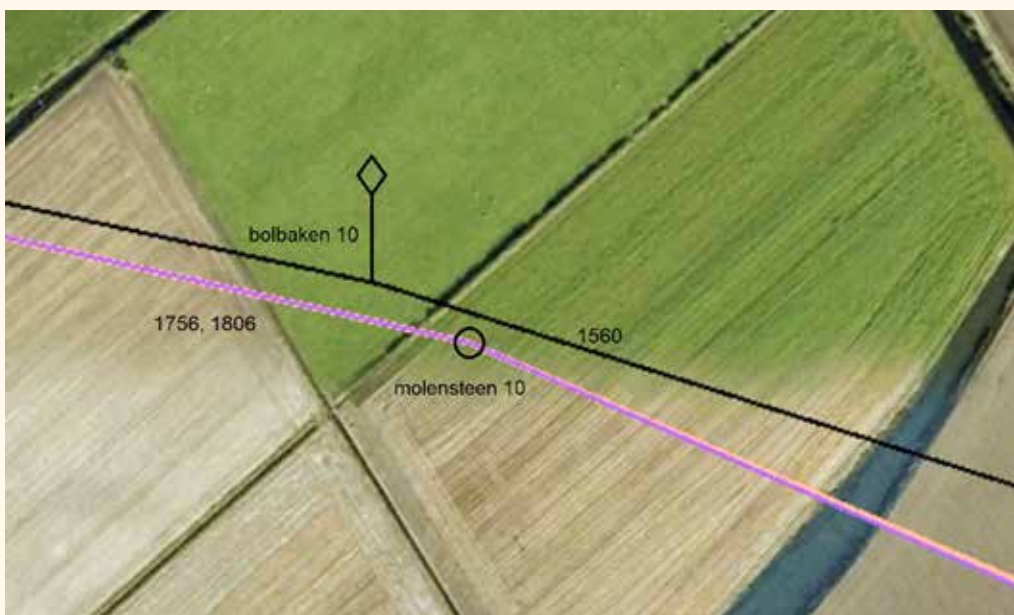
Steen 9: In 1642 en 1756 gevonden, kan er nog liggen.

Steen 10: In 1756 gevonden, ligt er vermoedelijk nog, 4 à 5 meter onder het maaiveld.

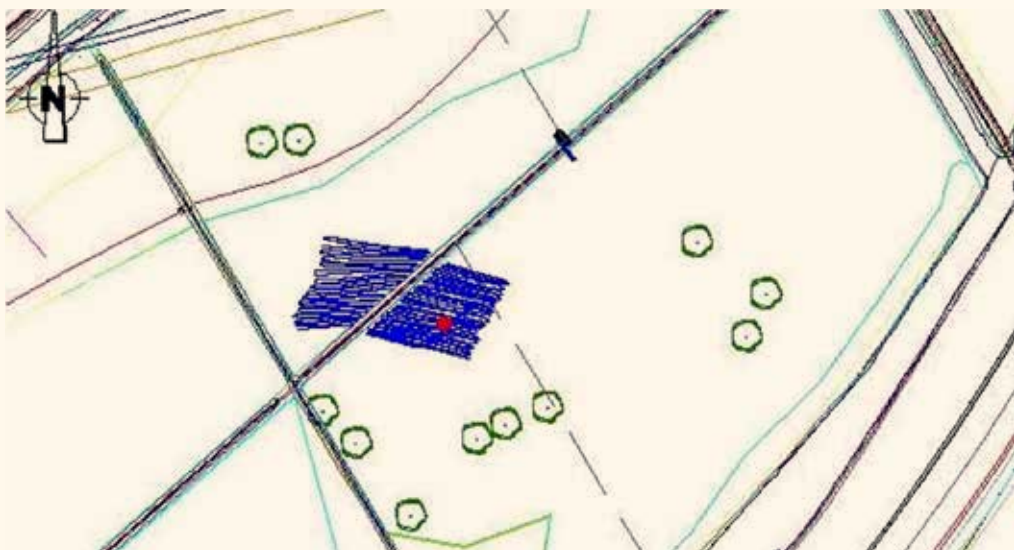
Bij kruisbaken 11 is nooit een steen afgezonden.

Situatie bij de bakens 9 in de Nieuwe Merwede met Google Earth als ondergrond. Bij de lijnen is het jaartal van de meting aangegeven waarmee de ligging berekend is (Jan Blaas).

Situatie bij bolbaken 10 ten zuiden van Dordrecht met Google Earth als ondergrond (Jan Blaas).

Kaartje van het grondradaronderzoek uit 2016. De rode stip is de verstoring in de grondstructuur, vergelijk met de afbeelding hierboven.

Speuren op de akkers

Een vermeende foto van de molen van Moergestel leidt tot een bijzondere ontdekking

Erwin Esselink

Redacteur van dit blad Jan Scheirs vond in de collectie van het Regionaal Archief Tilburg een foto waarop de standerdmolen van Moergestel te zien zou zijn. Op het eerste gezicht geen verkeerde aanname, maar bij nadere beschouwing kon dit niet kloppen. Zo ontbreken bij de molen van Moergestel de windveren op het waaispant, de kap is anders vormgegeven, het luik in het trappint zit niet op dezelfde plaats en de verhoudingen van de kast zijn ook anders. Ook Victor Theeuwes, molenaar op deze molen, is die mening toegedaan: *het trappint van deze molen (Moergestel) heeft zichtbaar een heel andere situering van deur en luik en ook de staartophanging is niet dezelfde. Maar als het niet de molen van Moergestel is, welke molen is het dan wel?*

Album

De foto is afkomstig uit een album van Cor Brouwers-Van Waesberghe (1879-1972), een welgestelde dame uit Tilburg. Zij was getrouwd met de Tilburg-

se fabrikant Aug. M.M.C. Brouwers. Voor zover gelokaliseerd zijn alle foto's in dit album gemaakt in Tilburg of omgeving (Riel, Oisterwijk, Hilvarenbeek en Berkel-Enschot). De meeste zijn gemaakt in de Eerste Wereldoorlog. In het album is nog een tweede foto van dezelfde standerdmolen aanwezig, een tegenlichtopname. Het is aannemelijk dat deze molen in de omgeving van Tilburg stond. Tijdens de Eerste Wereldoorlog stond er nog een handjevol standerdmolens in de omgeving van Tilburg. Moeten we de molen hier inderdaad zoeken? Mederedacteur Ton Meesters kwam met de suggestie dat het de Akkermolen te Alphen, gelegen tussen Tilburg en Baarle-Nassau, zou kunnen zijn. De Akkermolen is de enige van deze standerdmolens waarvan geen afbeelding bekend is. Kan het om deze molen gaan?

Vergelijking

Op beide foto's staat de molen naar dezelfde richting gekeerd. Een van

de foto's is een tegenlichtopname, waardoor we mogen aannemen dat de molen globaal op het westen staat. Op topografische kaarten uit die tijd is te zien dat er ten westen van de molen nauwelijks bebouwing aanwezig was, maar wel wat bosschages. Dat komt overeen met het beeld op beide foto's. In 1898 leverde de firma Pot uit Kinderdijk een ijzeren binnenroede met nummer 1803 aan F.P. van Gorp te Alphen bij Tilburg, de toenmalige eigenaar van de Akkermolen. De roe had een lengte van 24,35 meter en als molenmaker staat vermeld *W. Borghaert Oosterwijk* (Willem Borgharts, Oisterwijk). Vanaf die tijd beschikte de molen over minimaal één ijzeren roede. Wanneer we de foto van de overhek staande molen beter bekijken, dan valt op dat de roe die van linksboven naar rechtsonder loopt licht doorbuigt. Dat wijst op een houten roe. De andere roe buigt niet zichtbaar door en dat wijst op een ijzeren roe. Verder is er in het werkboek van Pot sprake van *overloop gaten*. Dat betekent dat er overlopers of schuifijzers aanwezig waren. Wanneer we de tegenlichtfoto bekijken, dan zien we dat de molen inderdaad schuifijzers had. Verder waren er zeilarmen (zeilklampen) aangebracht op heklatten nummers 8 en 14, vanaf het uiteinde van de roede gerekend. Wanneer we inzoomen op de foto, dan zien we inderdaad een *knik* in het opgerolde zeil bij de 8ste en 14de heklat. Kortom: alles wat bekend is van de Akkermolen komt overeen met de foto's. De conclusie dat het om de Akkermolen gaat, lijkt gerechtvaardigd.

Detail van de oudste kadastrale kaart uit 1827 met de Akkermolen, aangeduid als Den houten Molen. Ten oosten van de molen staan de rosoliemolen (nr. 165) en het molenaarshuis met schuur (nr. 166) (bron beeldbank Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

Historie

De geschiedenis van de Akkermolen gaat ver terug. De molen bestond al in

De vermeende molen van Moergestel, die bij nadere beschouwing de Akkermolen te Alphen (Noord-Brabant) moet zijn. De opname werd gemaakt in de Eerste Wereldoorlog (collectie Regionaal Archief Tilburg).

1313 en viel toen onder het gezag van de Tempeliers en na hen de Johannieters. In 1515 werd de molen al de Akkermolen genoemd. In 1794 kwam de molen in bezit van de Heer van Breda, die dan ook eigenaar is van de andere Alphense molen, de Steenen Molen. Dat was van oorsprong ook een standerdmolen, maar hij werd in de jaren 1680-1682 in steen herbouwd. In de Franse tijd (1795-1813) kwamen beide molens in handen van de Nationale Domeinen. Aanvankelijk werden de molens verpacht, maar na een aantal jaren gingen de Domeinen tot verkoop over. De Akkermolen, ook aangeduid als Houten of Planken Molen, werd in 1812 verkocht aan Cornelis van Gorp. De Steenen Molen kwam in 1816 in het bezit van diens laatste pachter, ook een Cornelis van Gorp. Aanvankelijk kon geen verband tussen beide Alphense molenaarsfamilies gevonden wor-

den, maar na onderzoek bleek er een gemeenschappelijke voorvader te bestaan in de 17de eeuw: Thomas Gherits van Gorp. De Steenen Molen bleef tot 1919 in handen van de familie van

Gorp en werd in 1930 afgebroken. De koper van de Akkermolen, Cornelis van Gorp, overleed al in 1820 op 42-jarige leeftijd. Zijn weduwe Maria Van Gorp-Van Bael zette het bedrijf

Topografische kaart van rond 1900 met daarop aangegeven de Akkermolen (Houten Molen) en de Steenen Molen. De Akkermolen lag even ten zuiden van Alphen aan de Baarleseweg. Met een zwarte pijl is de kijkrichting van de fotograaf aangegeven. Bemerkt het open landschap ten westen van de Akkermolen (bron Topotijdreis.nl).

voort. Op de oudste kadastrale kaart uit 1827 staat naast de molen ook een rosoliemolen aangegeven. In 1839 vroeg de weduwe Van Gorp toestemming om de molen ook tot pelmolen te mogen inrichten. Haar zoon Pieter is dan pachter van de molen. Na zijn overlijden in 1841 werd broer Willem molenaar. Vanaf 1874 werd er ook schors met de molen gemalen ten behoeve van de plaatselijke leerlooierijen. Willem overleed in 1877, waarna zijn weduwe Anna Catharina van Gorp-Remeijsen het bedrijf overnam. In 1880 werd vergunning verleend voor de oprichting van een stoommaalderij. In 1890 nam zoon François Peter (1855-1932) het bedrijf over. Hij was degene die in 1898 een ijzeren roe voor de molen bestelde. Zijn zoon Victor Clemens van Gorp (1898-1975), beter bekend als Vikske de Mulder, werd er ook molenaar. Met zijn vader en oom Cornelis heeft hij de molen nog bemalen. Ook de oliemolen werd nog volop gebruikt. In het vakblad *De Molenaar* van 14 januari 1969 (nr. 2) haalde Victor herinneringen op aan de molen:

Zelf heb ik er nog enkele jaren, tot 1922/1923, toen is onze standaardmolen gesloopt, veel mee gemalen, graan en schors. Als ik mij goed herinner stond er op zekere plaatsen als jaartal 1711, 1754 en 1756 vermeld.

Op onze molen lagen ook drie koppel stenen voor het malen van voergraan, rogge en tarwe en één voor schors.

Samen praten mijn vrouw en ik nog dikwijls over onze oude molen, die zij echter nooit heeft gezien, maar toch zeer gaarne nog hiervan alles wil weten. Dan moet ik haar uitleggen wat de koning, spoorwiel en vang enz. was. Ik word deze maand 71 jaar en mijn vrouw 68 en ze is toch niet van molenaarsafkomst. P.S. Onze molen werd steeds de Akkermolen genoemd.

Opmerkelijk is dat de molen met drie koppels stenen was uitgerust. Voor een standerdmolen is dat bijzonder. Omdat Victor het heeft over een koning en een spoorwiel, weten we hoe de aandrijving was uitgevoerd. In plaats van een rondsel met steenspil

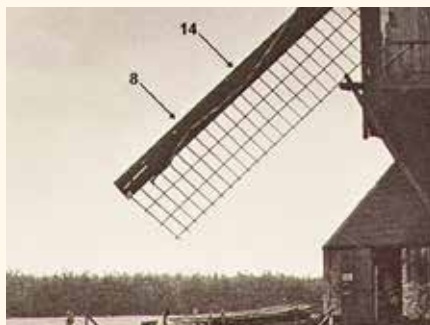
◀ Tegenlichtopname van dezelfde standerdmolen uit dezelfde periode. Op de staande roe is een overloper of schuifijzer te zien (collectie Regionaal Archief Tilburg).

Op deze foto uit 1899 is De Steenen Molen van Alphen te zien, afgebroken in 1930. Al in de jaren 1680-1682 werd op deze plek een stenen molen gebouwd (collectie Etienne van Gorp).

voor de achtermolen was er een rondsel op een koningsspil, die via een spoorwiel van beperkte afmeting twee steenrondsels aandreef. Een dergelijke

inrichting, dus met een dubbele achtermolen, komt in Nederland nog op twee standerdmolens voor: de molen van Alphen aan de Maas en de mo-

Een detail van de foto uit de Eerste Wereldoorlog. De knikken in het opgerolde zeil verraden de aanwezigheid van zeilklampen ter hoogte van de 8ste en 14de heklat. Deze gegevens corresponderen met de beschrijving van de ijzeren binnenroede die Pot in 1898 leverde voor deze molen.

Een dubbele achtermolen, uitgevoerd met koning en spoorwiel, zoals aanwezig in standerdmolen Tot Voordeel en Genoegen te Alphen aan de Maas. De Akkermolen moet ook een dergelijke inrichting hebben gehad (foto Erwin Esselink, 10 mei 2014).

De huidige situatie, gezien vanaf de rand van de bebouwing van Alphen. Het landschapsbeeld is nog hetzelfde als een eeuw geleden. Bemerkt de bomengroep rechts in de verte, die identiek lijkt aan die op de oude foto. Het zullen niet dezelfde bomen zijn, maar wel op dezelfde plek (foto Jan van Eijck, Heemkundekring Alphen, 16 oktober 2019).

len van Usselo. Overigens was zo'n inrichting vroeger behalve in Alphen ook elders in Midden-Brabant niet onbekend: de nog bestaande molen van Sprang en de voorganger van de Kerkhovense Molen in Oisterwijk (een standerdmolen) waren in de 19de eeuw ook met een spoorwiel voor de achtermolens uitgerust.

Met de afbraak in de jaren 1922/1923 vergiste Victor zich een paar jaar. In De Molenaar van 20 maart 1918 werd de molen al voor afbraak te koop aangeboden. Alphenaar Piet van Baal schreef in zijn dagboek dat de molen in het najaar van 1919 werd afgebroken. Ook in een artikel in het tijdschrift Taxandria uit 1920 staat dat de molen in 1919 werd afgebroken. Dat jaar is zeer waarschijnlijk het juiste. Na de afbraak van de molen werd het

bedrijf als maaldery voortgezet, vanaf 1921 door de firma Kinderen F.P. van Gorp. Na verloop van tijd waren alleen Victor en zijn broer Christianus Cornelis nog actief in het bedrijf. Omdat er geen opvolgers waren, werd het bedrijf in 1962 te koop aangeboden. Koper werd A.M. de Jong N.V., een bedrijf dat in die tijd sterk aan het uitbreiden was en kleinere maalderijen opkocht. De firma Kinderen F.P. van Gorp werd in 1963 opgeheven.

Potroe

Na de sloop van de Akkermolen werd de ijzeren binnenroede ingekort en gestoken in de korenmolen Oom Paul te Neerkant bij Deurne. Na de afbraak van deze molen verhuisde de roe naar de Welvaart te Horn, waar hij in 2014 gestreken werd. Met de toen eveneens gestreken Fransenoede

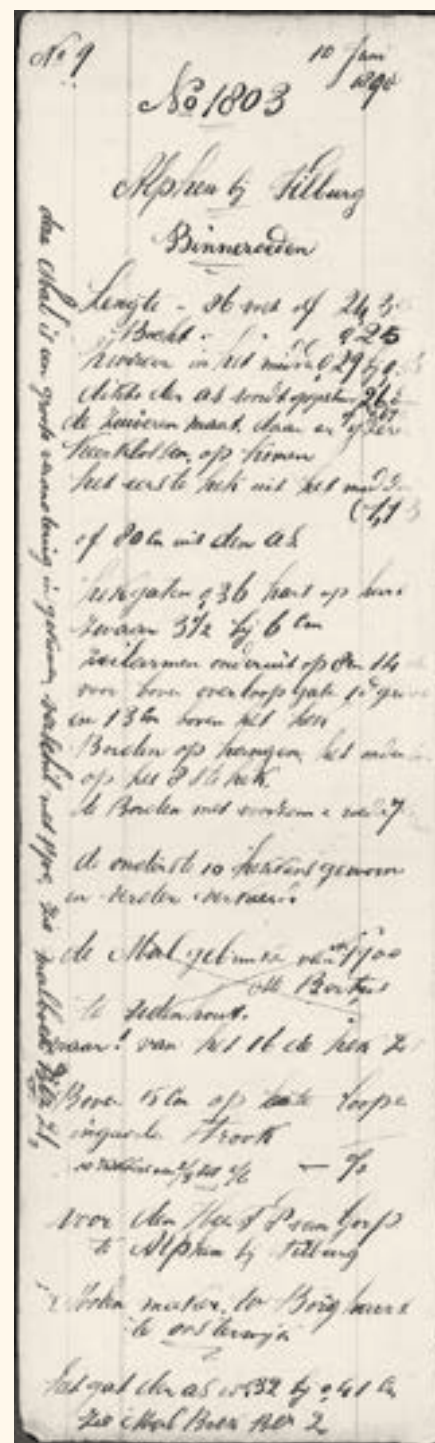
Advertentie uit het weekblad De Molenaar van 20 maart 1918, waarin de Akkermolen voor afbraak te koop wordt aangeboden.

De binnenroede van de Akkermolen ligt tegenwoordig naast molen De Welvaart in Horn. Het Potplaatje en nummer 1803 zijn bij het inkorten van de roe tot een lengte van 22 meter net behouden gebleven (foto Erwin Esselink, 20 september 2017).

vormen ze samen een bank bij de molen. Deze Potroede is de laatste tastbare herinnering aan de Alphense Akkermolen.

Voor de historische gegevens van de Alphense molens is dankbaar gebruik gemaakt van twee artikelen die Hans Geerts schreef voor De Meule, het orgaan van vereniging De Westbrabantse Molens. ◻

Een pagina uit het werkboek van roedenfabrikant Pot met de beschrijving van de in 1898 geleverde binnenroede (collectie Vereniging De Hollandsche Molen).

"Pa, het is hoog water, je moet draaien"

In gesprek met molenaarsdochter Wil Zoeteman-Verrijp

Marloes Wellenberg

Hoe zag het dagelijks leven eruit op de poldermolens in Zuid-Holland? Om antwoord op die vraag te krijgen, startte Erfgoedhuis Zuid-Holland met het project Molenverhalen. Wil Zoeteman-Verrijp (1933) groeide op in Strijen, in de Hoeksche Waard. Haar vader was molenaar in de polder Het Land van Essche. Jesse in 't Veld en Ellen Steendam spraken haar in november 2019 over het werk van haar vader, maar ook over de inundatie tijdens de Tweede Wereldoorlog en de dramatische gebeurtenissen tijdens de Watersnoodramp, die het leven kostten aan haar ouders, twee broers en een zus. "Toen was het hele huis verdwenen."

Het gezin Verrijp woonde in een huisje naast de molen. Ze waren thuis met negen kinderen, waarvan de oudste twee uit het eerste huwelijk van vader Verrijp. Het ging er gemoedelijk aan toe. Zoeteman-Verrijp: "Er was natuurlijk weleens bonje onder het eten. Dan zei de één tegen de ander: 'houd je poten thuis.' Dan zei moeder 'hé, wij hebben hier voeten hoor.' 'Oh ja, wij hebben hier voeten.' Of mijn broer zei tegen mij: 'kijk eens, wat een mooi vogeltje daar' en dan keek ik en gelijk was mijn vlees weg. Zulke typetjes waren we."

Vrijheid

"Mijn vader hield van de vrijheid die je als molenaar had", vertelt Zoeteman-Verrijp. "Hij vroeg soms aan ons of het hoog water was. Als we bramen gingen plukken moesten we bijvoorbeeld op het peil in de sloten letten. 'Pa, het is hoog water, je moet draaien', zeiden we dan. Hij had ook een peilschaal hoor, dat wel." Eens per jaar

kwam het polderbestuur langs om te schouwen. "Vaak was het allemaal wel goed. Twee keer per jaar moest mijn vader ook de sloten schoonmaken. De hele boezem tot aan de Buitendijk."

Naast het werk "voor de polder" verdiende haar vader bij als landarbeider. "Daar werd het meeste mee verdiend, meer dan met de molen. Aardappels delven, pee hakken (suikerbieten, *red.*)." Zelf moest ze ook al jong aan het werk. Ze had wel de verpleging in gewild, maar daarvoor moest je worden opgeleid, en daar was geen sprake van. "Er moesten centjes komen." Op het land werkte ze meestal samen met haar broertje Gerrit. "Die kon goed werken.

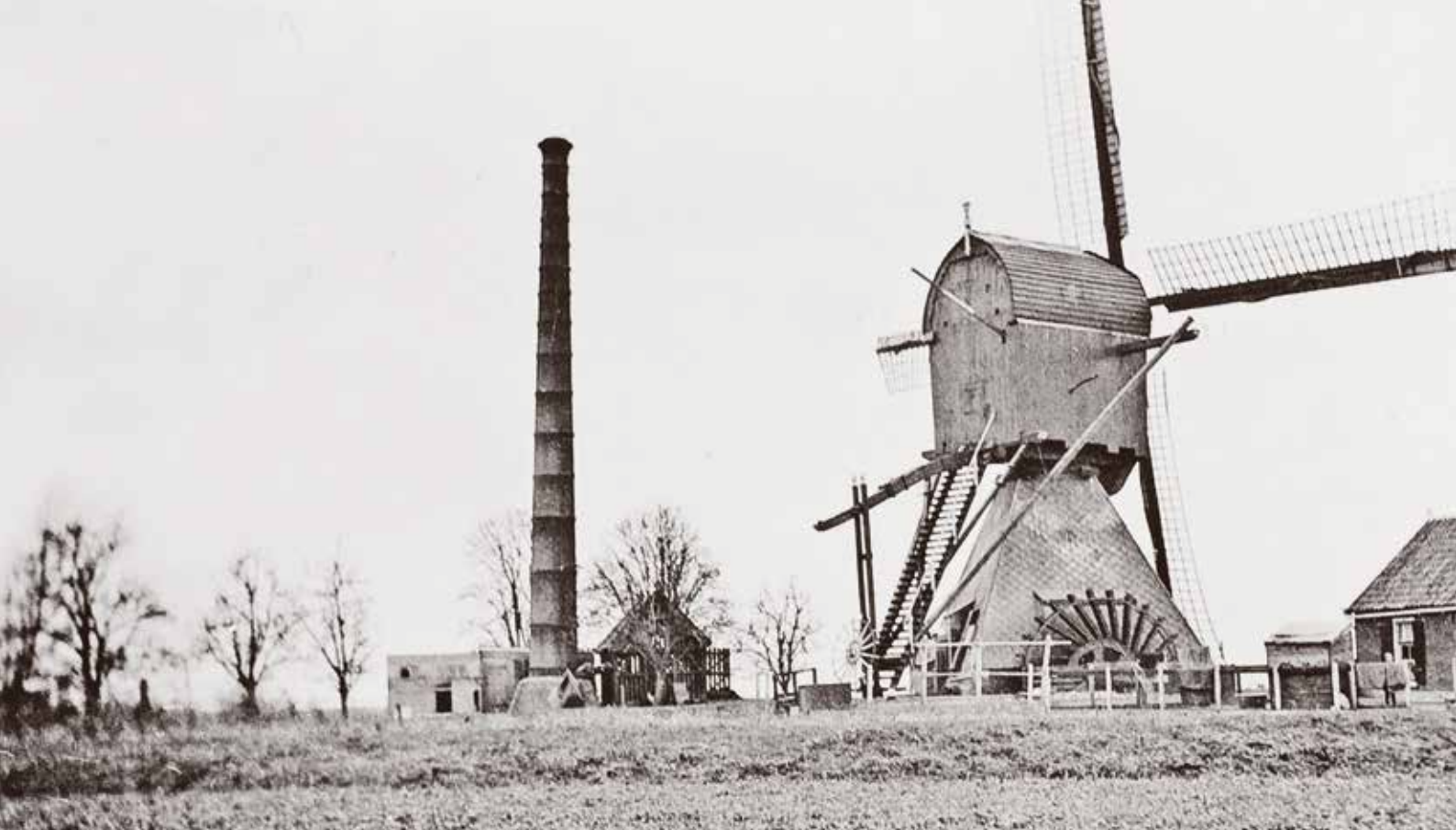
Wij hadden altijd de grootste hoop met aardappels of bieten." Daar kregen ze weleens commentaar op van de andere werkers. 'Moet je maar doorwerken', zei Gerrit dan altijd. 'Luie mensen komen niet ver.'

Gezellig bij het vuur

Overdag werkte haar vader op het land, 's avonds en 's nachts was hij bezig met de molen. Er zat een stoommachine in de molen als hulpaandrijving. "Het stoken van de machine gebeurde onderin de molen. Pa had een grote schep en gooide dan kolen op het vuur. Als hij in de winter bij het vuur zat mochten wij af en toe 's nachts voor de gezelligheid bij hem blijven. Dan had hij

Wil Zoeteman-Verrijp (foto Jesse in 't Veld/Erfgoedhuis Zuid-Holland, 2019).

De wipmolen van de polder het Land van Essche op een foto die ongedateerd is, maar die na 1930 genomen moet zijn. Links van de schoorsteen staat een gebouw waarvan de functie onbekend is en onmiddellijk rechts ervan staat de kolenschuur. Geheel rechts is een deel van de woning te zien waar het gezin Verrijp woonde (collectie Vereniging De Hollandsche Molen).

lekkere chocolademelk bij zich, of een sigaartje. Heel gezellig, daar verheugden wij ons dan echt op." Als er lang achter elkaar gemalen moest worden, hielpen haar twee oudste broers, Janus en Siem. "Die waren al oud genoeg. Dan werd het een beetje afgelost. Moeder hielp niet met de molen, die kon dat niet. Zij had altijd veel hoofdpijn. Ik weet niet waar dat door kwam. Misschien wel door al die ondeugende kinderen!" [lacht].

De kinderen mochten gewoon meehelpen op de molen, vertelt Zoeteman-Verrijp. Soms was dat zelfs broodnodig. "We hebben weleens meegemaakt dat de molen bijna op hol sloeg. Dan zaten de lichtjes (vonken, red.) bovenin de molen. We moesten toen met zijn allen op de vang gaan staan. Ik was de magerste, dus ik moest voorin en dan de rest hup, hup, hup, lager. Dan remde de molen af. Ja, je maakt heel wat mee hoor."

In de polder

Het leven midden in de polder was gezellig, maar zoals veel poldermolens was ook deze molen slecht bereikbaar. "Er was alleen maar een wandelpad door het gras, met aan weerskanten water. Dan had je aan de ene kant de vliet en

aan de andere kant de boezem." Bezoek kon je al van ver aan zien komen.

De kinderen gingen naar school in Strijen, een half uur lopen. "Als het hard waaide zei mijn moeder weleens: 'joh, zouden we de kinderen niet thuislaten?' 'Niks ervan, ik moet ook werken' zei vader, 'hup, naar school, hou elkaar maar vast.' Je kwam er zo maar niet af hoor." Later gingen ze ook weleens op de fiets. Dat was wel sneller, maar niet per se eenvoudiger:

"We hadden één fiets. Siem reed dan. Er zat er één achterop, één op het stuur, één op de stang en ik zat op zijn schouders. Zo gingen we naar school. Dan was het weleens 'houd jij je mond daarboven, want anders ga je eraf en dan ga je maar lopen.' "

"Melkboer!"

De kruidenier kwam aan de molen de wekelijkse bestelling ophalen en afleveren, maar er waren ook middenstanders die dat te ver vonden. Zoete-

Kadasterkaart uit 1925 met daarop de locatie van de molen, ten zuiden van Strijen. Onderaan Strijensas. Tussen beide dorpen lag de Strijense Haven, waar de molen via een lange voorboezem op uitmaalde. Deze haven wordt 'op Sas' door een ge maal weer geloosd op het Hollandsch Diep.

man-Verrijp: "De melkboer kwam tot aan de dijk, dan riep hij 'Melkboer!' en gingen wij met ons emmertje naar de dijk. De bakker legde het brood in een mand aan de dijk. Als we uit school kwamen namen we het brood mee terug. We hadden dan vaak honger van het lange lopen, dus dan namen we weleens een stukje brood. 'Wie heeft er nou weer aan mijn brood geknabbel?' zei moeder dan."

Vis hoefde niet in de winkel te worden gekocht, die vingen ze zelf. Haar vader viste op paling, ook op plekken waar dat eigenlijk niet mocht. "Het gebeurde dan ook wel dat er netten waren weggehaald. Mijn vader zei dan boos: 'Hoe kunnen ze dat nou zien, dat is verraden hoor!'" De paling was vooral voor eigen gebruik, niet voor de verkoop. Vissen met de molen, met het scheprad, deed vader Verrijp niet.

Een gezellig koppeltje

De band met de mensen uit de buurt was hecht. "Het was één grote familie, heel gezellig. 's Avonds kwamen de buurjongens en buurmeisjes van de dijk wel bij ons. Dan zaten aan de ene kant de dames te breien en aan de andere kant de mannen te kaarten. Een lekker gezellig koppeltje." Om acht uur 's avonds was het afgelopen met de gezelligheid en ging de olielamp uit. "Het was weer vroeg op natuurlijk. Zo gauw als het licht was moest je op het land werken. Ik had er zo'n hekel aan. Maar ja, het moest hè?"

Zigzagpatroon

Over het molenerf: "Elke zaterdag maakten we het erf netjes. Dan maakten we met een rijf (een hark, *red.*) een zigzagpatroon in de grond op het erf. Dat was mooi hoor. Achter het kolenhok hadden we een moestuin. Iedereen had zijn eigen stukje van de tuin. De een had de worteltjes, de ander had aardappels... We hadden bessen en kruisbessen, appels en peren. Ik had

► Deze foto stamt vermoedelijk uit de jaren twintig. Wie de mensen op de foto zijn is onbekend. De toren van de molen was hier nog bedekt met - wat lijkt - zinken platen. Op latere foto's zijn dat eternieten dakschaliën. Ook had de molen hier nog niet de spruitbalk, die bij een verbouwing in 1930 hoog in de kop geplaatst werd en die het uiterlijk van de molen is blijven kenmerken tot aan de sloop (collectie Historische Vereniging Het Land van Strijen).

mijn sla en mijn boontjes, dat moest ik onderhouden. Gerrit had weer een ander plekje om te onderhouden. Neeltje had bloemetjes."

Bij de molen werden ook dieren gehouden. Zoeteman-Verrijp: "Een paar varkens, een geit en wat kippen. De verzorging deden we met zijn allen." De geit werd gemolken door zus Trijnie, maar de melk in kwestie was niet echt in trek bij het gezin. "Wij lustten eigenlijk geen geitenmelk. Die melk gebruikte moeder dan om poffertjes en pannenkoeken mee te bakken. Dat ging best. De koekenpan ging dan op de kachel."

Pannen wassen in de vliet

Waterleiding was er niet, er werd gebruik gemaakt van een regenput. Het water uit de goot werd gefilterd met grint en dat filter moest om de twee of drie weken worden schoongemaakt. Dat betekende dat ze altijd zuinig met water moesten zijn. "Pannen wassen deed moeder ook weleens in de vliet." Daarvoor werd "de stap" gebruikt, de boenstoep.

Voedsel werd bewaard in de kelder. Van ongedierte hadden ze weinig last. "We hebben wel een keer een rat boven gehad. Die was via het aanrecht binnengekomen. Het vuile water van het aanrecht ging door een buisje naar

Teunis Verrijp en Jannetje Verrijp-de Man met hun gezin omstreeks 1935. Op de foto staan 8 kinderen. In totaal telde het gezin uiteindelijk 9 kinderen, waarvan twee uit het eerste huwelijk van Teunis. Wil Verrijp is de baby bij haar moeder op de arm (foto uit particuliere collectie).

de vliet toe, maar we moesten altijd wel een steen in het putje leggen, anders kwamen er waterratten binnen. Dat waren we een keer vergeten en toen zei mijn zus: 'Ik hoor iets op de trap'. Zat er een rat boven. Maar die heeft ze weer weg gekregen."

Tweede Wereldoorlog

Toen de oorlog uitbrak was Zoeteman-Verrijp zeven jaar. In 1944 werden het Land van Essche en andere polders in de Hoeksche Waard onder water gezet door de Duitsers, bij wijze van verdedigingslinie tegen de geallieerden. "We zijn toen eerst naar het gymlokaal in de christelijke school gegaan met zijn allen." Later kreeg het gezin onderdak bij familie in Rotterdam. "Daar woonde onze ome Jacob. Bij hem hebben we in de schuur gezeten, daar had hij een kamer en keuken gemaakt. Heel netjes. Daar hebben we het goed gehad. We hebben geen honger gehad in de oorlog." Haar broer Janus werd in de oorlog te werk gesteld in Duitsland, in Kiel. "We hebben toen lang niks meer van hem gehoord. Ik weet nog goed dat hij terugkwam. Het was kort na de oorlog.

Ze waren de polder toen nog aan het leegpompen. We zaten te eten en toen kwamen er een paar buurjongens aan en die zeiden: 'Stop met eten, stoppen! Janus komt eraan!' Er was nog een prakje over voor hem. Gelijk de vlag in de molen, bovenop. Janus heeft veel verdriet gehad. Hij had allemaal littekens op zijn benen. Als je vroeg hoe dat kwam zei hij: 'Hou je mond, ik wil er niks meer van horen.' Hij heeft weleens verteld dat hij haast geen eten kreeg en rauwe krotten moest eten. Hij heeft er zwaar suiker van gekregen. Daar is hij later ook aan overleden."

Droogmaking

Toen de polder werd drooggemaakt werden daar onder andere NSB-ers voor ingezet. Zoeteman-Verrijp: "Zij waren opgepakt na de bevrijding en moesten dat werk doen. De soldaten hadden tegen ons gezegd dat we ze niks mochten geven." Uit medemenselijkheid gaven ze een hongerige NSB-er toch een keer een piepklein restje eten dat ze zelf niet hadden opgegeten en op een bord in de loods lag. "Toen kwam er alleen net een soldaat

aan. Nou, die ging me toch tekeer. De NSB-er moest toen in het water springen en onder een buis staan. Al het uitgepompte water kwam op zijn hoofd. Na een uur mocht hij er pas uit."

Na de oorlog kwam er een elektrisch gemaal. "Daar was mijn vader trots op. We maakten het altijd met zijn allen schoon. Op de vloer lagen mooie tegeltjes, dat weet ik nog. Dan waren we aan het soppen en zeiden we 'Pa, kom eens kijken, is het weer mooi?' 'Ja hoor, prachtig', zei mijn vader dan. Maar als het hard waaide deed de molen het ook hoor, de molen heeft steeds gedraaid."

Watersnoodramp

Aan het leven bij de molen kwam een plotseling en dramatisch einde door de Watersnoodramp in 1953. Zoeteman-Verrijp was negentien ten tijde van de ramp en twee van haar zussen waren al uit huis. Zelf was ze al langere tijd ziek, ze had een zweer op haar twaalfvingerige darm. "Ik lag beneden in de kamer, al zes weken. En omdat ik weer was afgefallen zei de dokter: 'Ga nog maar eens zes weken liggen.'"

Zoeteman-Verrijp: "We hadden heel lang geen erg in de situatie. Op een gegeven moment kwam er water in de polder en zei mijn vader: 'Siem, ga jij bij de dijk even de sluis dicht doen, want anders krijgen mensen aan de overkant water.' Toen zei Janus 'ik ga gelijk wel mee.' Zij zijn samen naar de dijk gegaan, maar konden niet meer terugkomen omdat het water zo gauw steeg. Zij hebben toen bij burens aan de dijk binnen gezeten." Inmiddels had het water ook de molenaarswoning bereikt. "Wij zaten in huis en het water kwam al tot halverwege de trap. Toen stopte het water een tijdje. Ik zei tegen mijn vader: 'Laten we nou uit huis gaan, nu kunnen we er nog uit.' Pa zei: 'Er komt geen water meer, kijk, het staat al even stil.' Ik zei nog een keer: 'Laten we er nou uitgaan', maar hij zei: 'het komt niet hoger.' Toen zag vader dat één van de varkens buiten aan het verdrinken was. 'Ach kijk eens hoe zielig', zei hij, 'dat dat varken nou moet verdrinken.'"

Het gezin was niet in paniek, er werden zelfs nog grapjes gemaakt. "Er kwam koek bij ons naar boven drijven. Toen zei mijn broertje Teunis: 'Kijk joh, hier heb je gratis koek.' 'Trouwens, ik moet

nog naar de wc ook' zei hij. 'O', zeiden wij, 'dat spoelt vanzelf weg.' Daar hebben we nog om gelachen. Moeder heeft nog iets voorgelezen aan ons. De *Honingdruppels*, een christelijke scheurkalender. Ze zei: Niet bang zijn hoor, niet bang zijn.' "

"Ga naar boven, ga naar boven"

Toen brak er een dijk door en kwam er een golf aan. "Als je dat gezien had, het kwam zo op je af. We zaten met zijn zevenen op de zolder van het huis en door het water was er een stuk uit de muur gebroken." Ze realiseerden zich dat alleen de veel hogere molen nog redding kon bieden, maar die was door het geweld van het water niet eenvoudig te bereiken. Zoeteman-Verrijp: "Toen ben ik naar de molen gaan zwemmen, tegen de stroom in." Ze redde het, maar haar broer Gerrit, die na haar kwam, lukte het niet. "Hij is toen meegenomen door het water. Toen kwam Miep, mijn schoonzus. Die heb ik onderaan de trap opgehaald. Ik weet nog dat ik halverwege de trap stond en dat pa toen zwaaide. 'Het allerbeste hoor', riep hij nog. 'Ga naar boven, ga naar boven, het allerbeste

hoor'. Het is het laatste wat ik gezien heb. Later zei Miep tegen mij: 'Wil, kijk eens.' Toen was het hele huis verdwenen."

"Miep en ik zijn op een balk gaan liggen bovenin de molen. Die balk was niet groot en het ging zeer doen als je lang op dezelfde plek lag. We moesten dan heel voorzichtig draaien. Eerst zij een beetje en dan kon ik weer inpassen. Ik had een pyjamabroek aan en die was ik tijdens het zwemmen verloren, dus ik was bekant in mijn nakie. We waren bang dat het water helemaal boven zou komen en dat we van die balk in het water zouden vallen. 'Je moet niet gaan slapen hoor', zeiden we tegen elkaar."

Zij en Miep werden uiteindelijk gered en werden in het dorp opgevangen. "Ik kon niet meer lopen, want mijn benen waren bevroren door het water. We hebben een week op bed gelegen." Haar beide ouders, broers Gerrit en Teunis en zusje Neeltje overleefden het niet. "Moeder is gevonden bij de Sas, bij de kerk (in Strijensas, red.). Daar is ze aangespoeld. We hebben

haar niet meer mogen zien. Later hebben we nog een sjaaltje van haar gevonden. Dat heb ik nog. Een paar dagen later hebben ze Neeltje en Teunis gevonden.

Toen zijn ze mij en mijn zus Trijntje komen halen. Ze zijn netjes gewassen, netjes de haren gekamd. Daar lagen ze. Helemaal opgezet natuurlijk. Toen we net terug waren konden we weer, toen hadden ze vader en Gerrit gevonden." Ook die mochten ze aanvankelijk niet meer zien, vertelt Zoeteman-Verrijp, maar dat accepteerden de zussen niet meer. "Trijntje zei toen: 'Niet meer zien, wie zegt dat? Ik wil hen zien, wij willen hen allebei zien.' Heel die gezichten kapot, het was heel erg. Maar ja, we wilden het graag zien, anders geloof je het niet. Van moeder geloof ik het nog niet. Ja, je weet dat het niet kan, maar misschien is ze ergens anders aangespoeld... Je hebt haar niet gezien. Daar hebben we lang moeite mee gehad."

"Het komt niet meer terug"

"Het was een heel droevige tijd. Ik heb ze heel erg gemist. Nog hoor." Lange tijd droomde ze vaak over haar moe-

Strijen, een paar dagen na de Watersnoodramp. Scholieren en studenten helpen met het herstel van de dijken (collectie Nationaal Archief).

Het voormalige molenerf ligt als een eilandje in de polder, compleet begroeid. De boezemkaden zijn geslecht, maar de oorspronkelijke waterlopen liggen nog onveranderd in het landschap (foto Jesse in 't Veld, 2015).

De betonnen beschoeiing langs de boezemkolk. De foto is genomen op de plek van de vroegere voorwaterloop van de molen. Recht vooruit de plaats van de kolen-schuur en de schoorsteen. De moestuin lag links (foto Jesse in 't Veld, 2015).

der. "Dat ik aan het zwemmen was en dan kwam moeder boven water. Ik wilde haar pakken, maar toen was ze weg en kwam ze ergens anders boven water. Ik was dan in mijn droom de hele nacht aan het worstelen om haar te redden. Het ging niet. Ik kon het niet. Het lukte niet. Ik zit weleens te dromen dat ik nog een paar dagen in die tijd kon leven. Maar ja, het komt niet meer terug hè?"

Later bleek dat zij en Miep niet de enigen waren die bovenin de molen hun toevlucht hadden gezocht. Ook de hond had het overleefd. "We hadden het niet gemerkt, maar hij had ook bovenin de molen gezeten." Toen ze nog aan het herstellen was in de dagen na de ramp werd ze tot haar grote vreugde herenigd met de hond, om vervolgens te horen te krijgen dat deze aan andere mensen was gegeven. De burgemeester zou gemeld hebben dat het gezin Verrijp in zijn geheel was verdronken, vandaar. Ondanks protesten kregen ze de hond niet terug. "We waren daar boos om, maar die mensen wilden de hond niet meer afstaan. We hebben er later nog brieven over geschreven, maar kregen hem niet terug. Dat was heel verdrietig."

"Je komt niet aan onze molen"

In 1954 is de molen afgebroken, tot groot verdriet van Zoeteman-Verrijp. "Ik zie me nog staan. Met zijn vier-tjes stonden we daar te kijken naar de mannen die de molen moesten slopen."

◀ Bij de sloop van de molen in 1954. Op deze foto is goed de schade als gevolg van de Watersnoodramp te zien. De foto is gemaakt door I.J. de Kramer, destijds hoofd van het Bureau Molens van de provincie Zuid-Holland (collectie Vereniging De Hollandsche Molen).

Mijn zus zei tegen ze: 'Je blijft met je handen van de molen af. Ik ga een geweer halen en ik schiet je dood, je komt niet aan onze molen.' We hebben echt staan huilen. Maar ja, hij is toch afgebroken. Het huis was toen al weg. Dat was natuurlijk weggespoeld. Ze hebben er later nog even een huis neergezet. Dat is ook alweer weg. We zijn er nog wel eens naar toe gereden, maar voor mij hoeft het niet meer. Ik vind het ook moeilijk als ik de huizen aan de dijk zie. Ik wil daar niet meer zijn."

Eigen baas

Zoeteman-Verrijp: "Na de watersnood ben ik van de een naar de ander gezworven. Eerst ben ik bij mijn zus geweest en daarna heb ik bij dokter Van Greuningen gewerkt en ingewoond. Die zei eerst: 'Je mag altijd vriendinnen meebrengen, je hoeft niet alleen te zijn. Maar mijn vriendinnen kwamen op bezoek en toen was het: 'Die mag niet komen en die niet meer'. Toen was ik zo eenzaam. Ik was helemaal de weg kwijt. Ik wilde weer naar huis. Trijntje, mijn oudste zus, zei 'kom maar lekker bij ons.' Daar ben ik vier jaar geweest en daar heb ik het goed naar mijn zin gehad. Van daaruit heb ik mijn man leren kennen en zijn we getrouwd. We zijn op een woonark in Puttershoek gaan wonen. Ik zei: 'Ben ik nou mijn eigen baas, is dat nou allemaal van mij?' Hij zei: 'Je bent je eigen baas. Je mag doen en laten wat je wilt.' Ik was zo trots op die ark. Ik heb er zeven jaar gewoond. Mijn twee kinderen zijn daar ook geboren."

Ze maakte heel wat mee in haar leven. "Dertig jaar geleden is mijn zoon Ad verongelukt. We hadden net Sinterklaas gevierd. Hij zou met zijn vriendin op zichzelf gaan wonen. 'Nou, tot maandag', zei hij. 'Dan zie je me weer.'

Maar er kwam geen maandag. Dan word je om zes uur gebeld en staat er politie voor de deur. Dan stort je wereld in. Ik weet niet hoe ik die tijd overleefd heb. Het is heel moeilijk geweest voor ons allemaal." Drie jaar geleden verloor ze ook haar man.

In molens heeft ze altijd interesse gehouden, vertelt ze. "In de woonkamer staat een kleine molen op de schouw en in de tuin staat een grote molen. Hier op de kast staan ook twee molens. Als ik boodschappen ga doen, dan kom ik bij de Nassaubrug (in Puttershoek, *red.*) en moet ik altijd even naar de korenmolen kijken. 'O, half zeil, kijk nou eens.' [lacht]. Dat soort dingen. Het molentje hier op de schouw doe ik elke avond even aan. Vroeger liet vader de molen draaien, nu draai ik de molen voor mijn familie." ◻

Molenverhalen Erfgoedhuis Zuid-Holland

Dit artikel is een bewerkte en ingekorte versie van het verhaal van Wil Zoeteman-Verrijp. Het volledige verhaal wordt binnenkort gepubliceerd op de website van Erfgoedhuis Zuid-Holland. Op www.erfgoedhuis-zh.nl/molenverhalen staan inmiddels ca. 15 verhalen van (oud-)molenaars, mensen die op een poldermolen zijn opgegroeid en andere betrokkenen. In totaal worden ruim 25 verhalen opgetekend. Het project Molenverhalen wordt mogelijk gemaakt dankzij de provincie Zuid-Holland, Fonds 1818 en het Prins Bernhard Cultuurfonds Zuid-Holland.

Meer weten?

Neem contact op met Marloes Weltenberg of Ellen Steendam via molenverhalen@erfgoedhuis-zh.nl

Werelderfgoed Kinderdijk kan eigen broek ophouden

Gebiedsperspectief moet grenzen groei bepalen

Peter van der Molen

"Toen ik nog maar net als directeur was begonnen, ging ik na een van mijn eerste werkdagen 's avonds met de bus naar huis. Bij de bushalte ontmoette ik een Japanse man die Engels sprak. Hij had die dag een bezoek gebracht aan de molens van Kinderdijk en ik vroeg hem hoe hij dat had gevonden. Het verwachte antwoord luidde 'Nice'. Vervolgens vroeg ik hem of hij er nog iets van had geleerd. Hij keek mij eerst niet-begrijpend aan en zei toen 'Verry nice, verry, verry nice'. Ik wist toen meteen wat een van mijn doelstellingen moest zijn: educatie!"

Cees van der Vlist is sinds juni 2013 directeur van de Stichting Werelderfgoed Kinderdijk (SWEK) en heeft de voorbije periode ervaren hoe juist die eerste inschatting is geweest. Voor het grote publiek zijn de 19 molens van

Kinderdijk gewoon een toeristische attractie, maar daarmee wordt de historie geweld aangedaan. De molens zijn slechts iconische symbolen van een veel belangrijker achterliggende historie. Een historie die de aanleiding vormde voor het Werelderfgoedcomité van UNESCO om in 1997 het molengebied van Kinderdijk aan te wijzen als cultureel werelderfgoed. Het ging bij die erkenning niet specifiek om de molens, maar om het hele complex van lage en hoge boezems en de daarbij behorende molens, gemalen, uitwateringssluizen en waardhuizen, waardoor over een periode van meer dan zeven eeuwen een bijzonder door de mensheid gecreëerd landschap is ontstaan dat qua omvang uniek in de wereld is.

"In de Alblasserwaard, waartoe Kinderdijk behoort, speelden de afwate-

ringsproblemen al vanaf het einde van de 13de eeuw. Om het overtollige water ten behoeve van de landbouw kwijt te raken, werden afwateringssloten gegraven, de zogenaamde weteringen. Maar dat had tot gevolg dat de veengrond ging inklinken, terwijl het waterpeil in de rivier de Lek steeg. Die sloten konden het water dus niet meer afvoeren. Dat gebeurde niet van de ene op de andere dag, maar over een langere periode", legt Van der Vlist uit. "Er werden tegen het einde van de 14de eeuw met de schop boezems met een lengte van 16 kilometer gegraven waarin het overtollige water werd opgevangen en vervolgens via een sluis in de hoge dijk in de rivier gespuid op het moment dat de rivierstand laag genoeg was. Poldermolens werden in de daarop volgende eeuwen in waterrijke gebieden ingezet. In 1726 ontstond het plan om dit ook in Kinderdijk te doen. De sloten waren er dus al voor de molens. Aanleiding vormde de overstroming van dat jaar. Er waren op dat moment twee waterschappen in dit gebied actief, de Overwaard en de Nederwaard, en die hebben in 1738 en 1740 een serie van twee keer acht molens met schepraden gebouwd. Die moesten bij een hoge waterstand in de Lek het water vanuit de lage boezems opmalen naar de hoge boezems. Vanuit die boezems kon het overtollige water dan via vier sluisen op de rivier worden gespuid".

Die windbemaling heeft zo'n 130 jaar min of meer goed gefunctioneerd, al bleef het systeem afhankelijk van het weer. Dat werd in 1868 anders toen de stoommachine haar intrede deed en beide waterschappen een stoomgemaal bouwden. Een kleine 60 jaar

Directeur Cees van der Vlist van Stichting Werelderfgoed Kinderdijk is trots op het nieuwe bezoekerscentrum dat begin oktober 2019 door HKH Prinses Beatrix werd geopend (foto infocentrum Kinderdijk, 2018).

Een foto zoals toeristen graag het Werelderfgoed willen bekijken: mooie molens in de zon. We zien hier de eerste vijf molens van de Nederwaard. De tweede molen vanaf rechts is de bekende molen Nummer 2, één van de bezoekersmolens (foto Ton Meesters, 2016).

later werd het stoomgemaal van de Nederwaard omgebouwd tot dieselmemaal. Deze en de daarop volgende mechanisering zorgden ervoor dat de windmolens overbodig werden en buiten bedrijf kwamen. In de molenwereld is het een bekend gegeven dat een stilstaande molen snel in verval raakt. Dat realiseerde de overheid zich rond het midden van de vorige eeuw ook en met inzet van subsidies werden de molens in maalvaardige staat gebracht, zodat zij als reserve achter de hand konden worden gehouden. Dat het complex uiteindelijk een wereldwijde toeristische trekpleister zou worden en op de lijst van Werelderfgoed zou belanden, kon toen nog niet worden voorzien.

Omdat het water van de Lek steeds vaker op een hoog peil bleef, kon het dieselmemaal het op den duur ook niet meer aan en daarom werd in 1972 door de Nederwaard een nieuw dieselmemaal gebouwd dat voorzien werd van drie enorme stalen vijzels die samen 1.350 m³ water per minuut kun-

nen uitmalen. De Overwaard nam in 1995 een elektrisch gemaal in gebruik dat zelfs 1.500 m³ per minuut omhoog kan brengen. Het dieselmemaal wordt de komende jaren aangepast. Twee van de drie dieselmotoren worden vervangen door elektrische motoren en een dieselmotor blijft vanwege de historische ontwikkeling bewaard.

In de praktijk van alledag deed zich regelmatig een bestuurlijk probleem voor. Dat probleem werd veroorzaakt door een teveel aan 'spelers'. Het gebied Kinderdijk ligt verspreid over twee gemeenten en meerdere waterschappen hadden er belangen, want naast de twee genoemde waren er nog twee die in het aansluitende gebied drie van de negentien molens beheerden. Dat maakte bij het ontwikkelen van plannen steeds weer afstemming noodzakelijk. Dat brak het stichtingsbestuur, dat na 1997 was aangetreden, uiteindelijk op. Het hele gebied was opgenomen in het project Natura 2000 en dat bracht beperkingen met zich mee. Het bestuur werd bij het opzet-

ten van plannen voortdurend geconfronteerd met tegengestelde belangen. Die plannen verdwenen vaak grotendeels in de ijskast. Mede daardoor ontstonden er financiële problemen en toen rond 2010 drie jaar achter elkaar tonnen verlies per jaar werden geleden, was de stichting technisch failliet. Er werd een interim-bestuur geformeerd dat er voor zorgde dat alle partijen hun belangen inleverden en het hele gebied inclusief de 19 molens onder beheer werd gebracht bij het nieuwe stichtingsbestuur.

"De structuur van de organisatie werd helemaal gewijzigd. Er is een Raad van Toezicht gekomen die uit vijf personen bestaat en de dagelijkse leiding is in handen van een directeur. Er werd op basis van kwaliteiten gezocht naar een ondernemer zonder politieke rol en dat ben ik uiteindelijk geworden. Ik had mijn meubelzaak net aan mijn zoon overgedragen en was beschikbaar. Wij zijn toen met een schone lei begonnen en wat ik mij na de ontmoeting bij de bushalte realiseerde,

was dat educatie een belangrijk onderdeel bij de productontwikkeling moest worden. Ik denk dat wij daar al flinke stappen in hebben gemaakt. Tegenover ons nieuwe bezoekerscentrum, in september door HKH Prinses Beatrix geopend, hebben wij een filmzaal waar in een twaalf minuten durende film het achterliggende verhaal wordt verteld. Het staat iedereen vrij om op eigen benen de molens te bezoeken, maar de bezoekers kunnen in groepsverband ook gebruik maken van een van onze professionele gidsen. Wij hebben daarnaast twee museummolens waar de molenaars alle informatie vertellen die bij die molen hoort. Daarbij wordt ook een blik gegund in het leven op zo'n molen. De andere molens worden namelijk zo goed als allemaal bewoond. Het interieur van de museummolens is grotendeels authentiek. Dit jaar wordt

een derde museummolen geopend met een eigen verhaal. Met deze aanpak hopen wij te bereiken dat een bezoek aan Kinderdijk meer wordt dan alleen maar molentjes kijken. Het gaat om het verhaal erachter".

De meer zakelijke benadering is niet zonder gevolgen gebleven. De rond 2010 technisch failliete stichting gaat het voor de wind, ondanks het feit dat er geen structurele subsidies zijn zoals een exploitatiesubsidie. De SWEK moet haar eigen broek ophouden. Het gebied waar de molens staan is het gehele jaar gratis toegankelijk, want het is openbare ruimte. De inkomsten moeten komen uit de kaartverkoop bij de museummolens, souvenirverkoop en de steun van een tiental sponsors. Wel kan een beroep worden gedaan op projectsubsidies. Deze subsidies worden met een specifiek doel toege-

Hans de Jong (links) praat bij de bezoekersmolen Nederwaard leed in januari 2020 (foto Peter van der Molen, oktober 2019).

Verbodsborden en afsluitingen moeten voorkomen dat toeristen de privacy van molenbewoners aantasten (foto Peter van der Molen, oktober 2019).

kend, zoals voor restauratie van molens en gemalen. De stichting telt momenteel 63 vaste medewerkers in fulltime of parttime verband, kan een beroep doen op 222 vrijwilligers en negen beroepsmolenaars. Die zijn nodig om de talloze bezoekers op te vangen. Het afgelopen jaar waren dat er een kleine 700.000, van wie er ruim 300.000 een kaartje voor een van de museummolens hadden gekocht. De opbrengst per bezoeker is bijna drie keer zo groot geworden. Al met al zorgde dat voor een omzet van ruim vier miljoen euro. Dat lijkt een groot bedrag, maar voor het onderhoud is veel geld nodig. Zo moet dit jaar het oude gemaal van de Overwaard gerestaureerd worden en de kosten daarvan liggen rond de zes ton. Verder moet er elk jaar wel gewerkt worden aan een of meer molens en ook dat loopt flink in de papieren.

Kritiek

Niet iedereen is altijd even gelukkig met de hiervoor geschetste ontwikkeling van het Werelderfgoed Kinderdijk. Het is de bekende controverse tussen commercie en cultuur. Ook cultuur is vaak aangewezen op een verdienmodel om te kunnen overleven. In het geval van Kinderdijk doet zich het probleem voor dat in dat cultuurhistorisch monument mensen wonen. Wonen in een monument brengt beperkingen met zich mee, vooral als dat monument en de naaste omgeving openbaar zijn. Sommige molens

Nummer 2 molenaar Marc Polderman even bij. De Jong over-

de bewoner er wel mee akkoord gaan dat een vrijwillig molenaar die molen op gezette tijden laat draaien. Mocht een bewoner overlijden of vanwege z'n gezondheid niet langer op zijn molen kunnen blijven, dan zal een eventuele opvolger met die voorwaarde akkoord moeten gaan. Doet hij dat niet, dan krijgt hij geen huurcontract.

Hans de Jong (64) is een van de molenaarbewoners, de vijfde generatie op zijn molen. Hij heeft de groei van betrekkelijke anonimiteit naar Disneylandachtige proporties van nabij meegemaakt. Zijn vader was voor de oorlog nog beroepsmatig actief als molenaar. Hans was de jongste uit een nest van tien kinderen en moest net als de andere kinderen van jongs af meehelpen op de molen en leerde het vak in de praktijk.

"Mijn vader maalde graag hard en daar had mijn moeder een hekel aan vanwege de koude wind die dan door de woning in de molen gierde. Ze zei eens tegen m'n vader 'Haal er een zeil af, anders ga ik weg!' Vader zei alleen maar 'Dan ga je maar' en ging gewoon door. Moeder gelukkig ook, maar dan met het huishouden. Het was allemaal armoe troef". Dat zagen de kinderen ook wel en niemand bleek in de voetsporen van vader te willen treden, zodat Hans overbleef. Zijn vader bleef tot z'n 85^e op de molen. Er is inmiddels een zesde generatie De Jong, maar of die op de molen blijft, is maar de vraag. "Hij heeft wel de papieren, maar ik heb zo mijn twijfels".

Hans wordt ook dagelijks geconfronteerd met de toegenomen belangstelling, 'maar ik heb er niet echt last van,

worden al door de tiende generatie van dezelfde familie bewoond. Die woonfunctie behoort tot de authenticiteit van Kinderdijk en het ligt dan ook voor de hand dat de bewoners bij de verschillende plannen rondom dit erfgoed worden betrokken. Maar niet alleen de bewoners van de molens, maar ook die van het dorp zelf. Zij krijgen ook te maken met de gevolgen van het toenemende toerisme zoals de verkeersstromen en de parkeerproblematiek. Een van de klachten had juist betrekking op het gebrek aan communicatie. Betrokkenen voelden zich niet gehoord. Daar is de afgelopen jaren aan gewerkt. Er is in de persoon van Jan Dirk Verheij een speciale communicatie-medewerker aangetrokken. "Wij hebben niets te verbergen en openheid voorkomt veel problemen", aldus Verheij, die er wel op wijst dat problemen die onder meer met de beperkingen van Natura 2000 te maken hebben moeilijk op te lossen zijn. Het gebiedsperspectief biedt wel inzicht in de problematiek, maar niet een kant-en-klare oplossing. Onderzoek moet uitwijzen in hoeverre en wanneer een beperking aan de groei moet worden opgelegd. Gezien de betrokkenheid van meerdere partijen, is voortdurend overleg een eerste voorwaarde om tot acceptabele oplossingen te komen.

Bewoners en molenaars

Niet elke bewoner is molenaar, maar in die gevallen waarin dat zo is moet

In toeristenmolen Nederwaard Nummer 2 is nog het originele interieur aanwezig. De bezoeker krijgt zo een indruk hoe in de molen werd gewoond (foto Peter van der Molen, oktober 2019).

In 1972 werd het J.U. Smitgemaal in gebruik genomen. Het met drie vijzels uitgeruste dieselgemaal brengt het water naar een maalkom, waarna het op de Lek wordt geloosd. De vijzels zijn in lengte verstelbaar, waardoor er met verschillende waterstanden gemalen kan worden (foto Peter van der Molen, oktober 2019).

hoewel het wel wat minder zou mogen. Het publiek komt hoofdzakelijk naar de twee museummolens. De andere molens, ook die van mij, staan op zogenaamde molenkades, stroken grond tussen twee sloten. Daar loop je niet zomaar naartoe. Met borden is aangegeven dat de toegang tot de kade is verboden. Maar er zijn altijd wel mensen die denken dat ze onder en boven de wet staan en toch doorlopen. Die komen dan wel van een koude kermis thuis'. De Jong is blij dat er meer overleg is met het stichtingsbestuur en de bewoners beter worden gehoord dan in het verleden het geval was. Dat wordt bevestigd door Van de Vlist. "Als wij plannen hebben, dan overleggen wij dat eerst en als de bewoners er op tegen zijn, dan doen wij het ook niet".

Hans is een autochtone molenaar, geboren en getogen op een molen in Kinderdijk. Dat kan niet gezegd worden van Marc Polderman (28). Marc is een Zeeuw en zal volgens Hans "nooit een dieker" worden. De beide molenaars buurten bijna dagelijks met elkaar onder het genot van een kop koffie en Marc maalt zo nu en dan op de molen van Hans omdat deze vanwege gezondheidsproblemen daartoe zelf niet meer is staat is. Het heilig 'moeten' is er bij Hans wel af, maar Marc is nog een bevlogen ambachtsman op een van de twee bezoekmolens.

Die molen is nog volledig ingericht zoals dat in 1920 het geval was en geeft een beeld van het leven van een groot gezin in een grotendeels niet verwarmde molen waar de verschillende tochtige zolders als slaapkamer moesten dienen.

"Ik was al vanaf mijn tweede gek op molens en was op mijn zevende al bijna dagelijks op de molen van Stavensisse te vinden. Een keer in de week draai ik nog steeds met die molen, hoewel ik al 2½ jaar een vaste aanstelling als molenaar in Kinderdijk heb. Ik rijd elke dag van Stavensisse naar Kinderdijk en vind het geweldig dat ik van mijn hobby mijn beroep heb kunnen maken. Als de wind het toelaat, malen wij nog bijna dagelijks, maar als het waterpeil in de Lek te hoog staat, kunnen wij niet omhoog malen. Ik probeer de bezoekers wat kennis over dit type molen bij te brengen. Op een molen na hebben alle molens de schepraderen binnen in de molen. Ik leg uit hoe het werkt, maar laat ook zien hoe werd gewoond."

Het jong elan komt duidelijk naar voren als het onderwerp 'opleiding' ter sprake komt. Daar is Marc niet over te spreken. Te veel theorie en te weinig praktijk is zijn mening. "Het niveau is behoorlijk aan het verwateren. Aspirant-molenaars leren met

naam en toenaam elk onderdeelje in een molen te benoemen inclusief hun functie. Maar een molen is een levend werktuig dat onder zeer uiteenlopende omstandigheden moet functioneren. Laat leerlingen vaker onder die omstandigheden in de praktijk met de molen werken. Wat doe je bij valwinden, plotselinge stormbuien, snel draaiende winden? Daar zou meer praktijkonderricht in gegeven moeten worden. Aspirant-molenaars zouden daarom meer moeten leren omgaan met verschillende molens." Over de gang van zaken in dit Werelderfgoed is hij beter te spreken. "Er wordt veel gedaan aan het behoud van dit erfgoed en de toenemende belangstelling is in feite een vorm van erkenning. Maar ik kan mij ook voorstellen dat de groei niet onbelemmerd door kan gaan."

"Dat realiseert Cees van der Vlist zich ook. "Instandhouding is het eerste doel van de SWEK en daar hebben wij de afgelopen jaren flinke stappen in gemaakt. De molens staan er beter bij en er is veel achterstallig onderhoud ingelopen. Er is sprake van een financieel gezonde onderneming. Veel is te danken aan de inzet van gepassioneerde vrijwilligers. Als ik over een paar jaar het stokje moet overgeven, hoop ik dat ik dit erfgoed een beetje beter achterlaat dan zoals het was toen ik hier kwam." ○

N·V·V·M

Nederlandse
Vereniging
van
Molenmakers

**Molens restaureren en onderhouden vraagt om vakmanschap en jarenlange ervaring.
Die vindt u bij de leden van de Nederlandse Vereniging van Molenmakers.
De bedrijven die het logo van de NVVM voeren staan borg voor.....**

kwaliteit en deskundigheid

Molenmakersbedrijven

Molenmakersbedrijf Berkhof - Zwartebroek - 0342-462757

Gebr. Coppes - Bergharen - 0487-531239

Bouw en Molenbouw Bertus Dijkstra - Sloten - 0514-531230

Doornbosch B.V. - Adorp - 06-51265528

Jellema Molenrestauratie en Onderhoud - Birdaard - 0519-332357

Molenbouw De Jongh B.V. - Veldhoven - 040-2532768

Juriëns Noord - Sneek - 0515-429999

Kistemaker Edam - Edam - 0299-683743

Ed Küter - Alkmaar - 072-5156405

Molema Molenmakersbedrijf V.O.F. - Heiligerlee - 0597-591660

De Molenmakers - Tzummarum - 0518-481578

J.K. Poland B.V. - Broek op Langedijk - 0226-333440

Firma J. Th. Poland en Zonen - Oterleek - 072-5717632

C.A. Straver Molenonderhoud - Almkerk - 0183-403202

Wintels - Denekamp - 0541-351210

Gecertificeerde Molenmakersbedrijven

Beijk B.V. - Afferden - 0485-531910

Molenmakerij De Gelder B.V. - Sliedrecht - 0184-425040

Molenmakerij Herrewijnen B.V. - Melissant - 0187-602288

Windmolenmakerij "Saendyck" B.V. - Westzaan - 075-6281425

Vaags Molenwerken - Aalten - 088-9095511

Verbij Hoogmade B.V. - Hoogmade - 071-5018478

Groot Wesseldijk B.V. - Lochem - 088-9095544

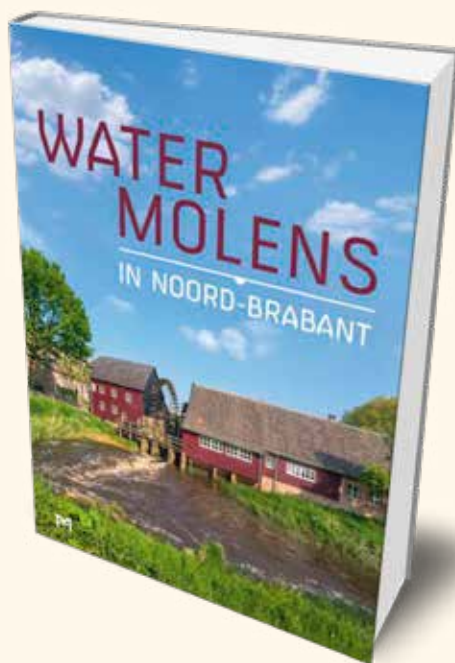
Boekbespreking

Wiro en Wim van Heugten, *Watermolens in Noord-Brabant*

Ton Meesters

Tot mijn aangename verrassing verscheen onlangs een fraai boek over de door water gedreven molens van Noord-Brabant. Daarmee is dit het tweede boek dat dit onderwerp behandelt. Initiatiefnemer van het boek was Wiro van Heugten, een bekend molenliefhebber en heemkundige die in 2013 overleed. Hij schreef meer dan vijftig artikelen over molens in diverse heemkundige tijdschriften. Hij deed veel onderzoek in de archieven over de Noord-Brabantse molens en meer in het bijzonder over de watermolens. Zijn manuscript over dat laatste onderwerp bleef door zijn overlijden onaf. Zijn broer Wim nam het initiatief om het manuscript te voltooien. Er waren een aantal redactionele aanpassingen en aanvullende paragrafen noodzakelijk om het boek persklaar te maken.

Als we het nieuwe boek naast het in 2010 verschenen boek *Watermolens in Noord-Brabant. Vroeger en nu* van Piet-Hein van Halder leggen, dan vallen twee zaken op. Het boek van Van Halder is gestructureerd van opzet en bevat vele tabellen en statistische gegevens. Het nieuwe boek is alles behalve dat. Het heeft een brede heemkundige opzet, waarbij de economische, technische, cultuurhistorische en landschappelijke betekenis van de watermolen wordt behandeld. Het tweede dat opvalt is de groei van het aantal behandelde molens. Van Halder benoemt 83 molens. Bij de broers Van Heugten tellen we er 108, waarbij ook de molens op de bovenloop van de in België gelegen rivieren zijn meegenomen. Dat is een terechte keuze, omdat de grens met België pas in 1830 werd getrokken en de watermolens ver voor die tijd al waren gesticht. In historisch opzicht is er sprake van hetzelfde gebied. Bijna tachtig procent van alle molens ligt ten oosten van Tilburg. Ook alle

nog bestaande watermolens liggen in dat gebied, met uitzondering van het gebouw van de getijdenmolen van Bergen op Zoom en twee molens in de provincie Antwerpen (Meersel-Dreef en Hoogstraten). Dit heeft tot gevolg dat de inhoud van het boek zich met name concentreert op de behandeling van de molens in Midden- en Oost-Brabant. Hierbij komt ook het feit dat de schrijvers uit dat deel van de provincie Noord-Brabant komen, waarbij het archiefonderzoek door Wiro van Heugten zich ook op dat gebied van de provincie geconcentreerd heeft. Dit betekent dat de molens in het westelijke deel amper in het boek naar voren komen, met uitzondering dan van het deel vanaf pagina 145, waar een inventarisatie van alle watermolens is opgenomen. Door het overlijden van Wiro van Heugten en door de focus op het oostelijke deel van de provincie zijn bekende werken over molens in West-Brabant niet meegenomen, zoals de publicaties van Brinkhof en Weytz

over de getijdenmolens van Breda en Bergen op Zoom. De ontwikkelingen in dat deel van de provincie geven op sommige punten een ander beeld dan de ontwikkeling van de watermolen in het oostelijk deel. Het boek had daarom beter *Watermolens in Midden- en Oost-Brabant* kunnen heten. Ter compensatie zijn in de eerste vijf hoofdstukken enkele afbeeldingen opgenomen die betrekking hebben op molens in West-Brabant.

Het boek bestaat uit vijf hoofdstukken, gevolgd door het eerder genoemde overzicht van alle watermolens, noten (879 stuks!), diverse registers en een illustratieverantwoording. Door de hoofdstukken heen wordt een aantal nog bestaande watermolens behandeld, waarbij op de geschiedenis van de molen, de molenaar en de huidige werking wordt ingegaan. Ook de moderne watermolen van Waalre wordt daarin meegenomen. De watermolen van Geldrop en de molens in België worden niet nader belicht.

Het eerste hoofdstuk gaat in op de rol die de molen in het landschap speelt. De vroegste watermolens in de provincie worden behandeld. Daarbij wordt gekeken waar de molen in het landschap gelegen was. Ook worden de diverse stroomgebieden behandeld, zodat duidelijk wordt hoe de watermolens ten opzichte van elkaar gelegen waren. We leren hierbij dat het verval voor een watermolen kon variëren van 0,75 tot 1,6 meter, waarbij ook het verschil tussen zomer- en winterpeil tientallen centimeters kon bedragen. Het gebruik van het water door de molenaar leidde tot vele geschillen, klachten en rechtszaken. Als gevolg hiervan ontstond regulering, bepaling van stuwhoogten en natuurlijk de controle daarop door de bevoegde instanties. In het boek wordt er uitgebreid op ingegaan.

Het volgende hoofdstuk gaat in op de technische ontwikkeling van de watermolen. Door het archiefonderzoek van Wiro van Heugten komen talrijke gegevens aan bod over de gebouwen, het gangwerk en het onderhoud van de molens. Verschillende specifieke zaken, zoals winter- en zomermolens, gecombineerde water- en rosmolens alsmede watervluchtmolens worden behandeld. De ontwikkeling van het laatstgenoemde molentype wordt door de auteurs in de 19de eeuw geplaatst. Uit de catalogus blijkt echter dat al in 1712 zo'n molen in Breda bij het tegenwoordige Van Coothplein stond. Ook de interessante geschiedenis van deze vol- en oliemolen wordt niet behandeld, alhoewel het degelijke artikel van Henk Muntjewerff uit 1985 hierover wel in de literatuurlijst genoemd wordt. Het is een gevolg van de eerder genoemde aandacht voor met name het midden en oosten van de provincie. Behalve uitgebreide verhandelingen over volmolens en de lakennijverheid komen ook andere molenfuncties in dit hoofdstuk uitgebreid aan bod.

Het derde hoofdstuk concentreert zich op de moleneigenaren, pachters en molenaars. De bezitsverhoudingen waren vaak ingewikkeld. Soms waren er meerdere eigenaren en molens werden veel verpacht. Door de verschillende vormen van eigendom en pacht zijn veel gegevens in de archieven terug te vinden. De molenaars behoorden – net als bij de windmolens – tot bekende molenaarsgeslachten, die op verschillende molens werkten. Bijzondere aandacht gaat daarbij uit naar molens die eigendom waren van kloosters. Deze molens waren waarschijnlijk

niet door de kloosters zelf gebouwd, maar werden verkregen door aankopen en vooral schenkingen. Zo kregen de kloosters en abdijen in de loop der tijd vaak uitgestrekte grondbezittingen met hoeven en watermolens in handen. De auteurs doen uitgebreid verslag van al deze ontwikkelingen.

Ook het vierde hoofdstuk is een historisch hoofdstuk, waarin de rechten en plichten die aan de molens in de middeleeuwen waren verbonden, worden beschreven. Het gaat hier dan met name om het dwangrecht, waarbij de inwoners van een bepaald gebied verplicht werden om van één specifieke molen gebruik te maken. Ook de vele bepalingen in pachtovereenkomsten komen hier aan bod. Deze overeenkomsten, waarvan de oudste uit het begin van de 15de eeuw dateren, ondergingen tot en met de 19de eeuw nauwelijks veranderingen. Ze werden veelal volgens een vast schema opgesteld. Het laatste hoofdstuk gaat in op oorlogshandelingen en rampspoed, zoals wateroverlast. Watermolens bleken ook op dat gebied kwetsbaar te zijn. De laatste twee eeuwen zijn veel watermolens verdwenen, waarbij o.a. de wateroverlast die de molens bezorgden een reden was. Verder zagen waterschappen en gemeenten die een betere en snellere afvoer van het water probeerden te verkrijgen zich genoodzaakt de stuwrechten van deze molens af te kopen.

De volgende vijftig pagina's betreffen een overzicht van alle watermolens die gevonden konden worden. Behalve de bestaande molens worden verdwenen molens beschreven waarvan zeker is

dat zij hebben bestaan en waar zij hebben bestaan. Ook wordt kort nog een aantal spookmolens behandeld, waarvan het bestaan of de situering niet zeker is. De beschrijvingen zijn met name geschiedkundig, waarbij allerlei historische bijzonderheden naar voren komen. In dit hoofdstuk treffen we wel de West-Brabantse molens aan, maar de kennis van dit gebied is beperkt. Zo is van de unieke turbinemolen in Meersel-Dreef weliswaar een beschrijving opgenomen, maar een afbeelding ontbreekt. Van de tweede nog bestaande molen, de bedrijfsvaardige oliemolen van Hoogstraten, is eveneens geen afbeelding opgenomen. De beschrijving van deze molen is zeer summier.

Samenvattend kunnen we stellen dat deze publicatie een waardevolle aanvulling is op de publicatie van Van Halder. Met name op geschiedkundig gebied komen we veel te weten over de watermolens in Midden- en Oost-Brabant. De vele jaren van historisch onderzoek door Wiro van Heugten geven een completer beeld van de molens in deze regio. Het boek leest makkelijk en is zeer gebruikersvriendelijk. De vele registers getuigen van een degelijke aanpak en een correcte verantwoording van het geschrevene. Het boek is fraai vormgegeven en voorzien van vele illustraties.

Gegevens publicatie: Wiro en Wim van Heugten, *Watermolens in Noord-Brabant*. Een uitgave van Stichting Matrijs, Utrecht, 2020. ISBN 978-90-5345-502-9. 224 blz., formaat 28,5 x 22,5 cm. Prijs: € 29,95. ○

De Hooydonkse Watermolen in Nederwetten in 1968. Bij deze molen begon de liefde voor molens van de broers Van Heugten (foto J.A. Heijdra, collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnummer 116.469).

Uitdagingen rond het behoud en beheer van Limburgse molens

De rol van Stichting het Limburgs Landschap

René Gerats

De Stichting het Limburgs Landschap (SLL) is opgericht in 1931 als provinciale landschapsorganisatie. De stichting heeft zich altijd ingespannen voor de cultuurhistorische landschappen en waarden in de provincie Limburg. Zo werd rond 1935 succesvol actie gevoerd tegen de normalisatie van de Leubeek, waardoor de landschappelijke waarden in de omgeving van de St. Ursulamolen behouden konden worden. SLL heeft mede aan de wieg gestaan van de Molenstichting Limburg, met het idee dat deze stichting molens in eigendom en beheer zou nemen. Limburgs Landschap heeft zich de afgelopen decennia verder ontwikkeld als grote erfgoedorganisatie. SLL beheert nu circa 60 monumentale gebouwen, waaronder vijf watermolens en vijf windmolens. In 2017 is SLL erkend als professionele organisatie voor monumentenbehoud (POM), hetgeen administratieve en financiële voordelen biedt.

In deze bijdrage wordt een beeld geschetst van de ontwikkelingen rondom molens in de provincie Limburg. Via een beschrijving van het verleden en het heden met de daaraan gekoppelde inspanningen, kom ik tot een aantal uitdagingen in de toekomst waar onze stichting zich voor gesteld ziet.

Limburg was in de 19de eeuw rijk beedeeld met wind- en watermolens. Typisch zijn de veelal zeer oude watermolencomplexen in vooral Midden- en Zuid-Limburg. De windmolens zijn vaak van recentere datum. In 1839 worden er in Limburg 174 water- en 62 windmolens geteld (zie Van Bussel, *De molens van Limburg*, 1991). Geduren-

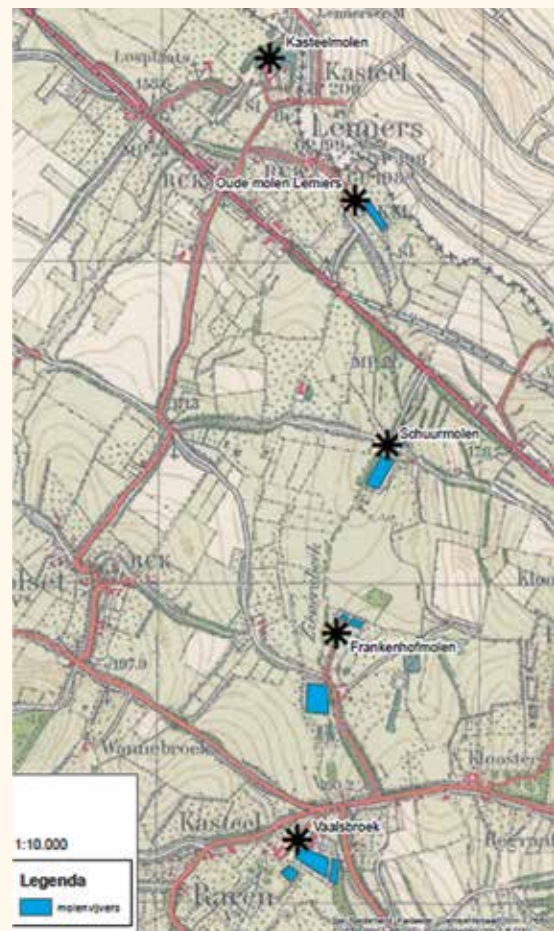
de de tweede helft van de 19de eeuw werden er dan nog vele molens, met name windmolens, bijgebouwd. Nu zijn er in totaal nog 93 molens in de provincie. Molens gingen vanaf 1930 verloren door verlies aan functionaliteit (industrialisatie en concurrentie), maar ook door oorlogsgeweld. Vanaf september 1944 tot maart 1945 lagen grote delen van Midden- en Noord-Limburg in de frontlinie, waardoor 38 wind- en watermolens definitief verloren zijn gegaan.

Het actuele molenbestand in Limburg is onder te verdelen in 55 watermolens en 38 windmolens. Opvallend is het grote aantal watermolens in Limburg, afgezet tegen het landelijke totaal van 99 stuks. Het belang van de provincie Limburgs als watermolen-provincie wordt daarmee onderstreept. In Gelderland liggen er 23, in Noord-Brabant 12, en de resterende negen liggen in Overijssel.

Ligging van watermolens in het landschap

Je kunt ervan uitgaan dat in de middeleeuwen waterkracht daar waar mogelijk benut werd om molens aan te drijven. In Zuid-Limburg werden zelfs langs de kleinste waterloopjes reeksen van watermolens gesticht (te beschouwen als een soort van omgekeerde molengang). Als voorbeeld mag gelden de Zieversbeek, van Vaals tot Mamelis. Hier waren 7 molens actief, langs een waterloop van circa 4,5 kilometer, met een debiet van slechts 35 – 50 liter/sec. Nu is het debiet niet allesbepalend: het maaiveld daalt op dit traject van 220 meter + NAP naar 135 meter + NAP, een verval van 85 meter, en dat is

on-Nederlands groot. De Geul, met een veel groter afwateringsgebied, stroomt over een lengte van circa 30 kilometer door het Mergelland (Epen – Meerssen). Over dit traject zakt de Geul 75 meter richting Maasdal. Er is daarentegen een flink debiet van 2.000 tot 7.000 liter/sec. Debiet en verval maakten het hier mogelijk 16 watermolens, merendeels industriële bedrijven, te exploiteren. Het Mergelland manifesteert zich tegenwoordig als een agrarisch land-

Molens langs de Zieversbeek (illustratie R. Gerats).

schap. Het grote aantal watermolens en het eeuwenlange functioneren daarvan lijken echter medebepalend geweest te zijn voor de vormgeving van het landschap.

Het landschap werd ingericht en aangepast om het gebruik van waterkracht te optimaliseren. Watergangen, molentakken en vijvers werden aangelegd. Door de aanleg van watermolens werd de snelheid uit het water gehaald, en in de beekdalen kon zo erosiemateriaal sedimenteren. In het Geuldal is bijvoorbeeld een pakket van 2 meter dikke afzettingen aangetoond.

Windmolens in het landschap

Windmolens zijn voornamelijk in Midden-Limburg gebouwd tussen 1850 en 1900. Redenen hiervoor waren de bevolkingsgroei, de ongunstige ligging van banmolens, de verdergaande ontginningen en de groot-schalige teelt van vlas en boekweit. Veel extra hectaren cultuurgrond kwamen beschikbaar na de industriële turfwinning in de Peelregio. Het gebruik van kunstmest maakte het mogelijk om veel extra hectaren landbouwgrond in productie te nemen. Windmolens werden gebouwd op hoger gelegen locaties, die vaak nog eens extra werden opgehoogd met een molenberg. In Zuid-Limburg werden de (open) plateau's benut (Van Tienhovenmolen, Vrouwenheide), in Midden- en Noord-Limburg de stuifduinkoppen (Afferden, Well) of de scherpe overgangen (steilranden) tussen Maasterrassen (Houthuizer Molen). Opvallend is dat deze windmolens op oude foto's in een vrijwel kaal en leeg landschap staan, daar waar het landschap nu verdicht is met 'eeuwenoude' bomen. Bij dergelijke molens is vaak een molenaarswoning al dan niet met andere bedrijfsgebouwen gesitueerd.

Eigendom vroeger en nu

Rond 1830/1840 was circa 35% van de molens eigendom van adellijke families of kloosters als onderdeel van grootgrondbezit. Vaak ging dat bezit terug tot de vroege middeleeuwen (Bisschopsmolen, Maastricht: 1099). Industriëlen, notarissen, renteniers en bankiers hadden circa 40% van de molens in eigendom, vooral in centra als Maastricht, Valkenburg, Epen en Vaals. De resterende 25% was in eigen-

De Frankenhof in Holset in 1999. Het lage bouwdeel links is de voormalige westvleugel, die enkele decennia eerder geheel was afgebrand en daarna provisorisch en gedeeltelijk weer opgemetseld (foto A.J. van der Wal, collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnr. 331.240).

dom van molenaars, boeren of maatschappelijke instellingen.

Echt oude windmolens waren en zijn in Limburg zeldzaam. De oudste werden op adellijk initiatief gebouwd. Voorbeelden zijn de torenmolen in Gronsveld (gebouwd in 1623 en daarmee de oudste windmolen in de provincie) en de Hompesche molen te Stevensweert (stellingmolen uit 1722). Het merendeel van de windmolens in Limburg is veel jonger en gebouwd op initiatief van particulieren, na beëindiging van de molendwang in 1795. De behouden watermolens in Limburg zijn bijna zonder uitzondering qua bouwvolume groot en zijn meestal onderdeel van een ensemble of gebouw-complex. Vaak in combinatie met

andere functies, bijvoorbeeld agrarisch of een brouwerij. Fabrieksmolens kwamen algemeen voor. Natuurlijk zijn er uitzonderingen; klein duimpje is wel de rosmolen te Geijsteren, waar 2 koppels stenen staan opgesteld in een eenvoudig gelijkvloers gebouwtje van circa 6 x 6 meter.

De actuele eigendomssituatie van de molens in de provincie wordt hieronder in de tabel weergegeven.

Molenfuncties vroeger

Het Mergelland is te beschouwen als een (pre-)industriële landschap met belangrijke productielocaties in grote (water)molencomplexen. Hier waren niet alleen graan- en oliemolens in gebruik, maar ook pelmolens, mout-

Tabel eigendomssituatie

Eigendom	Watermolens	Waarvan niet maalvaardig	Windmolens	Waarvan niet maalvaardig
Rijkswaterstaat/overheid	2			
Molenrestauratiebedrijven			2	
Kloosterordes	1			
Gemeenten	3		18	
Kleine stichtingen - specifiek behoud molen	4		6	
Molens SLL	5		5	
Erfgoedorganisatie	4		1	
Particulieren/horeca-bedrijven	4			
Bouwbedrijven	3	2		
Particulieren	29	6	6	2
Totaal	55	8	38	2

De binnenplaats van de Frankenhof in 1999. Er is schade aan dak en vensters (foto A.J. van der Wal, collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnr. 331.245).

molens, volmolens en papiermolens. In Europa waren er twee belangrijke productiecentra van naalden te vinden in: in Engeland (Redditch) en in Duitsland, in de omgeving van Aken/Stolberg. De nijverheid in Aken had grote invloed op de ontwikkelingen in Vaals en omgeving, doordat Duitse

ondernemers er bedrijven stichtten onder een gunstig godsdienstig en fiscaal klimaat.

Andere specifieke en bijzondere industriële ondernemingen in oorsprong aangedreven door waterkracht, waren de kruitmolens, looi- of schorsmolens,

tras-, glazuur- en houtzaagmolens. Ook de fabricage van geweerlopen werd op waterkracht gerealiseerd. Wat wel heel sterk opvalt, is dat er in Limburg van deze meer specifieke molenfuncties niets is overgebleven. Het type slijp- of naaldenmolen is landelijk vrijwel onbekend, net als de volmolen. We treffen feitelijk alleen nog graanmolens en een enkele oliemolen aan als secundaire of tertiaire functionaliteit. Immers het gebouw en de waterkracht waren toch beschikbaar. Niet meer industrieel, maar dienstig aan de lokale afnemers voor menselijke en dierlijke consumptie werden molens een hoeksteen van het kleinschalige, gemengde agrarisch bedrijf.

Herbestemming van watermolens vroeger

Zoals hiervoor al aangegeven zijn watermolens – zeker in Zuid-Limburg – vrijwel altijd onderdeel van grotere, zeer gevarieerde complexen. Daarmee is dus ook een grote variatie in omvang en volume beschikbaar voor andere functies. Vooral de bijgebouwen kunnen worden (of zijn vaak al) herbestemd zonder dat dat invloed heeft op de molenfunctie. Het opgenomen zijn in een groter ensemble heeft zonder meer bijgedragen aan het behoud

De Frankenhof, restauratie gereed in 2013 (foto H. Bussink, SLL, 2018).

van watermolens in onze provincie. Dat wil niet zeggen dat ook hier niet de gangwerken op een aantal plekken zijn gesloopt om plaats te maken voor een horeca- of woonfunctie. Opvallend is dat we in Limburg geen houten watermolengebouwen meer kennen.

Met het verlies van de functionaliteit als molen verslapt ook de aandacht voor de omgeving. Verwaarlozing van molentakken is een bekend verschijnsel. Vijvers zijn ook actief drooggelegd en opgehoogd en stuwen werden vaak gesloopt. De relatie tussen het monument en de omgeving ging daarmee verloren.

Herbestemming molens SLL

Het molenbeleid is gebaseerd op (volgens de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed):

1. De molen als functionerend werktuig
 2. Monumentale en cultuurhistorische waarden als uitgangspunt
 3. Bewaren van de relatie tussen standplaats en omgeving
 4. Brede maatschappelijke toegankelijkheid en erkenning
 5. Herbestemming als basis voor veiligstelling
- Bij de restauratie en herbestemming

De molenweijer van de Frankenhof, circa 1950 (collectie fam. Leclerque).

van een molen neemt SLL de functionaliteit, alsmede de monumentale en cultuurhistorische waarden als uitgangspunt. Juist als terreinbeheerder zijn we sterk gericht op het in beeld brengen en deskundig beheren van het landschap rondom een monument. Een brede toegankelijkheid en openstelling wordt nagestreefd, maar

is nog niet overal tot stand gebracht. In bijgebouwen wordt waar mogelijk een rendabele herbestemming gerealiseerd. Dit lukt in Limburg gemakkelijker bij water- dan bij windmolens. Wat betreft het functioneren van de molen en de relatie tussen standplaats en omgeving is het van belang dat de molenbiotoop in orde is of verbeterd

De molenweijer in 2007, gedeeltelijk gedempt (foto H. Heijligers, SLL).

Ruïne van de Wymarsche watermolen in Arcen in 1986 (foto L.M. Tangel, collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnr. 270.806).

De Wymarsche watermolen in 2009 (foto H. Heijligers, SLL).

kan worden. Juist daar blijken grote knelpunten aanwezig.

De regelmatige beschikbaarheid van water is, los van de klimatologische omstandigheden, lang niet altijd gegarandeerd. Zoals hierboven aangegeven, zijn veel watermolens afhankelijk van een minimale hoeveelheid water. In de situatie dat deze ook bestemd wordt voor het voeden van vispassages (op basis van Natura 2000 of de Kaderrichtlijn Water), dreigt de watermolen stil te vallen. In Limburg wordt dit spanningsveld nu beter in beeld gebracht. Daartoe is het begrip 'molenpaspoorten' geïntroduceerd, o.a. door H. de Mars (zie *De nieuwe Molenwereld* nr. 1, p. 23).

Samen met de Molenstichting Limburg, de Stichting Instandhouding Kleine Landschapselementen en gemeenten worden de eerste stappen gezet naar het herstel van windmolenbiotopen. In het kader van een watermolenconvenant gesloten tussen de Provincie Limburg, Waterschap Limburg en o.a. SLL wordt getracht verbetering te brengen in de watermolenbiotopen. De actuele situatie waarin specifiek de SLL-molens verkeren, en de doelen die in het beheer worden nagestreefd, worden hiernaast in de tabel weergegeven.

Voorbeelden van het beheer van watermolens

1. Frankenhofmolen te Holset

Dit totaal vervallen complex is in 2007 door SLL verworven met circa 8 ha aan aansluitende weilanden en molenvijvers. Motivatie was o.a. de gaaf bewaard gebleven maar onderkomen watermolenbiotoop in een kleinschalige, landschappelijke setting. Van het oorspronkelijke complex

restte de midden- en oostvleugel. Van de westvleugel, het voormalige ketelhuis en het bakhuis werden slechts de restanten aangetroffen.

Wat is er bereikt? Het complex is tussen 2007 en 2012 integraal gerestaureerd. In de west- en oostvleugel zijn twee vakantiewoningen gerealiseerd. Deze vakantiewoningen kunnen als afzonderlijke bouwdelen beschouwd

Tabel actuele toestand

Watermolens	Maalvaardig	Problematiek	(Her-)bestemmingsdoelen
1. Frankenhofmolen, Holset/Vaals	+/-	watervedeling	graanmolen, info geschiedenis van de locatie, productie(?) en twee vakantiewoningen
2. Slakmolen, Elsloo	+	piek-afvoeren, verstopt in gebouwencomplex Kasteel Elsloo	graanmolen, betere ontsluiting en koppeling functies in omgeving (IVN-tuin, kasteelpark Elsloo, bakhuis)
3. Wittemermolen, Wittem	+/-	watervedeling en waterafvoer	graanmolen en vakantiewoning
4. Wymarsche watermolen, Arcen	+		graanstokerij en horeca
5. Grathemermolen, Grathem	-	afstelling/hoogte waterrad, waterhoeveelheid	in voorbereiding
Windmolens			
1. Van Tienhovenmolen, Wolfshuis	-	restauratie roeden, windmolenbiotoop	graanmolen, info
2. Urmond	+/-	windmolenbiotoop	graanmolen, info
3. Molen van Janssen, Oirsbeek	+/-	windmolenbiotoop	graanmolen, workshops
4. Houthuizer Molen, Lottum	+		graanmolen, excursies, koffie en vlaai
5. Torenmolen, Gronsveld	+		graanmolen, leslokaal, verhuurde schuur, boomgaard

worden. Woningen en molen hinderen elkaar qua gebruik niet. De molen is in principe maalvaardig.

Uitdagingen: in 2020 zal de grote molenvijver zuidelijk van de Weijerweg hersteld worden. Hierbij is er niet alleen aandacht voor de wateropslag, maar moet ook rekening gehouden worden met ecologische waarden van het bronmilieu. De afstemming met het waterschap over de waterverdeling in verband met de leefomgeving van de beschermde beekdonderpad is een proces dat verrassende nieuwe inzichten verschaft, maar ook een lange adem vergt. Een ander probleem is meer van klimatologische aard. Een piekbui in een situatie met een groot verhang doet een vloedgolf ontstaan, waardoor in het verleden maar ook recent de kaden van de vijvers doorgebroken zijn. De watermassa stroomt dan richting molen, omdat deze logischerwijs op een laaggelegen plek is gesitueerd. In deze situatie is het dus noodzakelijk extra buffercapaciteit maar ook gecontroleerde overlooppunten in te richten.

Het molendeel heeft een afmeting van circa 27,5 x 9,5 meter en telt vier bouwlagen. Het tweetal koppels stenen staat wat verloren in deze grote ruimten. In de volmolentijd was er voor het drogen van de gevulde stoffen veel plaats nodig, maar er moesten

Grathemermolen, circa 1900: een statig gebouw in de kern van Grathem (collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnr. 260.716).

ook talloze spin- en weefmachines ondergebracht worden. Hier is nu plek genoeg voor andere activiteiten: brood en vlaai bakken, informatie m.b.t. de molen en de lakennijverheid. In het ketelhuis zijn opties voor een productiefunctie (bier, kaas, jam, whisky). In ieder geval staat hier de beleving van de molen voorop, net als de geschiedenis en de locatie. Maar

vooralsnog moeten een regelmatige bediening en openstelling hier nog gerealiseerd worden.

2. Wymarsche watermolen in Arcen

In 1978 werd SLL eigenaresse van Landgoed Arcen, inclusief het vervallen kasteel en de watermolen. Het duurde tot 1990 voordat een zelfstandige stichting de consolidatie, res-

Grathemermolen in 1981: de verschraling van het molenaarsvak is afleesbaar aan de versoering van het complex (foto L.M. Tangel, collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnr. 221.322).

De Van Tienhovenmolen op het plateau van Margraten met 60 hectaren akkerreservaat (foto H. Heijligers, SLL, 2014).

tauratie en herbestemming van deze molen kon gaan oppakken. Wat is er bereikt? Een goed functionerende watermolen met graanbranderij en kleinschalige horeca, inclusief (zomer)terras in een prachtige, landschappelijke setting. Het molengebouw is verhuurd. Met de huurinkomsten kan het onderhoud gegarandeerd worden. Het molenaarshuisje behoort ook tot het bezit van SLL. Dat biedt in de toekomst wellicht combinatiemogelijkheden. Uitdagingen: de molen en het omringende landschap goed in te passen in de plannen voor kade-aanleg door het Waterschap Limburg.

3. Grathemermolen

De Grathemermolen is in beheer sinds 2017. In deze molen is tot 2011 dagelijks gemalen. De molenaar is in dat jaar gestopt vanwege het oplopende achterstallig onderhoud. Vanaf 2011 tot 2017 heeft de gemeente Leudal deze molen in de verkoop gehad. De onderhoudstoestand ging zinderogen achteruit. Deze molen is nog volledig ingericht als kleinschalige industriële meel- en veevoermolen. Daar zijn niet zo veel voorbeelden meer van en daarmee was dit de reden voor SLL tot aankoop over te gaan, voor een symbolisch bedrag. Met deze molen staan we aan het begin van het herbestemmingsproces. Een bouwhistorisch onderzoek heeft veel nieuwe inzichten opgeleverd, o.a. dat deze molen in oorsprong te

vergelijken is met de in de nabijheid gelegen Friedesse Molen te Neer. Het complex bestaat uit de molen (drie verdiepingen), de voormalige statige molenaarswoning, en stallen en varkenshokken aan de achterzijde. Wat betreft de herbestemming is duidelijk dat de molenfunctie integraal behouden en verbeterd gaat worden. Het woonhuis en de stallen moeten na restauratie en herbestemming voldoende exploitatie-inkomsten genereren om het geheel te kunnen onderhouden. Waar de molenfunctie vroeger maakte dat een molenaar 'op stand' kon leven, moet in de toekomst de exploitatie van de woning in het onderhoud van de molen gaan voorzien.

De uitdagingen bestaan er in een goede combinatie aan functies te vinden, waarbij nu gedacht wordt aan graanmolen, ontvangstlocatie (koffie en vlaai), excursies, vakantiewoning en in de schuren mogelijk groepsbijeenkomsten.

Een specifieke opgave is de verbetering van de watervoorziening richting het waterrad, dat pas in 1995 aan de buitenzijde is toegevoegd ter verhoging van de recreatieve waarde. Een ingreep die wij nu op zijn minst discutabel zouden vinden? Het vroegere

► De boomrijke omgeving van de Houthuizer molen (foto H. Bussink, SLL, 2019).

inpanidige waterrad verdween met de installatie van de turbine destijds. Deze turbine is bewaard gebleven. Helaas heeft onderzoek aangetoond dat het met de turbine niet rendabel is om (groene) stroom op te wekken, want het debiet is 's zomers te gering.

Windmolens

Wat betreft de windmolens is een herbestemming veel lastiger. Er zijn meestal geen bijgebouwen (meer). Bij verkoop zijn bouwdelen en grond afgesplitst van de onrendabele molen. De molenaarswoning en de omliggende grond vormen dan geen onderdeel meer van het ensemble. In veel situaties is het grondeigendom niet veel groter dan de omtrek van de molenberg of romp. De windmolens zijn zo volledig losgeraakt van hun omgeving, wat nog versterkt wordt als de 'nieuwe burens' behoefte hebben aan een tuin. Het vrije veld rond de molen is verdwenen, een landschapsbeeld dat nu als authentiek wordt ervaren, maar niet te vergelijken is met de situatie toen op de molen brood moest worden verdiend.

Ook de elementen uit het molenbedrijf in het vroegere landschap ontbreken hier tegenwoordig vrijwel geheel. Dit in tegenstelling tot de watermolencomplexen waar meer behouden is gebleven. Denk hierbij aan

bakhuisjes, schuurtjes en vrijstaande toiletten. Daarmee hebben watermolens een extra monumentaal belang boven windmolens.

SLL spreekt niet zozeer van een herbestemming van windmolens, als wel van het bestendigen van de bestemming als molen. Doel is dan ook windmolens zo goed en goedkoop mogelijk duurzaam te beheren en te onderhouden. Stilstand moet voorkomen worden, anders zijn dure restauraties om de 15 tot 20 jaar noodzakelijk. Het ontbreken van 'bijgebouwen', maar ook het niet meer kunnen uitoefenen van het oorspronkelijke bedrijf (meestal het malen van graan), maken een gezonde exploitatie moeilijk.

Voorbeelden van het beheer van windmolens

1. Van Tienhovenmolen (Wolfshuis – Margraten)

Onze inspanningen zijn gericht op het maalvaardig houden. De maal-functie is in 2001 hersteld nadat de Milieufederatie hier vanaf 1982 kantoor heeft gehouden als baken van verzet tegen de afgraving van het plateau van Margraten. SLL beheert op het plateau 60 ha natuurakkers als hamsterreservaat, een molenbiotoop in een geheel andere context. In en vanuit de molen wordt uitleg gege-

Herbouw van de Houthuizer molen - mede op initiatief van de dorpsraad Lottum (foto T. Verstraelen, 2008).

ven over de molen, het plateau van Margraten en het hamsterleefgebied. Uitdaging: herstel van molenroeden en het realiseren van een regelmatige bediening en openstelling.

2. Houthuizer Molen (Lottum)

In 2008-2009 werd op initiatief van de dorpsraad Lottum de Houthuizer molen herbouwd. Deze molen is in de nadagen van WO-2 door de Duitsers vernietigd. Dorpsbewoners die de te loorgang van deze molen in hun jeugd hadden meegemaakt, stelden zich de

herbouw tot doel. Omdat SLL het betreffende perceeltje grond waar de fundamenteën nog aanwezig waren in eigendom had, is de herbouw in een samenwerkingsproject gerealiseerd. SLL staat garant voor het duurzame onderhoud, de Stichting Houthuizer Molen exploiteert de molen (malen, excursies, groepsontvangst met koffie en vlaai). Zij genereert inkomsten waarmee het dagelijks en klein onderhoud wordt betaald.

Uitdaging: herstel van de windmolenbiotoop. Er staan immers nogal wat grote bomen die de windvang belemmeren.

3. Torenmolen in Gronsveld

Deze oudste windmolen van Limburg is overgenomen van de Molenstichting Limburg omdat zij niet toegerust is voor het dagelijks onderhoud van de molen. Het is een waardevol object als ensemble, waar een molenaarswoning, schuur, bakhuis, waterput en hoogstamboomgaard onderdeel van uitmaken. Uitdaging: het verbeteren van de functionaliteit van de schuur, hetgeen mogelijk moet zijn aan de rand van Maastricht; verder op termijn het borgen van een regelmatige bediening en openstelling.

Conclusies

De afgelopen decennia is er ontzettend veel vooruitgang geboekt in het behoud van molens. De meeste molens zijn gerestaureerd en maalvaardig. SLL heeft o.a. de Franken-

hofmolen, de Wymarsche molen en de Grathermolen van de ondergang kunnen redden. Verdwenen molens zijn in enkele gevallen zelfs nieuw opgebouwd (Houthuizer molen). Inmiddels zijn veel molens in eigendom van (ideële) stichtingen, of particulieren die zich volledig inzetten voor het functionele behoud van hun eigen molens. Beheer en onderhoud lijken gewaarborgd.

Deze ontwikkelingen zijn ook niet aan SLL voorbij gegaan. Lange tijd beheerden we drie molens, nu tien. Frequent malen is een opgave. Randvoorwaarde hiervoor is het opbouwen van lokale vrijwilligersgroepen. Bij voldoende omvang is de openstelling dan gegarandeerd, kan er gemalen worden en is de molen weer terug in de samenleving. Uitdagingen liggen er (ook voor SLL) meer dan voldoende. De komende jaren zullen we op de volgende thema's inzetten:

1. Maatschappelijk:

- Verbreding van netwerken rondom molens: zoeken naar verbreding van maatschappelijke connecties of naar meer verankering.
- Versterken van de samenwerking tussen de verschillende eigenaren en stichtingen, o.a. door het inrichten van 'poules' van molenaars die meer rouleren over de molens.

- Activeren van meer vrijwilligers. Er kan wel sprake zijn van een maalvaardige molen, maar wordt er ook gemalen? Eén keer malen per twee weken is te weinig.
- Molens een rol geven bij lokale evenementen (verbindende rol van monumenten). Dat sluit mooi aan bij een nieuw verdrag: 'Faro'. Met dit verdrag roept de Raad van Europa op cultureel erfgoed in te zetten voor sociaal-maatschappelijke doeleinden en ruimtelijke kwaliteit. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed onderzoekt de komende jaren hoe burgerinitiatief en -participatie het beste kunnen worden gestimuleerd en gefaciliteerd.

2. Technisch:

- Molens aanpassen voor publieksontvangst.
- De waterhuishouding bij de watermolens verbeteren: hoe krijgen we genoeg water op de molens om te kunnen malen?
- De biotoop van de windmolens verbeteren: er zijn oprukkende bomen bij alle windmolens.
- Professionaliseren van het dagelijks beheer en onderhoud (molenhandboek, onderhouds-app, in het kader van de ARBO het opstellen van een risico-inventarisatie met uitvoeringsplannen).
- Combinaties zoeken, bijvoorbeeld van malen en bakken.

3. Beleid:

- Molens zijn in algemene zin van overheidswege beschermd (Erfgoedwet). Voor de omgeving van molens en de biotopen is dat echter niet of veel minder van toepassing. In de toekomst moeten de Erfgoedwet en Omgevingswet hierin verbetering brengen.
- Het feit dat in de Omgevingswet en de bijbehorende Algemene Maatregel van Bestuur (AMvB) 'Besluit Kwaliteit Leefomgeving', het begrip 'omgeving' van het monument is uitgebreid, is relatief onbekend. In Nederland heeft men de omgeving van het monument geïnterpreteerd als zijnde het kadastrale perceel van het monument. In de nieuwe regelgeving is deze omgeving uitgebreid en in lijn gebracht met de bedoeling van het Verdrag van Granada. Dit Europese verdrag regelt de omgang met cultureel erfgoed. Enerzijds betekent deze uitbreiding van het begrip werk aan de winkel, anderzijds biedt het - op termijn - kansen.
- Niet bij elke watermolen is duidelijk of er nog stuwrechten zijn. Dit zou per molen beter gedocumenteerd moeten worden. Bij het beschikbaar zijn van het stuwrecht is het watermolenbelang immers geborgd en zit de eigenaar in een comfortabeler positie in discussies over de verdeling van het beschikbare debiet. Wat betreft de windmolenbiotopen: ook deze zijn lang niet overal in het ruimtelijk beleid verankerd. Deze situatie behoeft verbetering.
- Een betere afstemming tussen de doelen zoals Natura 2000, de Kaderrichtlijn Water en de Erfgoedwet is noodzakelijk om water beschikbaar te houden voor de watermolenfunctie.
- Behouden we alleen de graanmolens en een enkele oliemolen in Limburg? Of is het legitiem voorbeelden van vol-, naalden- en zaagmolens te reconstrueren in de aanwezige watermolenvolumes? Al dan niet op stoomtractie?

Over de auteur:

René Gerats is stafmedewerker projecten en gebouwenbeheer van Stichting het Limburgs Landschap.
E-mail: R.Gerats@Limburgs-Landschap.nl ○

De torenmolen in Gronsveld. De oudste windmolen in Limburg werd aan SLL toevertrouwd (foto R. Gerats, SLL, 2014).

Het Ambachtelijk Korenmolenaars Gilde (AKG)

Het AKG is een vereniging van professioneel
werkende korenmolenaars

De leden:

- ontvangen extra scholing op het gebied van graan, meel en maaltechniek
- zijn bij toelating op hun vakbekwaamheid getoetst
- laten de bakkwaliteit en gezondheidsaspecten van hun meel periodiek keuren

Bezoek de AKG-molenaar en zijn winkel daarom voor:

- kwaliteitsmeel
- advies en goede raad
- heel veel andere gezonde en lekkere producten

Voor meer informatie zie:
www.molenaarsgilde.nl

MOLENSTEENMAKERIJ

HANS
TITULAER

voorheen
HEINRICH VAN HEES

Alle soorten molenstenen, scherpdienst, afstellen,
maaltechnisch advies.

Onderhoud aan oliestenen en pelstenen.
Restauratie van stenen en maalstoelen.
Kweernen, wrijfstenen, demo-steentjes.
Kneus- en scherphammers.

www.molenstenen.nl

Werkplaats: Eendenpoelseweg 6a, 6581 AB Malden, Nederland
Tel.: 0031 (0)24 696 36 54 / 0031 (0)6 53 66 76 86
E-mail: molensteenmakerij@planet.nl

wakker

zeilmakers sinds 1933

GERENOMEERD ADRES VOOR MOLENZEILEN.
UITVOERBAAR IN COPES, POLYESTER EN KATOEN.
DIV. MOGELIJKHEDEN IN KLEUR EN TOUWWERK.

Zeilmakerij D. Wakker BV

Ind. terrein 'Nieuwe Waterweg' Scheldeweg 7, 3144 ES Maassluis
Telefoon 010 591 22 88 | E-mail info@wakker.nl
www.wakker.nl

van Reeuwijk **BOUWMEESTER**

molens monumenten waterbouwkundige werken

Gecertificeerd molenadviesbureau

- Restauratiebestekken
- Onderhoudsplannen
- Subsidie- en fonds aanvragen
- Bouwhistorisch onderzoek
- Dendrochronologisch onderzoek
- Restauratiebegeleiding
- Tekenwerk
- Meerjarenramingen

Van Reeuwijk bouwmeester

Grauwe Kat 23, 8822 WH Arum
0517-531849 / 06-57553756

www.molensenmonumenten.nl

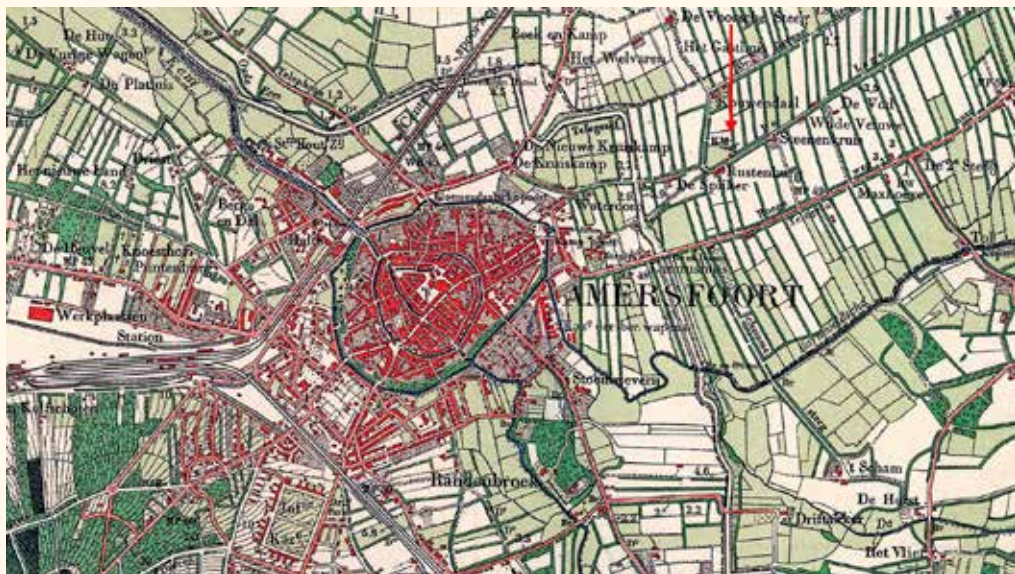

Geen bevrijding voor De Goede Verwachting in Amersfoort

Erwin Esselink

Dit jaar wordt uitgebreid stilgestaan bij het einde van de Tweede Wereldoorlog 75 jaar geleden. De bevrijding van Nederland, die in het najaar van 1944 al was ingezet, ging gepaard met het verlies van veel mensenlevens en ook grote materiële schade. Van alle beschadigde of verwoeste molens in Nederland is al eerder een overzicht gepubliceerd in *Molenwereld* (nummer 137, mei 2010). De door oorlogsgeweld geraakte molens zijn, afgezien van enkele incidentele gevallen, in twee grote groepen in te delen. De eerste groep betreft de molens die bij de inval van de Duitsers in mei 1940 getroffen werden. Een voorbeeld uit deze groep is molen De Vriendschap te Hoogland, die in het genoemde nummer van *Molenwereld* uitgebreid aan de orde komt. De tweede groep wordt gevormd door de molens die bij de bevrijding in 1944-1945 beschadigd of verwoest werden. Een voorbeeld uit die tweede groep is De Goede Verwachting te Amersfoort. Op de lotgevallen van deze molen zal hier nader ingegaan worden.

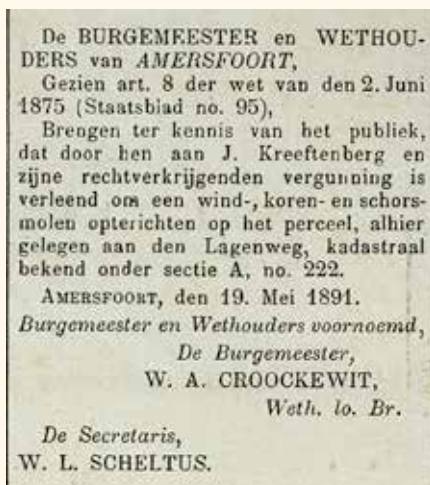
Korenmolen De Goede Verwachting te Amersfoort werd in de jaren 1891-1892 gebouwd in opdracht van Lambertus Kreeftenberg (1832-1912), molenaar te Wichmond bij Warnsveld. De molen was bestemd voor zijn zoon Johan, die daarmee een bestaan als zelfstandig molenaar kon opbouwen. Johan Kreeftenberg (1867-1912) was in maart 1891 in Diepenveen getrouwd met Hendrika Gerritdina Kamperman en was daar ook woonachtig. In mei 1891 vroeg hij aan de gemeente Amersfoort vergunning voor de oprichting van een windkoren- en schorsmolen aan de Lageweg even buiten Amersfoort, tegenover boerderij Rustenburg. Nog dezelfde maand werd de vergunning verleend. De opdracht voor de

Amersfoort omstreeks 1900. Met een pijl is korenmolen De Goede Verwachting aangegeven, die destijds ongeveer 1,5 km buiten de stad lag (bron: topotijdreis.nl).

bouw werd verstrekt aan molenmaker Hermanus Hendrikus Kreeftenberg te Varsseveld. Het lijkt misschien vreemd om de bouw van een molen in Amersfoort te gunnen aan een Achterhoekse

molenmaker, maar molenaar Lambertus Kreeftenberg en molenmaker Hermanus Hendrikus Kreeftenberg waren neven van elkaar en kenden elkaar dus goed.

Op 19 mei 1891 kreeg Johan Kreeftenberg vergunning voor de bouw van een koren- en schorsmolen aan de Lageweg (*Nieuwe Amersfoortsche Courant* van 20 mei 1891).

Het mag toch wel een gedurfde onderneming genoemd worden om in 1891 nog een traditioneel windmolenbedrijf op te richten in de buurt van een stad. Immers van de vier windkorenmolens die Amersfoort in 1875 rijk was, was in 1891 alleen De Gunst van molenaar Nefkens nog over. De andere drie waren afgebroken en dat was mede veroorzaakt door concurrentie van de stoommaaldereien in Amersfoort. Toch moeten vader en zoon Kreeftenberg vertrouwen hebben gehad in deze onderneming en hoopten ze door het installeren van een koppel schorsstenen ook nog een graantje mee te pikken van de plaatselijke leerindustrie.

In juni 1891 werd door molenmaker H.H. Kreeftenberg aanbesteed "De le-

vering van het noodige eikenhout voor een achtkante windkorenmolen". De molen werd geheel uit hout opgetrokken en kreeg nog een houten as met houten roeden en een neutenkruierwerk. De onderdelen van de molen werden in de werkplaats in Varsseveld gereedgemaakt en in het najaar van 1891 per spoor naar Amersfoort vervoerd. Op 26 januari 1892 kon er voor het eerst gemalen worden. Daarna werd er nog gewerkt aan de schorsmolen, die in juni 1892 werd opgeleverd. Al met al is er dus een jaar aan de molen gewerkt. Bij de molen werd ook een molenaarswoning gebouwd. Johan Kreeftenberg had zich in oktober 1891 met zijn vrouw in Amersfoort gevestigd. Op de molen werd hij geholpen door zijn jongere broer Gerrit Jan. Toen deze in 1894 de Holtermansmolen in Deventer kon kopen vertrok hij daarheen. Voor nadere gegevens hierover wordt verwezen naar het artikel over de molens van Terwolde in *De Nieuwe Molenwereld*, nummer 4.

Om de bedrijfszekerheid te vergroten, vroeg Kreeftenberg al in mei 1894, dus twee jaar na de bouw, vergunning voor de plaatsing van een stoommachine van 8 PK bij de molen. Die vergunning werd verleend. Of Kreeftenberg het toch niet kon bolwerken in Amersfoort of er niet kon aarden, feit is dat hij na vier jaar in juli 1896 met zijn gezin terugkeerde naar Diepenveen. De molen kreeg een nieuwe eigenaar: Jan Treure, in 1866 geboren te Bergambacht. Treure diende in juni 1900 bij de gemeente een verzoek in om vergunning voor het oprichten van een petroleummotor van 12 PK. De stoommachine voldeed blijkbaar niet meer. In juli 1911 sloeg de bliksem in de molen, gelukkig zonder schade aan te richten. In augustus 1912 diende Treure opnieuw een verzoek in bij de gemeente, nu voor de plaatsing van een zuiggasmotor van 20 PK en ook die vergunning werd verleend. In 1919 kreeg de molen zijn derde en naar later zou blijken laatste eigenaar in de persoon van Arie Mulder.

Mulder

Arie Mulder stamde uit een oud molenaarsgeslacht. In 1762 werd voorvader Johannes (Jannes) Mulder geboren te Vaassen. Hij was in 1795 pachter van papiermolen Kwadenoord II te Renkum. Zijn zoon Roebert of Robert

Mulder (1797-1872) werd bakker en molenaar te Elst in de Betuwe. Hij was in 1854 ook de opdrachtgever voor de bouw van de stenen beltmolen De Hoop in dezelfde plaats, die bestemd was voor zijn schoonzoon T. Ockerse. Roeberts zoon Arie (1832-1901) trouwde in 1856 met Everdina Florentina Roelofsen en kocht korenmolen De Hoop te Lunteren, die pas één jaar daarvoor was gebouwd. Twee zonen van Arie Mulder, Evert Florus (1860-1938) en Hendrik (1869-1942), werden ook molenaar. Hendrik kocht in 1890 de oude Walderveense Molen en liet deze in 1895 vervangen door een achtkante stellingmolen. Deze verbrandde in 1911, maar werd herbouwd. Deze molen bleef in handen van de familie Mulder tot 1975.

Florus werd molenaarsknecht op de Kallenbroeker Molen te Terschuur. In 1885 trouwde hij met molenaarsdochter Grietje en nam ook de molen van zijn schoonvader Lubartus Wilbrink over. In 1887 werd in dit gezin Arie geboren, die vernoemd werd naar zijn grootvader. Hij trad in de voetsporen van zijn voorouders en vanaf 1906 werkte hij mee in het bedrijf van zijn vader. Arie trouwde in 1919 met Hendrika Brom en vertrok naar Amersfoort, waar hij De Goede Verwachting had gekocht van Jan Treure. Hoewel in andere provincies, lagen De Goede Verwachting en de Kallenbroeker Molen hemelsbreed maar zo'n zeven kilometer uit elkaar. Aries broers Evert en Lubartus zetten samen met hun vader het bedrijf in Terschuur voort, vanaf 1924 onder de

De Goede Verwachting aan het begin van de twintigste eeuw, nog met houten as en houten roeden. De naam is op een tweetal planken aangebracht, die op de baard bevestigd zijn (foto collectie Vereniging De Hollandse Molen).

De Goede Verwachting malend op het zuidoosten in een nog landelijke omgeving. Rechts de molenaarswoning (foto collectie Vereniging De Hollandsche Molen).

naam firma E.F. Mulder. De Kallenbroeker Molen kreeg in 1975 de naam Den Olden Florus, verwijzend naar Mulder senior. Tot 2008 bleef de molen in handen van zijn nazaten.

Zo rond 1920 kreeg De Goede Verwachting een ijzeren as. In een interview met de krant vertelde Mulder in 1953 over de as: "die kwam uit Delft, uit de Blauwe Molen, zoals met nette letters in de as geslagen stond". Delft heeft echter nooit een Blauwe Molen gehad. Misschien bedoelde Mulder dat de as in Delft gegoten was? In heel Nederland heeft een handvol Blauwe Molens gestaan en de meest voor de hand liggende molen is De Blaauwe Molen te Rotterdam. Deze werd waarschijnlijk in 1891 onttakeld, toen bij het strijken van een roe deze uit de takels viel en zich in de grond boorde. Als deze herkomst klopt, dan heeft de as eerst nog in een andere molen dienst gedaan, voordat hij naar Amersfoort ging.

In 1928 was de houten binnenroede aan vervanging toe. Mulder plaatste hiervoor een advertentie in het vakblad *De Molenaar* van 11 april 1928. Dat leverde blijkbaar niets op, want in juni van dat jaar leverden de gebroeders Fransen te Vierlingsbeek een nieuwe stalen roede met een lengte van 22,7 meter.

Naar aanleiding van een oproep in *De Molenaar* stuurde Arie Mulder in december 1933 een tweetal foto's naar Vereniging de Hollandsche Molen, bestemd voor het archief. Dat zijn een foto van zijn eigen molen en één van zijn ouderlijke molen, de Kallenbroeker Molen. In de begeleidende brief vermeldde hij de volgende bijzonderheden: "Deze molen is omstreeks 1890 gebouwd en heeft zijn derde eigenaar. Het is een molen zoo de foto ook aangeeft met onderbouw van hout en tevens uitbouw van hout en een steenen gedeelte waarin een zuiggasmotor ligt, met riet gedekt en verder ijzeren as 1 houten en 1 ijzeren roede. Deze molen werd in de loop der jaren steeds goed onderhouden en is bezig tot het verwerken van granen en in de eerste jaren van zijn bestaan ook tot het malen van schors. De z.g. eek-

steen ligt nog op zijn plaats. De laatste 2 jaren wordt deze molen hoewel nog volkomen intact echter niet meer gebruikt, dit is in deze omgeving met heel veel molens het geval. Zoo zou ik een heel rijtje uit de naaste omgeving kunnen noemen die in de rust staan, zoals Woudenberg 2 stuks, Soest 1, Scherpenzeel 2, Voorthuizen 1, Nijkerk 1, Barneveld 1 of 2 en de rest draait soms enkel in de gunstigste gevallen, als mooie wind en heldere luchten."

In een reactie betreurde De Hollandsche Molen de stilstand van de molen en gaf Mulder in overweging de molen te laten stroomlijnen. Maar daar bleef het vooralsnog bij.

Gevechten rond de Grebbelinie

Vanwege de oorlogsdreiging werd in 1939 de in onbruik geraakte Grebbelinie weer hersteld en kreeg toen officieel de naam Valleistelling. De Grebbelinie was een voorverdediging van de Hollandse Waterlinie, een verdedigingslinie gebaseerd op inundatie. Deze linie, waarvan de aanleg gestart werd in 1745, liep door de Gelderse Vallei vanaf de Nederrijn bij de Grebbeberg te Rhenen langs het Valleikanaal en de Eem tot aan de Zuiderzee, later het IJsselmeer.

Bij de gevechten na de Duitse inval op 10 mei 1940 werden diverse molens

In april 1928 vroeg Mulder een ijzeren binnenroede te koop. Dit bleef blijkbaar zonder resultaat, want in juni 1928 leverden de gebroeders Fransen een nieuwe stalen roe (advertentie uit *De Molenaar*, 11 april 1928).

rond de Valleistelling beschadigd of vernield. Om een vrij schootsveld te krijgen werd korenmolen De Vriendschap van molenaar Ebing in Hoogland zaterdagmiddag 11 mei door het Nederlandse leger in brand gestoken. Ook konden de Duitsers de molen nu niet meer als bakken gebruiken. In de Zandbrinkermolen in de buurtschap Snorrenhoef bij Leusden hadden zich Duitse militairen verschanst. Nederlandse militairen schoten daarop de molen op 13 mei in brand. De molen werd geheel verwoest.

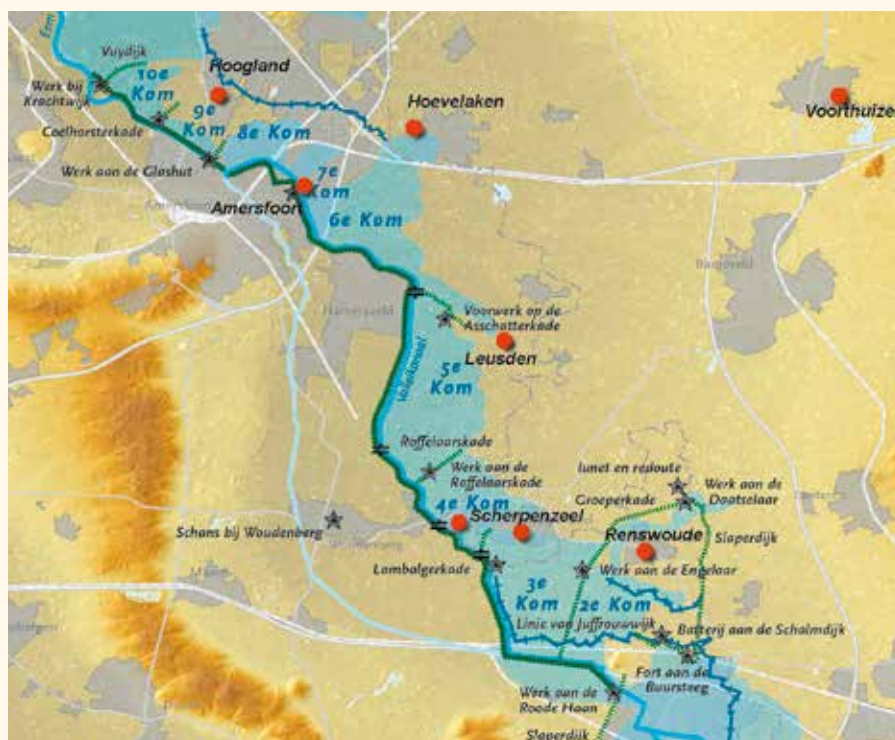
Op 12 mei 1940 werd gestart met de evacuatie van de complete Amersfoortse bevolking van ruim 43.000 mensen, omdat men aannam dat het Duitse leger via Amersfoort naar het westen wilde oprukken. Echter de Duitse legerleiding vermoedde een heftig verzet vanuit Amersfoort en besloot toen meer zuidelijk via Scherpenzeel naar het westen op te rukken. Dat is de reden dat Amersfoort redelijk ongeschonden is gebleven. Ook molen De Goede Verwachting, die direct voor de linie lag, ontsprong zo de dans. Scherpenzeel en omgeving kregen het hierdoor wel zwaar te verduren. Zo werd de tot maalderij ingerichte stomp van molen De Wildeman te Renswoude vernield. Van de standerdmolen van Scherpenzeel werd een roede doormidden geschoten en ook de kast werd geraakt. Molen De Dankbaarheid tussen Scherpenzeel en Woudenberg was net als de Zandbrinkermolen door de Duitsers bezet, waarna Nederlandse militairen de molen op 13 mei in brand schoten. De molen brandde tot op de stenen onderbouw af.

Herstel

Na de capitulatie op 15 mei 1940 keerde de Amersfoortse bevolking terug en werd het dagelijkse leven hervat, zo goed en zo kwaad als dat ging. Molen De Goede Verwachting stond inmiddels al jaren stil en zijn toestand verslechterde. De gemeente Amersfoort in de persoon van de heer J. Kapteijn, inspecteur van Bouw- en Woningtoezicht, trok zich het lot van de molen aan, waarna de burgemeester een brief naar de Hollandsche Molen stuurde. Hij schreef o.a.: "Aangezien deze molen de enige windmolen in deze gemeente is en als een sieraad van de omgeving kan worden beschouwd worden door mij stappen gedaan om

De molen in 1930 met op de stelling Arie Mulder en zijn dochter Greet. Beneden staat zijn vrouw Hendrika Mulder-Brom. De vang is gelicht, maar zeilen zijn niet meer aanwezig. Links in de stenen aanbouw stond de zuiggasmotor (ansichtkaart uit de collectie van Vereniging De Hollandsche Molen).

Deel van de Grebbelinie tussen Scherpenzeel en Amersfoort. Met rode stippen zijn de verwoeste molens aangegeven (bron: www.geopark-heuvelrug.nl).

Op 13 mei 1940 schoten Nederlandse militairen de Zandbrinkermolen van molenaar Wolswinkel bij Leusden in brand, omdat Duitse militairen zich in de molen verschanst hadden. De molen werd totaal verwoest. In 1941 werden de resten opgeruimd en werd een nieuwe maalderij gebouwd. Dit bedrijf bestaat nog steeds op deze locatie (foto collectie Vereniging De Hollandsche Molen).

tot herstel van dezen molen te komen". Hij vroeg of de vereniging een onderzoek naar de toestand van de molen wilde instellen en of door toepassing van het systeem Dekker de molen weer in een bruikbare staat gebracht kon worden.

Op verzoek van Jhr. mr. F. van Rijckevorsel, bestuurslid van De Hollandsche Molen, zette Arie Mulder de voornaamste gebreken aan de molen op een rij: "Kapot is aan de molen ten eerste de geheele stelling, ten tweede de korte spruit en ten derde is mijn molen voorzien van een ijzeren roede en een houten, die nog niet geheel weg is toch zoo slap dat die ook niet meer betrouwbaar is. Binnenwerk is nog geheel gaaf en compleet. Zeilen zijn natuurlijk ook niet meer aanwezig of zo slecht dat ze onbruikbaar zijn."

Vervolgens zorgde Van Rijckevorsel ervoor, dat molendeskundige Chr. van Bussel uit Weert een bezoek aan de Amersfoortse molen bracht om een herstelplan op te stellen. De zware storm op 14 november 1940 liet ook De Goede Verwachting niet onberoerd. Van het omhoogstaande eind van de houten buitenroede werd het hekwerk weggeslagen en ook in het rietdek ontstonden gaten. In maart 1941 bracht Van Bussel verslag uit aan De Hollandsche Molen over zijn bevindingen in Amersfoort. Hij schreef dat de molen inwendig een goede indruk maakte en keurig in orde was wat het gang-

Molen De Dankbaarheid tussen Scherpenzeel en Woudenberg onderging hetzelfde lot als de Zandbrinkermolen. Dit gebeurde op dezelfde dag. De molen brandde tot op de stenen onderbouw af. Bij het herstel van de stomp werden de ijzeren roeden als zolderbalken gebruikt. Deze bevinden zich nog steeds in het molentrestant (foto collectie Vereniging De Hollandsche Molen).

werk betreft. "De molen staat goed te wind en is door zijn mooie ligging en de eenigste molen in de gemeente Amersfoort, mits gemoderniseerd een sieraad voor de omgeving en bijzonder voor de prachtige stad." De volgende werkzaamheden dienden volgens Van Bussel uitgevoerd te worden. De stelling moest grotendeels vernieuwd worden, er moest een gebruikte stalen buitenroede worden gestoken, een Engels kruiwerk en een nieuwe korte spruit worden aangebracht. Verder moesten de roeden opnieuw opgehekt worden en van stroomlijnneuzen worden voorzien. Van Bussel raamde de kosten op f 2.760. "In deze opgave zijn de werkloonen molenmakers inbegrepen en worden de onkosten uithalen en steken der buitenroede vergoed door de oude houten roede. De kost en inwoon wordt volgens oud molenaarsgebruik verschaft door den molenaar, welke ook wel genegen zal zijn iets in de onkosten bij te dragen."

De Hollandsche Molen vroeg aan de gemeente Amersfoort of zij bereid was een bijdrage in de kosten te leveren. Aan rijk en provincie werd ook om een bijdrage gevraagd. Mulder verklaarde zich bereid f 500 bij te dragen. Verder kwamen de nieuwe zeilen, een nieuw koppel stenen en de kost en inwoning van de molenmakers ook voor zijn rekening. De Hollandsche Molen wilde f 150 bijdragen. De Bond Heemschut droeg f 25 bij. Ook de ANWB werd om een bijdrage gevraagd, evenals de KNAC.

In februari 1942 berichtte Arie Mulder aan De Hollandsche Molen dat de financiering van het herstel rond was, mede door de inspanningen van De Hollandsche Molen, waarvoor hij zijn dank uitsprak. Hij sloot af met de woorden: "Hopende er weldra betere tijden aan mogen breken, en er voor den dan gerestaureerde en gemoderniseerde molen weder als voorheen volop werk zal zijn."

In april 1943 werd met het herstel begonnen. Van Bussel was belast met de restauratie, maar besteedde het werk uit aan een molenmaker. Hij was immers zelf geen molenmaker. Het was mij lange tijd onduidelijk wie de werkzaamheden heeft uitgevoerd. Nergens in de correspondentie tussen gemeente, De Hollandsche Molen, Mulder en Van Bussel werd vermeld

Onder grote publieke belangstelling werd de Goede Verwachting op 7 augustus 1943 opnieuw in gebruik genomen (foto collectie Erwin Esselink).

wie de werkzaamheden zou uitvoeren. Uiteindelijk vond ik in het Utrechts Nieuwsblad van 4 maart 1943 het antwoord: "De bekende molenbouwer uit Weert, de heer Chris van Bussel, die op dit gebied een naam heeft, zal het werk leiden. Binnenkort komen de arbeiders uit Weert naar de familie Mulder, waar zij volgens oud molenaarsgebruik tijdens de verbouwingswerkzaamheden in de kost zullen liggen."

Die arbeiders uit Weert kunnen alleen maar vader Willem 'Wup' Adriaens en zijn zoon Sjors geweest zijn, die voor en tijdens de oorlog veel gewerkt hebben in opdracht van Van Bussel en talloze molens gestroomlijnd hebben. In juli 1943 schreef Mulder, dat de herstelwerkzaamheden geheel voltooid waren en voldeden aan de gestelde verwachting. De molen liep zeer licht. Alleen de rietdekker moest nog langskomen. Half juli schreef Mulder dat de rietdekker aan het werk was, en dat de molen begin augustus geheel hersteld zou zijn.

Op zaterdag 7 augustus 1943 werd de molen onder grote publieke belangstelling weer in gebruik genomen. Diverse sprekers voerden daarbij het woord: jhr. Van Rijckevorsel namens De Hollandsche Molen, de heer Schuurman namens de Molenaarsbond en ir. Van der Tak, de stadsarchitect van Amersfoort. De vang werd gelicht door de dochter van Arie Mulder, Greet, die vernoemd was naar Aries moeder. Door het stroomlijnen liep de molen bijzonder licht en kon er vaak zonder

zeil gemalen worden. Vooral in de winter van 1944-1945, toen vrijwel alle maalderijen stilstonden, bewees De Goede Verwachting goede diensten.

Bij de opening van de molen op 7 augustus 1943 werd het volgende gedicht voorgedragen:

*Hoera voor "de Goede Verwachting"
Vandaag als een bruidje gekleed
En voor de ontvangst van de gasten
Al sedert veel uren gereed
Wat was ze eerst oud en versleten
Het aankijken was ze niet waard
Toch bleef ze die talrijke jaren
Bij stormen en ontij gespaard
Wel stond ze heel dikwijls te beven
Wat waren die nachten soms bang
Wat duurden dan ook voor baas Mulder
Die angstige uren soms lang.
Maar nu is dit alles geleden
Nu staat ze weer fier en rechtop
Nu duldt ze weer kritische blikken
Komt zien naar de romp en de kop
Is alles weer nieuw en licht blinkend
De wieken weer sterk als voorheen
Ze draaien weer kwiek als tevoren
Zoo draait in den omtrek geen één
Nogmaals een hoera voor dien molen
Nogmaals op haar welzijn wat thee
Dat zij nog maar heel wat graan male
Dat stemt menig maagje tevree*

Friese herkomst?

Bij de restauratie in 1943 meende men aanwijzingen te zien, die op een Friese herkomst van de molen zouden wijzen. De molen zou een poldermolen geweest zijn. Wat die aanwijzingen waren is mij niet bekend, maar ik heb geen

sporen voor een Friese herkomst gevonden. In het bewaard gebleven rekeningboek van Kreeftenberg is nergens terug te vinden dat men een tweedehands molen gekocht heeft. Zoals eerder vermeld had er ook een aanbeveling plaats "voor de levering van het noodige eikenhout voor een acht-

kante windkorenmolen". In de tweede helft van 1891 werd in de werkplaats regelmatig gewerkt aan de tafelen en de binten. Dat zou allemaal niet nodig zijn bij een tweedehands achtkant. De bouwtijd van al met al een jaar wijst ook op een nieuwe molen. Verder vertoonde het achterkeu-

lens van de kap van de Amersfoortse molen typische Kreeftenberg-kenmerken: een raam aan weerszijden van de staartbalk met elk vier rechthoekige ruitjes. Deze indeling trof men bij meer door Kreeftenberg gebouwde molens aan, vanzelfsprekend vooral in de Achterhoek.

Aan de vooravond van de bevrijding

Nadat het zuiden van Nederland beneden de grote rivieren al in het najaar van 1944 bevrijd was, begonnen de geallieerden in 1945 een voorjaarsoffensief. Het oosten en noorden van Nederland werden bevrijd en half april staken Canadese en Engelse troepen de IJssel over om ook het westen van Nederland te bevrijden. De rollen waren nu omgedraaid. De Duitsers hadden zich verschanst in de Grebbelinie, die ze de naam *Pantherstellung* gegeven hadden, en de geallieerden rukten vanuit het oosten steeds verder op. Bij de gevechten op de Veluwe werd de molen van Harskamp door artillerievuur getroffen en later onttafeld tot romp. De molen Windlust van Brons in Voorthuizen werd door de Canadezen op dinsdagmiddag 17 april in brand geschoten en op dezelfde dag verwoestten de Duitsers om strategische redenen de molen van De Vries te Hoevelaken. Om de naderende geallieerde troepen te stuiten, bliezen de Duitsers vanaf 16 april een groot aantal bruggen in en rond Amersfoort op. Op donderdag 19 april 1945 werd De Goede Verwachting tegen negen uur in de avond door de Duitsers opgeblazen en afgebrand, omdat dit bouwwerk in het schootsveld van de Grebbelinie lag. De molenaarswoning onderging hetzelfde lot, evenals een aantal boerderijen in de omgeving. De Goede Verwachting was niet de laatste molen die bij de gevechten rond de Grebbelinie werd verwoest. Die twijfelachtige eer viel de standaardmolen van Scherpenzeel ten deel. De molen had in de meidagen van 1940 al behoorlijke schade opgelopen, die in 1943 hersteld was. Maar bijna letterlijk aan de vooravond van de bevrijding kwam het einde. Op zondag 29 april 1945 werd de molen door de Duitse SS opgeblazen, volgens ooggetuigen met 25 landmijnen.

Herbouwplannen

Op 3 augustus 1945 schreef de gemeente Amersfoort aan De Holland-

De molen na de restauratie van 1943, waarbij het gevlucht verbusseld werd. Naar verluidt liep de molen zeer licht. Helaas duurde de opleving van de windmolen nog geen twee jaar (foto collectie Vereniging De Hollandse Molen).

Kenmerkend voor de molens die Kreeftenberg bouwde, is de uitvoering van het achterkeuvelens: aan weerszijden van de staartbalk een raam met elk vier ruitjes. Links De Goede Verwachting, rechts de Nieuwe Molen te Lichtenvoorde, waarvoor Kreeftenberg in 1894 een nieuwe kap maakte. Dat kenmerk is in tegenspraak met een Friese herkomst (foto's collectie Vereniging De Hollandsche Molen).

sche Molen, dat de molen door de Duitsers op 19 april 1945 in brand was gestoken en geheel verwoest was. De Hollandsche Molen informeerde daarop bij de gemeente of die bereid was te ijveren voor de herbouw van de molen. Ook Arie Mulder voelde hier wel voor. Herbouw werd alleen mogelijk geacht, als men van elders een goed achtkant met toebehoren kon overplaatsen. Vanaf eind 1945 werd er onderhandeld met molenaar Frans van der Linde te Ermelo over de aankoop van molen De Koe, die al lange tijd buiten bedrijf was. Vanwege de hoge prijs zag men vooralsnog van aankoop af. De volgende molen waar men een oogje op had laten vallen, was de Jan van Arkel

te Arkel. Molenaar Scherpenisse bood het achtkant in mei 1946 te koop aan. Dat was opmerkelijk, want nog geen drie jaar daarvoor was de molen geheel gerestaureerd en gestroomlijnd volgens het systeem Van Bussel. Maar door de inzet van de burgemeester bleef de molen voor Arkel behouden en ging de gedeeltelijke afbraak niet door.

Eind 1947 tipte De Hollandsche Molens de gemeente Amersfoort, dat er in Ezinge een onttakelde korenmolen stond waarvan achtkant en binnenwerk nog in goede staat verkeerden. In maart 1948 werd de molen van Ermelo bezocht door de technisch adviseur van De Hollandsche Molen en er werd gesproken met B. en W. van deze gemeente. De vraagprijs was inmiddels gehalveerd tot f 6.000. In Ermelo leek de molen niet langer levensvatbaar vanwege de beboste omgeving. Naar verwachting zou de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg meewerken aan het verstrekken van de sloopvergunning. Een grote tegenvaller was de hoogte van de uitkering wegens oorlogsschade. In juni 1948 stelde het Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting de rijksbijdrage inzake de verwoeste molen te Amersfoort vast op f 10.300, terwijl molenaar Wijnveen de oorlogsschade op f 30.000 had geschat!

In september 1948 begrootte molenaar A.J. Bisschop te Dalfsen de herbouw van de molen in totaal op f 37.000, met daarbij inbegrepen de afbraak te Ermelo en de herbouw te Amersfoort. Dat betekende een gat van bijna f 27.000. Dit verschil bleek niet overbrugbaar. Een constructie waarbij de gemeente Amersfoort de eigenaar werd van de herbouwde molen, en die zou verhuren aan Mulder, zag men ook als financieel te riskant. De aankoop van De Koe ging dus niet door en in 1953 werd de molen toch ter plaatse hersteld. Molenaar Van der Linde nam de molen opnieuw in gebruik, maar na een jaar werd de molen al weer stilgezet.

Te koop:
Een ACHTKANT
van een prima onderhouden Molen, stelling, as, rode, twee koppels steenen, gangwerk, alles in goede conditie, voor een spotprijs van f 6000.—.
F. v. d. LINDE, Ermelo. 1129

De gemeente Amersfoort is jaren bezig geweest om het achtkant van korenmolen De Koe te Ermelo naar Amersfoort te krijgen, maar uiteindelijk is het plan op de kosten afgeketsd (advertentie uit De Molenaar, 22 mei 1946).

TE KOOP:
Het bovengedeelte
van **achtkant molen**, zeer geschikt om over te plaatsen, is ook bij gedeelten te koop. Tevens te koop gevraagd, dubbele **maalstoel** met Elec. motor 20 à 25 P.K. 1072
C. SCHERPENISSE, Arkel.

Ook molen Jan van Arkel te Arkel was een kandidaat om te verplaatsen naar Amersfoort, maar door de inspanningen van de burgemeester van Arkel bleef de molen voor die plaats behouden (advertentie uit De Molenaar, 15 mei 1946).

In 1951 ondernam De Hollandsche Molen een ultieme poging de molen herbouwd te krijgen. De gemeente Amersfoort gaf aan dat er geen animo meer was voor herbouw: "Zoals de zaak momenteel zich aftekent, komt het mij voor, dat de molenkwestie in Amersfoort wel als afgedaan kan worden beschouwd." Molenaar Arie Mulder werd oud en had geen opvolger. Hij had alleen een dochter en die was met een aannemer De Vries getrouwd. Desondanks probeerde De Hollandsche Molen het nog één keer: "Hoewel wij uit Uw laatste schrijven van 24 mei 1951 moesten concluderen, dat de plannen voor herbouw van de molen in Amersfoort van de baan waren, willen wij toch nog een poging wagen hierin verandering aan te brengen, nu er te Alblasserdam een in prima staat verkerende houtzaagmolen (met riet gedekte achtkant met stelling) staat, die daar moet verdwijnen. Een zeer geluk-

kige omstandigheid is, dat de werf Jan Smit Czn. bereid is de molen om niet af te staan. Dit tezamen met de prima conditie zou dus de herbouw zeer ten gunste komen."

De gemeente Amersfoort liet zich toch bewegen de molen te bezoeken en bevestigde de prima conditie. Maar het achtkant stond op een hoge stenen loods en dat maakte de afbraak extra duur. Ook zou in Amersfoort een nieuwe stenen onderbouw gemetseld moeten worden en de verwachte kosten waren dermate hoog dat de gemeente geen kans zag om dit te financieren. Daarmee kwam na zeven jaar een einde aan de herbouwplannen, die uiteindelijk op de kosten stukliepen.

Ongeveer op de plek waar de molen stond, had Mulder inmiddels een nieuwe woning laten bouwen met de toepasselijke naam 'Boven Verwachting'.

Als herinnering aan de molen lag er een molensteen in de stoep en in de woning was een muurschildering aangebracht, voorstellend de molen na de restauratie van 1943. Ook in het verwoeste huis was een dergelijke muurschildering aanwezig. Toch was deze nieuwe woning geen lang leven beschoren. Al in 1962 was bekend dat de woning en vele andere boerderijen in de omgeving moesten wijken voor de nieuwe woonwijk Liendert. Arie Mulder overleed op 14 september 1967 op 80-jarige leeftijd. Door het verleggen van de Lageweg is zelfs de plek waar de molen stond niet meer aan te wijzen.

Bronnen:

- Rekeningboek Timmermans en Molenmaker Bedrijven van H.H. Kreeftenberg te Varsseveld.
- J.L. Bloemhof (1990). *Amersfoort '40-'45*. Bekking & Blitz.
- Correspondentie Vereniging De Hollandsche Molen.

C O L U M N

Het Moderne Molenleven

Bert en Gert zien er een gat in

De rust in het molenaarskantoortje wordt plotseling ernstig verstoord: "Bert, de molen loopt tachtig einden!", roept Gert. "Dat kan niet!", reageert Bert. "Kijk dan zelf op de digitale eindenteller!", schreeuwt Gert. Paniek. Snel klauteren de twee molenaars in hun smetteloze overall met Gildeembleem naar de maalzolder. De molen draait echter – zoals gebruikelijk – niet veel harder dan een eind of twintig en ook een plotselinge windvlaag lijkt met dit weer uitgesloten: "Dat kan maar één ding betekenen", mompelt Bert op samenzweerderige toon. "De digitale eindenteller is kapot!", brullen beide molenaars in koor. "Gert, ga onmiddellijk terug naar het kantoor, maak een aantekening in het logboek en noteer er meteen een "P" van prioriteit achter, want zo kunnen we natuurlijk niet werken!", roept Bert, "en neem ook het meerjaren-onderhoudsformulier mee, want er zit me meer dwars...". "Gekkenhuis", mompelt Gert terwijl hij en passant een blik werpt op het uitgebreide weerstation: "Om over de relatieve luchtvochtigheid nog maar te zwijgen!".

Even later: "Wat zijn dit?", vraagt Bert. "Haakjes", zegt Gert. "Precies! Haakjes, om je levensgevaarlijk te verwonden én om linnen zakken of – hoe heet die zoi? – juten zakken aan vast te maken, terwijl iedereen weet dat meel tegenwoordig in papieren zakken wordt gemalen. We moeten een klemsysteem maken voor die papieren zakken en...". Bert rent naar de steenzolder en gebaart Gert hem te volgen. "Twee zaken: ten eerste, waarom hebben wij nog steeds geen waarschuwingssysteem – een belletje of zo – om te waarschuwen wanneer

de kaar leeg is en ten tweede...". Bert trekt een losse splinter van een kuipdeksel. "Nieuwe kuipdeksels?", vraagt Gert. "Ja, dááág! Ouwe troep is het! Allemaal! Noteer maar: nieuwe kuipen, kuipdeksels, kaar, kaarbomen en schuddebak!". Gert vult driftig het formulier in als hij toch eens voorzichtig informeert of dit nu echt allemaal nodig is: "Vanwege ... eh... historisch verantwoord restaureren..."

"Ja, hallo?! Begin jij nu ook al zo'n Bazelaar, of hoe heet die vent, te worden?!" reageert Bert fel, "wij zijn de ambassadeurs van de molenwereld, de mensen die het immateriële culturele erfgoed van UNESCO in stand moeten houden en als je dan ziet met wat voor oude troep je wordt afgescheept!..... Het is een schande!". Bert zucht eens diep en lijkt even uit het veld geslagen. Met een peinzende blik staart hij naar de onberispelijk gestofzuigde steenzolder, als hij zich herpakt: "Het zal natuurlijk zoals gewoonlijk wel weer een eeuwigheid gaan duren, maar laten we niet bij de pakken neer gaan zitten. Gert, haal jij het verlengsnoer en de decoupeerzaag, dan zaag ik er een gat in". "Wat? Een gat?!" "Ja, een gat in het kuipdeksel en daar plaats ik dan een plexiglas plaat in, waardoor de bezoekers veel beter kunnen zien hoe het maalproces in zijn werk gaat". "Wat een goed idee, Bert!". Enthousiast loopt Gert richting de trap, als hij zich bij het trapgat nog even omdraait: "Maar Bert, wanneer gaan we nou eens echt malen?". "Echt malen?! Natuurlijk gaan we niet echt malen. Weet je wel wat voor stofzooi dat geeft! Bovendien mag dat helemaal niet van de warenwet!".

WvdL

Molenfonds

GEEF AAN MOLENS!

GEVEN OM MOLENS IS
GEVEN AAN
MOLENS

molenfonds.nl

Nederlandse innovatie in de molenbouw van Potsdam in de 18de eeuw

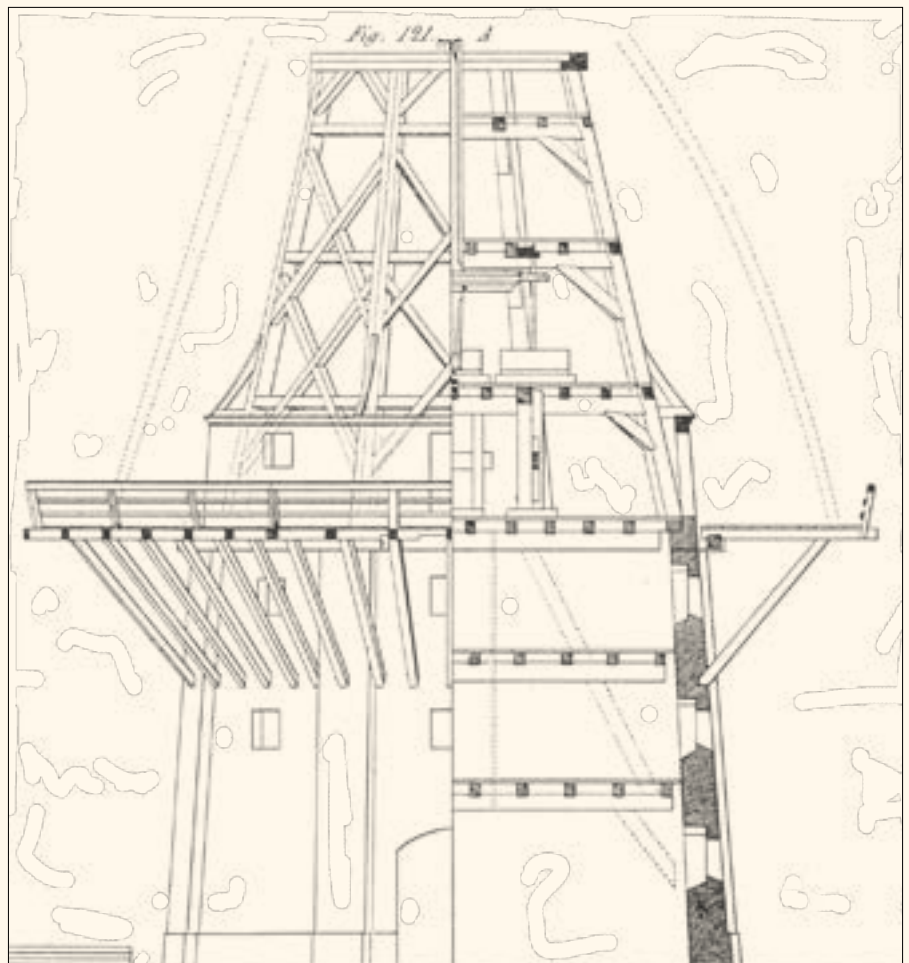
Susanne Marok

Nederlanders speelden in de 18de eeuw een bijzondere rol bij de bouw van molens in Potsdam en het land Brandenburg, tegenwoordig verdeeld over Duitsland en Polen. De relaties tussen de twee landen zijn echter ouder. Nederlanders woonden sinds de middeleeuwen in Brandenburg. Na het einde van de Dertigjarige Oorlog in 1648 werd de relatie tussen de landen geïntensiveerd. Het huwelijk van de Grote Keurvorst Friedrich Wilhelm I van Brandenburg uit het Huis Hohenzollern, regerend van 1640 tot zijn dood in 1688, met Louise Henriette van Oranje bevorderde deze relatie. Gerekruteerde Nederlanders herbouwden en vormden het door oorlog verscheurde en ontvolkte land. Meer dan drie generaties lang stimuleerde het Huis Hohenzollern de immigratie van de Nederlanders in het moerasige en zanderige Brandenburg. Vooral onder de soldatenkoning Friedrich Wilhelm I, die regeerde van 1713 tot 1740, waren er veel immigranten. Hij lokte ambachtslieden vanuit Nederland, vooral uit Amsterdam, via leiders van ontginningsnederzettingen. Met hun hulp wilde hij zijn grote bouwprogramma in Brandenburg uitvoeren. Steden werden vergroot en er werden grote verbeteringsprojecten uitgevoerd op het platteland. Het aanbod was niet oninteressant voor de ambachtslieden. Na het einde van de gouden eeuw stagneerde de groei van de Nederlandse steden. De bouwsector stond er economisch slecht voor. Brandenburg bood een alternatief met gegarandeerde arbeidsplaatsen, een huis, godsdienstvrijheid, jarenlange belastingvrijstelling en financiële hulp bij een nieuwe start.

Vooral Potsdam, de zomerresidentie en favoriete verblijfplaats van de soldatenkoning, profiteerde hiervan. Hier

werd voor de Nederlanders een wijk gebouwd met 134 huizen in Nederlandse stijl. De voorbereiding en de bouw vonden plaats tussen 1735 en 1742 onder leiding van meestertimmerman en scheepsbouwer Jan Bouman (1706-1776), die uit Amsterdam was geëmigreerd. Hij kwam uit een familie van ambachtslieden die haar wortels had in zowel Nederland als aan de Nederrijn. Een groep ambachtslieden ging met hem mee, anderen volgden later.

De meestertimmerman Adrian den Ouden (1703-1777) was belangrijk voor de molenbouw in Potsdam. Timmerman Cornelis van den Bosch (1679-1741), afkomstig uit de Nederlandse stad Haarlem, woonde vanaf ongeveer 1720 in Potsdam. Zijn zoon Cornelius Wilhelm van den Bosch (1736-1789) begon in 1787 met de bouw van waarschijnlijk de bekendste bovenkruier bij het paleis Sanssouci in Potsdam. De Nederlanders in Potsdam kregen er elk een huis en

Tekening van een molen met drie koppels stenen. De molen heeft een onderbouw met drie zolders. Aangenomen wordt dat het hier de molen bij het paleis Sanssouci in Potsdam betreft (G. G. Schwahn, *Lehrbuch der praktischen Mühlenbaukunde*. Berlin, 1850).

de nabijheid van het hof garandeerde werk en ook carrièremogelijkheden. Adrian den Ouden wordt genoemd als een van de beste timmerlieden van de stad. Jan Bouman maakte carrière van opzichter naar senior-bouwdirecteur, die verantwoordelijk was voor alle gebouwen in Brandenburg. De Nederlanders behoorden tot de rijke en gerespecteerde families in de stad, zoals blijkt uit hun testamenten. In de 19de eeuw was een Van den Bosch burgemeester in Potsdam. De Nederlanders in Brandenburg zijn in veel gevallen om zakelijke en familiale redenen met elkaar verbonden geraakt.

Molenconcessies en investeringen

Door het bouwprogramma van de soldatenkoning groeide de bevolking in Potsdam. De zeven water- en windmolens (standerdmolens) die tot dan toe bestonden, konden niet meer voldoen aan de vraag van de bevolking naar meel. Tussen 1736 en 1786 steeg het aantal molens tot 26. Er waren geen molenbouwers of molenaars onder de geïmmigreerde Nederlanders. Vóór de Nederlandse activiteiten in Potsdam, die aanvingen in 1735, waren er daar geen bovenkruiers (*Holländerwindmühlen*). In hoeverre de kennis van dit type molen er ook onbekend was, kon niet worden achterhaald. Een feit is dat door de Nederlandse bemoeienis ook bovenkruiers werden geïntroduceerd. Door speciale studiereizen naar het oude thuisland hebben Bouman en Den Ouden de kennis voor de molenbouw opgedaan. Ze bouwden niet alleen molens, maar traden ook op als investeerders in molens. Geld investeren in de molenbouw was voor hen net zo natuurlijk als investeren in bedrijven en fabrieken.

De Nederlandse *Brunnenbauer* Dänicke, een specialist in het slaan van waterbronnen, deed zo'n investering toen hij een stuk grond ten westen van de Brandenburger Tor van Potsdam huurde van de molenaar Johann Wilhelm Grävenitz (ook wel Gräbenitz of Graebenitz) en een vergunning verwierf om een molen te bouwen. Als eigenaar of huurder van een grondstuk was het zelfs noodzakelijk om een concessie te verkrijgen voor de bouw van een molen.

Molens behoorden tot de regalia, de Koninklijke rechten, die uit de mid-

De molen van Potsdam rond 1900 (verzameling Mühlenvereinigung Historische Mühle).

deleeuwen stamden. De koningen beleenden het land aan de landeigenaren, zoals edelen en kloosters, met het alleenrecht molens te bouwen en te exploiteren. Door de Koninklijke rechten werden de inwoners van het gebied gedwongen om alleen te malen in de aan hen toegewezen molens. De molenaars konden tegen een jaarlijkse betaling dit recht als licentie verwerven. De molenaar moest ook een eed afleggen, *de Mahlakzise*, waarin werd gezworen de graanheffingen voor de edelen en de kloosters als eigenaren van het land op een juiste wijze in te houden. Tegelijkertijd hield de molenaar ook zijn eigen maalloon in. Hij was dus een schakel tussen ingezetenen en landeigenaren. Deze middeleeuwse koninklijke wet bestond tot 1806.

Dänicke ontving het hout voor de constructie van zijn molen van de koning tegen een geringe vergoeding.

Vanwege financiële problemen kon Dänicke deze vergoeding niet betalen. Hij verkocht de concessie en het hout aan timmerman Adrianus den Ouden. De eigenaar van de grond, molenaar Grävenitz, ging hiertegen in beroep. Grävenitz was ook van plan om op hetzelfde grondstuk een molen te bouwen. In 1749 werd een compromis gesloten tussen Grävenitz en Den Ouden. Grävenitz, die tot dan toe alleen een standerdmolen bezat, liet nu een bovenkruier bouwen. Aangenomen mag worden dat Den Ouden de molen heeft ontworpen en gebouwd. De molen brandde echter kort na voltooiing af. Een herbouw op dezelfde plaats was niet mogelijk, omdat er een laan over het terrein moest worden aangelegd. Ter compensatie ontving Grävenitz van de koning 400 daalders voor de bouw van een nieuwe *Holländermühle* in 1755. Deze stond in de buurt van het huidige centraal station van Potsdam en brandde in 1850 af.

Die Jungfernmühle in Berlin-Buckow in 1932 (collectie Mühlenvereinigung Historische Mühle).

In zijn functie als directeur van het *Bau-Comptoir* (rekenkamer) moest Jan Bouman de bouwtekeningen van de molen opstellen alsmede de kosten en de bouwmaterialen controleren.

Die Jungfernmühle

De molenaar Wiebrecht (of Wiebrand) Ehmen uit Aurich in Oost-Friesland wilde zich in Potsdam vestigen en een molen bouwen om fijne gort te produceren. In Nederland was gort volksovoedsel. In Brandenburg was gort vooral bij adellijke personen in trek, maar moest tot dan toe geïmporteerd worden. Ehmen kreeg in 1748 een bouwvergunning, de drie gebruikelijke vrije jaren van belasting alsmede geen afdracht van een deel van het

meel. De molen werd ten noorden van de stad voor *de Nauner Tor* gebouwd. Ehmens compagnon werd Adrian den Ouden, die zich al had gevestigd als molenmaker. Beiden tekenden een contract waardoor ze gelijkwaardige partners werden. Ehmen ging opnieuw naar Aurich om zijn zaken te regelen en de gelden over te maken, maar kwam nooit meer terug.

Twee jaar later, in 1750, vroegen de autoriteiten aan Den Ouden om een pelmolen te bouwen. Hij legde de situatie omstandig uit. Tussen de regels door is te lezen dat hij de molen niet alleen wilde bouwen. Hij beweerde dat hij het molenaarsvak niet beheerste. Om tijd te besparen

bood hij aan zijn stiefzoon, Christian Ludwig van den Bosch (1772-1839) naar Nederland te sturen om daar de opleiding tot molenaar te volgen. De autoriteiten bleven vasthoudend. Om niet te hoeven bouwen, stelde Den Ouden toen onmogelijke eisen. Hij vroeg onder meer om 13 jaar belasting- en accijnsvrijstelling, gratis bouwmaterialen en zo meer. Tot zijn verbazing werden alle eisen ingewilligd. Hij hoefde alleen het transport van de bouwmaterialen te betalen. Wel financierde hij de door hem uit de Nederrijn geleverde molenstenen. Hij kon deze met een speciale pas belasting- en accijnsvrij invoeren. De pelmolen werd gebouwd als grondzeiler. In 1753 was de bouw voltooid na een vertraging van vijf jaar. Den Ouden investeerde in totaal 4.500 Reichsthaler in de molen. Het probleem van het vinden van een molenaar bleef bestaan. Den Ouden probeerde via zijn broer in Nederland om iemand te rekruteren. Omdat dit niet lukte, overtuigde hij Ehmen om terug te komen. Voor hem had Den Ouden geregeld dat Ehmen en zijn vrouw en drie kinderen het geld voor nieuwe immigranten zouden ontvangen.

Er was geen verplichting voor de burgers om op deze molen te malen. Door de nabijheid van de stad en de goede reputatie van de molen werd veel werk verkregen. De oude naam *Jungfernmühle* gaat terug op een legende uit de beginjaren van de molen. Toen de nieuwe molenaar (waarschijnlijk Ehmen) de molen met zijn dochter bezocht, werd de dochter bij een windvlaag door de wieken geraakt. In een hoge boog viel ze te pletter. Als herinnering liet de vader een portret van zijn dochter in de balk boven de deur maken. Volgens andere bronnen zou het een vallend onderdeel van een molenwiek zijn geweest die de ongelukkige doodde.

De 13-jarige belastingvrijstelling was in 1766 verstreken en Den Ouden en Ehmen verkochten de molen aan de molenaar Andreas Ran(n)eberg. Vanaf 1769/1770 is er een klacht over de Potsdamse molen die inzicht geeft in de inrichting. De molen was uitgerust met vier gangen, te weten twee koppels maalstenen en twee pelgangen. Andere molenaars klaagden dat er slechts twee gangen waren

toegestaan. Raneberg rechtvaardigde de vier gangen met het argument dat een bovenkruier veel hogere onderhoudskosten had in vergelijking met de standaardmolens van de andere molenaars. Het onderzoek bevestigde dat vier gangen nodig waren voor het oorspronkelijke gebruik van de molen. Bovendien had de molen geen ban- of dwangrecht en moest de molenaar steeds op zoek naar nieuwe klanten. In de *Jungfernmühle* werd echter alleen tarwemeel geproduceerd, omdat de Rijnlandse molenstenen niet geschikt zouden zijn voor de verwerking van rogge. Gelijktijdig konden de vier gangen nooit worden gebruikt. Daar was de wind niet toereikend voor. Het werd vastgesteld dat de andere molenaars geen nadeel bleken te hebben. De rechtszaak werd in 1770 afgewezen en het vonnis benadrukte zelfs de voorbeeldrol van de molen.

Na 20 jaar kwam de molen in handen van de molenaar Friedrich Wilhelm Walsleben, om vervolgens in 1858 te worden verkocht aan molenaar Blan(c)kenburg. In 1860 moest de molen wijken voor de bouw van een villa. De nieuwe eigenaar heeft de molen gedemonteerd en herbouwd in het huidige Rixdorf in Berlijn. Na slechts een paar jaar liet de nieuwe eigenaar, Richard Edmund Otto Wienecke de molen naar Buckow verplaatsen, eveneens in Berlijn. De molen bleef met de wind in bedrijf tot 1926, waarna de molen elektrisch werd aangedreven. Pas in 1980 stopte de molenaar Bernd Wienecke met werken. Het was de oudste Berlijnse molen die niet als museum fungeerde maar nog als molen in bedrijf was. De techniek is helaas niet bewaard gebleven. Het huidige gevlucht en de windroos zijn nep. Tegenwoordig is in de molen een restaurant gevestigd.

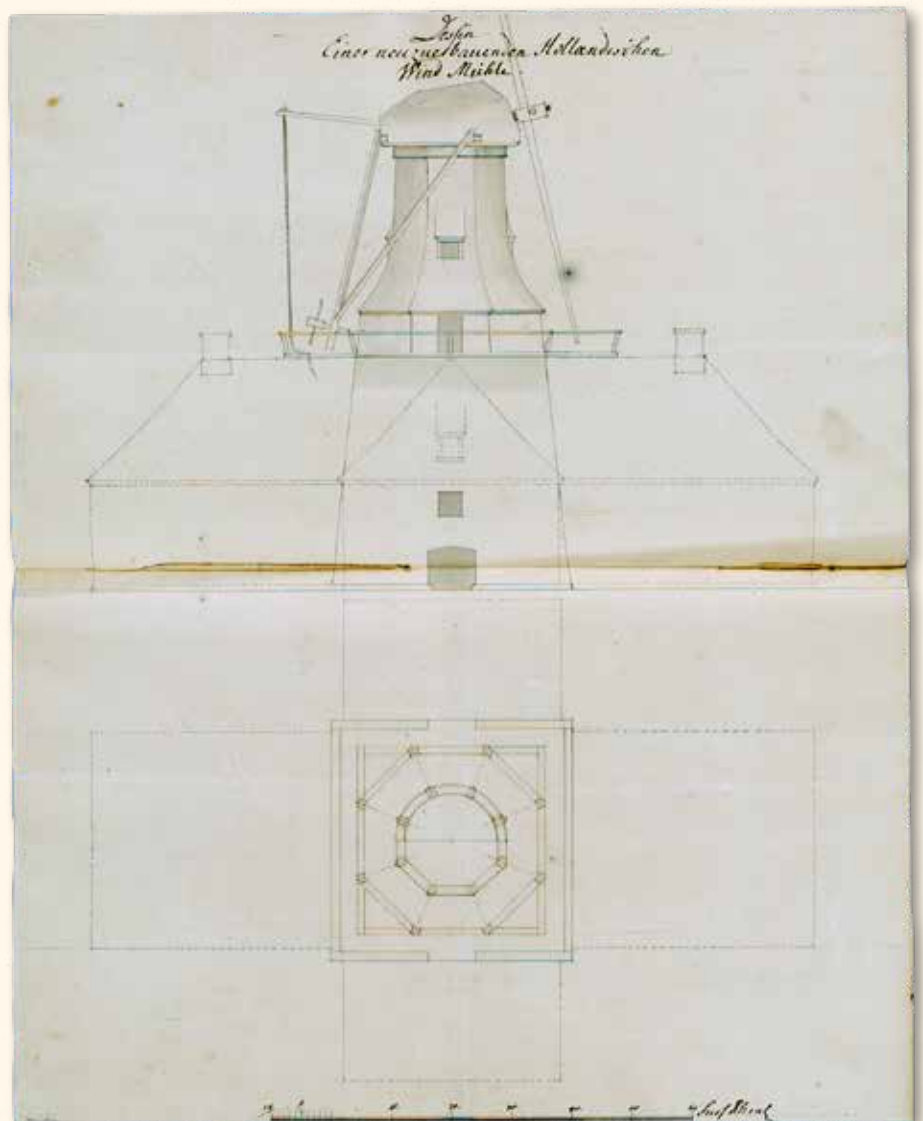
Kunstmolens

Kunstmolens moesten de fonteinen in het park van Sanssouci in Potsdam doen schitteren. Net als andere barokke heersers wilde koning Friedrich II, die regeerde van 1740 tot 1786, genieten van waterpartijen in zijn tuin bij Sanssouci, maar de natuurlijke omstandigheden waren ongunstig. Het gebied bestond uit zandheuvels zonder bronnen. Jan Bouman huurde de tuinman Heintze uit Amsterdam in, die al kleine burgerlijke tuinen

met waterspelletjes had ontworpen. Het gemeenschappelijke idee van Bouman en Heintze was om het water van de rivier de Havel naar een bekken op de huidige Ruinenberg te leiden. Van daaruit zou de natuurlijke druk de fonteinen beneden in het park water laten geven. Ondanks dat het project uiteindelijk mislukte, was het basisidee juist. Voor de helft van de route tussen Havel en Ruinenberg is een bijna 2 kilometer lang kanaal gegraven, waarvan delen nog steeds bestaan. Daarna zou een viergang van bovenkruiers de afstand en het hoogteverschil tot Ruinenberg moeten overbruggen. In de zomer van 1748 werd de eerste kunstmolen gebouwd. Adrian den Ouden bouwde een zeskantige stellingmolen met 6 verdiepingen. De technische inrichting

werd ontworpen door de tuinman Heintze, die de titel *Fontainier des Königs* kreeg.

Helaas is er geen tekening van het interieur bewaard gebleven. In de literatuur wordt de functie als volgt beschreven: het uit vier wieken bestaande windrad dreef een schuin naar beneden leidende as aan, die de kracht via houten kamwielen op de koningsspil overbracht. Een ander tandwiel zette een liggende as in beweging, die zes metalen zuigerstangen in buizen dreef (laarzen genoemd). Ze pompten het water uit twee bronnen die verbonden waren met het kanaal. Het water werd via omhoog lopende leidingen verder getransporteerd. In de molenbouw wordt dit als een gebruikelijke oplos-

"Desin Einer neu zuerbauenden Holleendischen Wind Mühle". Bij deze tekening gaat het vermoedelijk om een ontwerp van de bovenkruier die oostelijk van het paleis Sanssouci gebouwd werd en kort na de bouw afbrandde. Het is niet bekend of de tekening die uit het midden van de 18de eeuw dateert door molenmaker Den Ouden is gemaakt (Brandenburgisches Landeshauptarchiv).

Uitzicht vanaf de Ruinenberg op het paleis Sanssouci (collectie Königliche Porzellan Manufaktur, olieverfschilderij van Carl Daniel Frydanck, 1847).

sing beschreven. De binnenkant van de molen was zo ontworpen dat hij bij windstilte kon worden gebruikt door paarden. Nog drie molens zouden het opgepompte water door middel van leidingen verder naar de Ruinenberg transporteren. Er werd echter slechts één andere molen gebouwd. Verfraaid met Toscaanse zuilen, was die molen later een merkwaardige excursiebestemming in het Park van Sanssouci. Lange tijd hebben verschillende hofmedewerkers deze tweede molen als woning gebruikt. In 1777 werden de inrichting en de wieken verwijderd. In 1786 brandde de tweede kunstmolen af.

De zwakke punten van het systeem waren vanaf het begin de pijpleidingen. De eerste leiding van 800 sparrenplanken barstte tijdens de druktest. De volgende varianten, te weten een met uitgeholde massieve sparren en een met loden buizen met koperen windketels (drukverspreiders), waren niet bestand tegen de druk. De koning reageerde boos en met bijtende spot op deze mislukking. Volgens een legende had hij een bord voor de Nederlandse huizen laten plaatsen, waarop twee afbeeldingen over el-

kaar heen waren geschilderd. Nadat de regen de eerste verflaag had weggespoeld, kon iedereen een ezel en het Nederlandse opschrift *Hollaandse Fontainen makers* zien. Heintze zou door verdriet zijn gestorven. Bouman werd overgeplaatst naar Berlijn. Friedrich II kon pas op een lentedag van zijn fontein genieten nadat er sneeuw op de Ruinenberg was gevallen. Nadat het project 168.490 Taler had gekost, werd het stopgezet. In de 19de eeuw werd het water van de Havel met een door Borsig geleverde stoommachine, gebouwd in het stoommachinehuis *Moschee*, de Ruinenberg opgepompt. Zo werden de fontein van Sanssouci vanaf die tijd met water gevoed.

Molens in de vroege industriële productie

Molens werden niet alleen gebruikt om graan te verwerken. Jan Bouman speelde een leidende rol bij het opzetten van zowel een naainaaldmolen in Potsdam als een dubbele oliemolen in Oost-Brandenburg. Hoewel dit technisch gezien de interessantste molengebouwen zijn die door Nederlanders werden gebouwd, zijn er helaas maar een paar dossiers van bewaard gebleven.

Om in grote aantallen naainaalden te maken, waren een hamer- en slijpmolen nodig. De belangrijkste centra voor de productie van naainaalden waren in Aken, Neurenberg en later in Iserlohn. In 1736 werd in Berlijn een naainaaldfabriek gebouwd, die 100.000 naalden per jaar produceerde. In 1755 werd ze verplaatst naar Potsdam. Jan Bouman maakte de tekeningen van deze molen en twee woningen in opdracht van de fabrieksinspecteur Jacobi, die ook de molen uitbaatte. Het was maar een kleine naainaaldmolen met 4 meesters, 2 gezellen en 1 jongen. Naainaaldmolens zijn altijd watermolens. In Potsdam werd de molen aangedreven door de *Nuthe*, een zijrivier van de *Havel*, waarvan het water de oudste molens van de stad liet draaien. De inrichting van naainaaldmolens was zeer complex door de vele handelingen die in deze molens plaatsvonden. Het geprefabriceerde ijzer- of staaldraad werd op de juiste lengte gesneden. Alleen kleine ambachtelijke bedrijven gebruikten draadscharen.

In de pre-industriële productiewerkplaatsen zoals de naainaaldmolens,

werden mechanische schacht-snijmachines gebruikt waarbij de draad tegelijkertijd in 4 tot 8 schachten kon worden gesneden. Verschillende slijpmachines werden aangedreven via transmissie-assen, waarbij in een volgende stap van de naald het uiteinde spits werd geslepen. Het oog van de naald kwam in twee arbeidsintensieve stappen tot stand. Eerst werd het bovenste uiteinde afgeplat met een hamerslag, vervolgens werd met nog een slag het oog ingeslagen. In de vroegindustriële productieprocessen van de naaiaaldmolen werden deze stappen ook gedaan met door water aangedreven machines. Ten slotte werden de naalden weer gehard en gepolijst.

Geavanceerde technologie - de dubbele oliemolen van Jan Bouman

Jan Bouman was erg onder de indruk van de geavanceerde technologie van de Nederlandse molens. Dit blijkt uit zijn nota over de bouw van een dubbele oliemolen. Hij schreef in feite dat de molens in Brandenburg niet efficiënt waren omdat de molens volgens de oude traditie waren gebouwd. De molenaar specificeerde zelf de technologie. De ambtenaren in het *Baucomptoir* tekenden de molens alleen over, maar begrepen de technologie niet en ontwikkelden deze niet verder. Brandenburg zou veel hebben kunnen besparen als de technologie voor zowel de graanmolens als de zaagmolens geavanceerder was geweest.

Zelf stelde Bouman voor om een dubbele oliemolen te bouwen zoals in Nederland. Deze waren zo efficiënt dat er in zijn oude woonplaats in Nederland maar drie door de wind aangedreven oliemolens nodig waren. Ze produceerden zo veel, dat zaden uit het hele Oostzeegebied geïmporteerd moesten worden. Tegelijkertijd was er een overschot aan olie dat Nederland naar heel Europa exporteerde. Bouman wees erop hoe goed de lijnen hennepolie was en hoe nuttig de oliekoek was voor het voederen van dieren. Zelfs als er een teveel aan lijnolie was, konden de behangschilders het gebruiken om te schilderen en van de overtollige hennepolie kon zeep worden gemaakt. Jan Bouman zei ook dat de dure geïmporteerde maanzaad- en notenolie dan in eigen land geproduceerd kon worden. Kunstenaars hadden ook lijnolie nodig voor

Molen van Sanssouci te Potsdam in 1937. Builen voor het zeven van het gemalen graan (collectie Große Bildagentur für Kunst, Kultur und Geschichte im Internet, Kunstbibliothek, Staatliche Museen zu Berlin, Photothek Willy Römer).

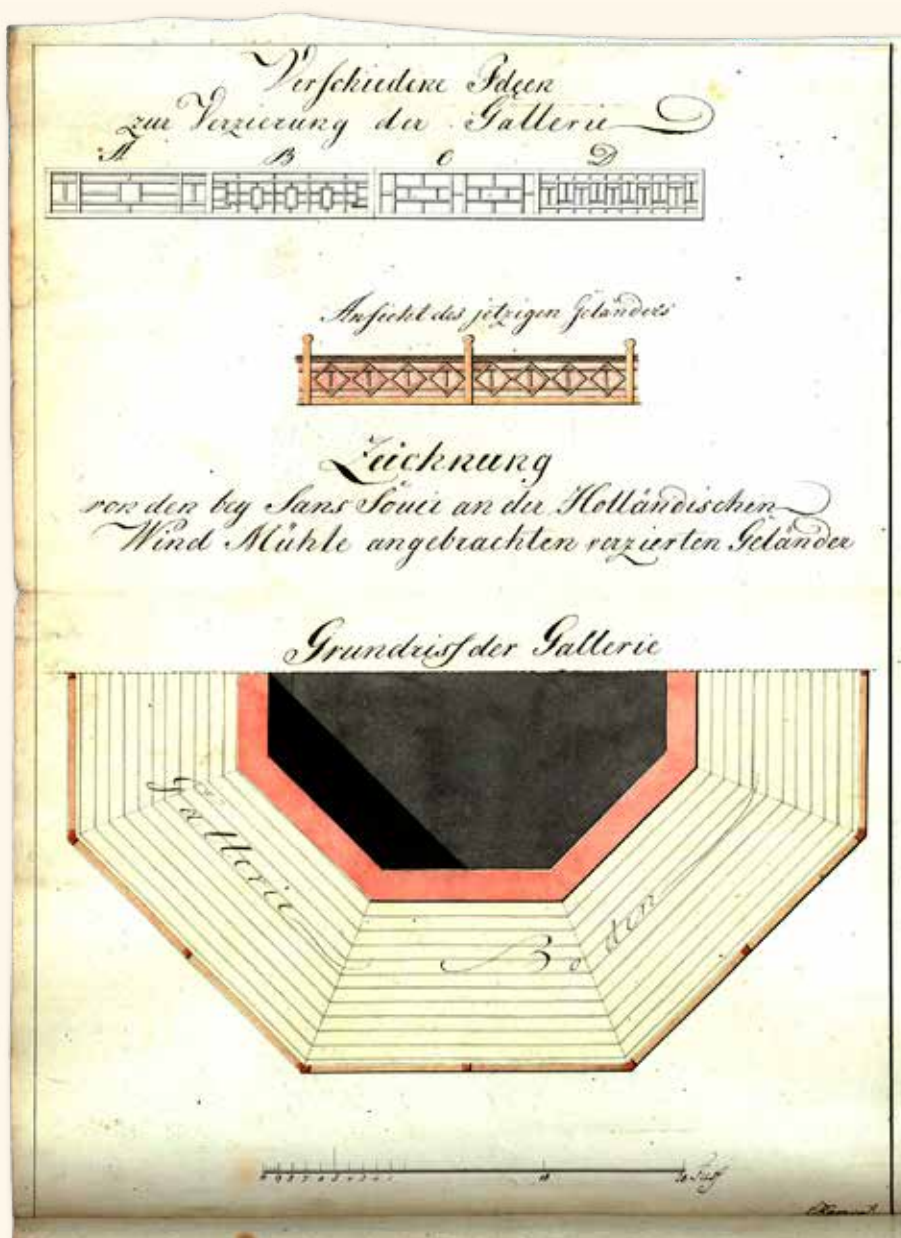
de productie van olieverf. Hij bood aan deze molen op eigen kosten te bouwen en daarvoor een Nederlandse olieslager te zoeken.

Over de molen is weinig bekend. In het dossier beschrijft Bouman de technische en constructieve uitrusting van de windmolen op meer dan

4 pagina's. Onder meer blijkt dat de lengte van de roeden 76 voet is, het bovenwiel 54 kammen heeft, de schijfloop bovenaan de koningsspil 35 staven met een steek van $5\frac{1}{2}$ Zoll, en dat het grote steenwiel 76 kammen bezit. Verder waren er verschillende stampers, persen en koperen pannen om de zaden te roosteren. Hij

Historische molen van Sanssouci te Potsdam. Steenzolder in 1937 (collectie Große Bildagentur für Kunst, Kultur und Geschichte im Internet, Kunstbibliothek, Staatliche Museen zu Berlin, Photothek Willy Römer).

Verschillende ideeën voor de versiering van de stelling van de molen van Sanssouci te Potsdam (Brandenburgisches Landeshauptarchiv).

wijst er echter op dat alle beschreven werken ook konden worden geïnstalleerd in een watermolen met twee waterdoorgangen en voldoende water en stuwhoogte. Bouman noemt tot in detail alle kosten voor materiaal en loon voor de bouw van een dubbele Nederlandse oliemolen, samen met een bergplaats en woning voor de molenaar en molenaarsknecht. Afgezien van deze gedetailleerde lijst is er helaas geen verdere beschrijving of tekening bewaard gebleven. Andere vermeldingen over deze dubbele oliemolen zijn er bijna niet, behalve dat de molen werd gebouwd in Züllichau (tegenwoordig Sulechów, Woiwodschap Lubusz, Polen) in het oostelijke deel van het toenmalige Brandenburg.

De tweede generatie

In de tweede generatie worden de afstammelingen van Nederlandse immigranten ook in verband gebracht met molen- en waterbouw. Een voorbeeld is de familie Von Haerlem, die in Nederland al op het gebied van de waterbouw actief was. De vader van Simon Leonard von Haerlem ging als hoofd-dijkgraaf naar het Land van Hannover. Simon Leonard kwam zelf in dienst van Brandenburg en werd vooral beroemd vanwege het droogleggen van de Oderbruch, een binnendelta in de Landkreis Märkisch-Oderland. Als *Oberbau-rat* was hij verantwoordelijk voor alle waterbouwkundige werken in Brandenburg. In zijn rapporten over

riviervoorschriften en bruggenbouw zorgde hij ervoor dat de watermolens met hun stuwen konden blijven werken. Zo was de *Großen Spreeweher* (stuw in de Spree) bij Cottbus een uitstekende technische prestatie. Op deze plek was en is de Spree nog steeds gestuwd om een ijzermolen uitgerust met hamers in Peitz van voldoende water te voorzien. Met een houten stuw werd het water naar de afslagtak geleid waar de ijzermolen op was gelegen. Circa 300.000 liter per seconde stroomde door de stuw. Het indrukwekkende waterbouwkundige werk werd algemeen erkend in de eigentijdse literatuur. Bij de stuw in de Spree ontstond nog een afslagtak, waarop in 1792 een zaag- en volmolen gebouwd zou moeten worden. Echter drie jaar later werd een olie- en pelmolen op houten palen gebouwd, die later werd uitgebreid met een koren- en volmolen. Het is niet duidelijk of deze molen op de *Großen Spreeweher* door de Nederlanders is gebouwd. De molen had slechts een ondergeschikt waterrecht, zodat alleen gewerkt kon worden als de ijzermolen voldoende water had. De molen heeft tot de jaren zeventig gemalen. Tegenwoordig is de *Spreewehrmühle* een museum. In 1830 verwoestte hoog water de houten stuw. De stuw werd herbouwd als een massieve constructie. Deze stuw is tot 1983 gebruikt, waarna deze vervangen is door een nieuwe stuw met een waterkrachtcentrale.

De molen van Sanssouci

De bekendste molen van het land, de molen van Sanssouci, is gebouwd door de tweede generatie geïmmigreerde Nederlanders. De molenaar Johann Wilhelm Grävenitz bouwde in 1736 op deze plek een standerdmolen. Toen Friedrich II tien jaar later zijn zomerpaleis Sanssouci in de buurt liet bouwen, klaagde Grävenitz over mogelijke belemmeringen waarmee hij geconfronteerd kon worden. Aan de andere kant wilde Friedrich II de molen als levend monument behouden. Dit conflict tussen koning en molenaar is in een legende verweven met een ander gerechtelijk proces, de legende van de molenaar uit Sanssouci. Toen in 1787 onder de opvolger van Grävenitz, de molenaar Carl Friedrich Vogel (1736-1802), de standerdmolen niet meer in een stabiele toestand verkeerde, verleende koning

Friedrich Wilhelm II, die regeerde van 1786 tot 1797, toestemming om de molen te vervangen. De kosten voor deze *Galerieholländerwindmühle* (stellingmolen) werden geraamd op 3.000 *Taler* en overgenomen door de koning. Alleen de Koninklijke Mees-tertimmerman, Cornelius Wilhelm van den Bosch (1736-1789), kwam in aanmerking om de molen te bouwen. Zijn stiefvader Adrian den Ouden had zijn opleiding gefinancierd van 1763-1768, waarbij hij in Nederland zijn ervaring opdeed. Daar deed hij vooral kennis op omtrent de molenbouw, zoals hij zelf schreef. Na zijn terugkeer had hij grote moeite om meestertimmerman te worden en het familiebedrijf over te nemen. Het gilde had het aantal meesters beperkt. Zijn naam en opleiding baanden de weg voor hem. Hij stierf echter op 1 februari 1789 aan de gevolgen van waterzucht en kon de bouw van de molen niet afmaken. Zijn zoon, Christian Ludwig van den Bosch (1772-1839), was in die tijd nog minderjarig. Alleen met tussenkomst van een voogd kon de bouw worden voltooid en begin 1791 kon de molen in gebruik worden genomen.

Bij de bouw van de molen naast het Sanssouci-paleis waren niet alleen technische details belangrijk, maar vanwege de nabijheid van het kasteel ook de buitenkant. Tekeningen van de molen en de technische inrichting uit de beginperiode zijn niet bewaard gebleven. Ook over het bouwproces is weinig bekend. Inventarislijsten werden pas opgesteld na de overname van de molen door de *Königliche Seehandlungsgesellschaft* en het *Kronfideicommissfonds* in 1841. In de inventaris staat dat de onderbouw gemetseld was. De hoogte van de acht zijden van de onderbouw was 16 voet, ongeveer 4,80 meter. De onderbouw had drie verdiepingen en was 30 voet hoog tot de stelling, ongeveer 9,80 meter. Daarnaast was er op de tweede verdieping een klein 'kantoor' voor de molenaar. De houten stelling was rondom 4 meter breed en rustte op 32 balken. Het achtkant had ook drie verdiepingen (vloeren). Van beneden naar boven werden ze verdeeld in de meelzolder met twee builen en daarboven de steenzolder met drie koppels stenen. De derde verdieping was in gebruik als luizolder. Het achtkant

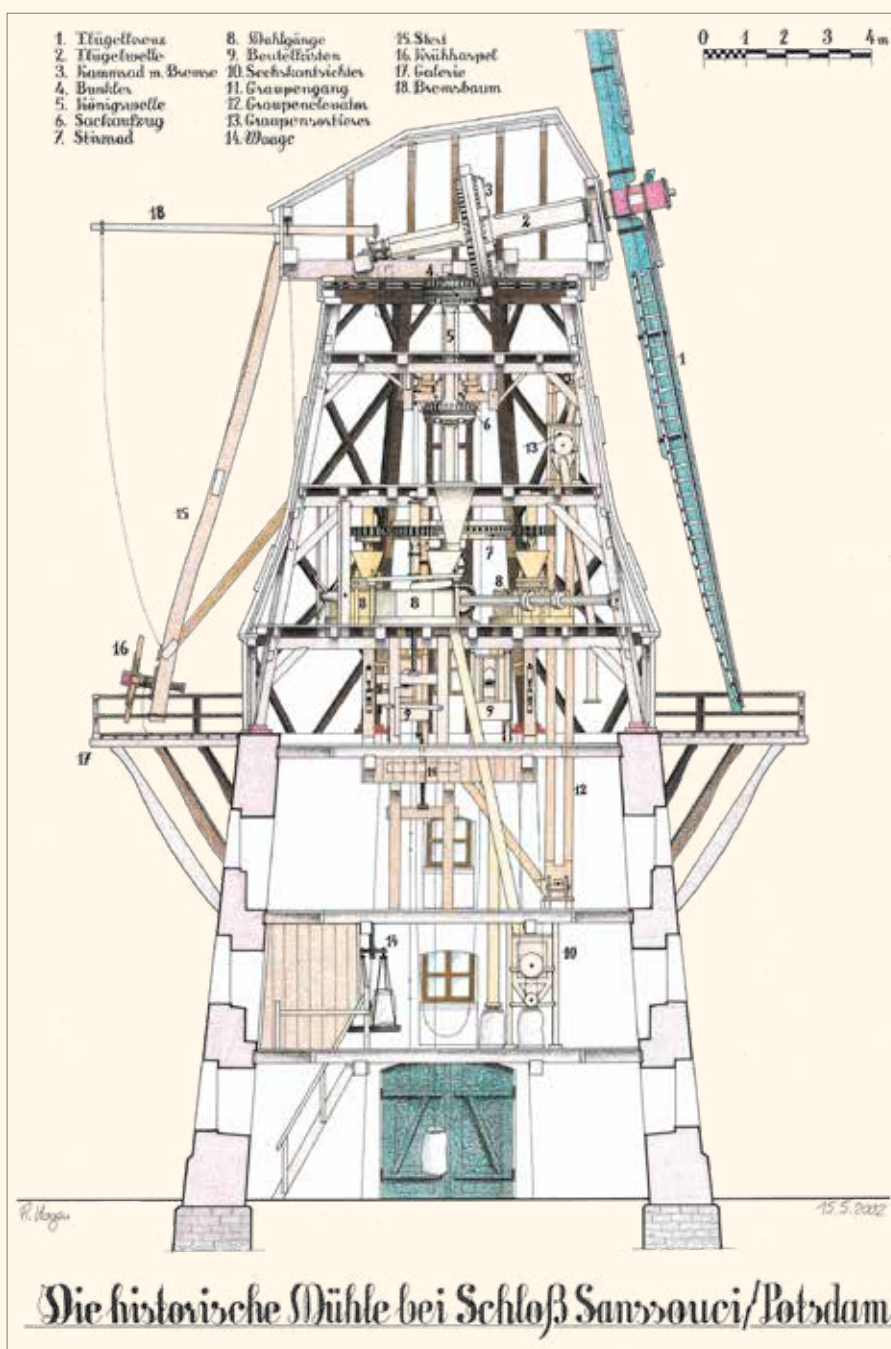
had op elke verdieping ook glazen ramen gevat in lood en geschikt voor ventilatie.

De molen was in 1858 onrendabel geworden en werd buiten gebruik genomen. Aanvragen uit 1859 en 1861 om de molen weer in gebruik te nemen werden afgewezen. In 1861 werd de molen tot monument verklaard. Op 27 april 1945, aan het einde van de Tweede Wereldoorlog, brandde de molen tot op de onderbouw af. In de jaren tachtig waren er de eerste pogingen tot wederopbouw. In 1993 slaagden die pogingen en werd een nieuwe molen opgeleverd. Sinds 1995

exploiteert de *Mühlenvereinigung Berlin-Brandenburg e.V.* de historische molen namens de *Stiftung Preußische Schlösser und Gärten*. De molen is nu een technisch en werkend museum.

Over de auteur:

Susanne Marok is historicus en werkt als adviseur bij de *Mühlenvereinigung Berlin-Brandenburg*. Zij is o.a. verantwoordelijk voor organisatorische zaken, de bibliotheek, het archief en de geschiedenis van de molens. Daarvoor had zij al enkele molens in Potsdam onderzocht. Ook is zij directeur van het Jan Boumanhuis, een klein museum in de Nederlandse wijk in Potsdam. ◻

Reconstructietekening van de historische molen van Sanssouci, Potsdam (R. Hagen, 1992).

Ten Bruggencate en zijn moleninventarisnummering

Erik Stoop

Toen een jaar of tien geleden de behoefte ontstond om de foto's van Vereniging De Hollandsche Molen meer toegankelijk te maken via internet, bracht dat een aantal vragen met zich mee. Zo waren er de vragen over de wijze van digitaliseren, de opbouw van de site en welk nummersysteem er moest worden opgezet. Toen dit speelde, bleek een subsidie bij het Rijk voorhanden te zijn om het digitaliseren te stimuleren. Voorwaarde was echter dat er samenwerkingsverbanden waren of zouden komen. Die samenwerking kwam er tussen de Vereniging, de Rijksdienst voor het Cultureel erfgoed, vereniging De Zaanse Molens en de stichting het Groninger Molenhuis. Uitgangspunt zou de molen worden en er zou één gemeenschappelijke noemer moeten zijn om al die molens aan elkaar te kunnen koppelen. Het is dan ook logisch dat voor een nummersysteem werd gekozen. Het bleek echter dat elke organisatie zijn eigen methode had. Het oudste nummeringssysteem was dat van Anton ten Bruggencate, dat omstreeks 1920 begon, dus zelfs nog voor de oprichting van Vereniging De Hollandsche Molen in 1923. Er werd overeengekomen om dat systeem te gebruiken. Het bleek een groot succes te zijn, want de nummering wordt nu ook gebruikt in België. Dit is niet zo vreemd als we bedenken dat Ten Bruggencate zelf veel molens in dat land van zijn nummers heeft voorzien. Er is dus alle reden om meer te weten te komen over Ten Bruggencate. Wie was deze man en hoe is hij er toe gekomen molens te gaan inventariseren en te nummeren? Deze vraag is de achtergrond van dit artikel.

Anton ten Bruggencate werd geboren te Zwolle op 24 februari 1885. Na zijn middelbare school studeerde hij scheikunde in Delft, waar hij in 1911 afstu-

Ten Bruggencate tijdens zijn studietijd in Delft in 1909.

deerde. Zijn werkzame leven startte hij een jaar later als *keurmeester-technoloog* bij het militaire kleding-instituut. Hier werd hij verantwoordelijk voor de kwaliteit van de kledingstoffen en voor de reinigingsprocedures. Vanwege deze laatste expertise gaf hij lezingen over het wassen van kleding aan huisvrouwen. Dit heeft hem klaarblijkelijk niet aan een vrouw geholpen, want hij is zijn hele leven vrijgezel gebleven. In eerste instantie werkte hij in Delft bij de Rijks Militaire Magazijnen en later in Amsterdam. Hij overleed op 6 september 1957 in Amsterdam, op 72-jarige leeftijd. Over zijn persoonlijke werk en leven is zeer weinig bekend, maar gelukkig weten we meer over zijn molinologische bijdragen.

De moleninventaris

Vanaf 1880 zien we het aantal molens in Nederland sterk teruglopen, vooral in het westelijke deel van het land. Vele afgebroken molens maakten een nieuwe start in andere delen van het land. Langzaamaan begon het effect

van het verdwijnen van molens duidelijk te worden. Er kwamen mensen die deze neergang met lede ogen aanzagen en de teruggang probeerden tegen te gaan. Dat was dan ook de aanleiding dat in 1922 een drietal mensen bij elkaar kwam om een molenvereniging in het leven te roepen. Eén van deze mensen was Anton ten Bruggencate. Zij besloten vijftien personen te vragen of zij zouden willen helpen. Het resultaat hiervan was de daadwerkelijke oprichting van Vereniging De Hollandsche Molen op 23 mei 1923. Ten Bruggencate was niet alleen medeoprichter, maar ook bestuurslid van het eerste uur. Het doel van de vereniging was om molens in een zodanige toestand te houden dat ze konden concurreren met mechanische maalderijen. Dit bleef het doel tot na de Tweede Wereldoorlog, toen molens geen economische rol van betekenis meer speelden. De Vereniging veranderde toen haar doelstelling in een waarbij de molens behouden zouden blijven als werkende monumenten.

Eén van de speerpunten was het opzetten van een inventaris van alle molens in Nederland. Een archief werd gevormd met zowel documentatie over en foto's van de molens. Dit zou niet alleen de op dat moment nog bestaande molens moeten bevatten, maar ook de verdwenen exemplaren en de molens waar nog restanten van waren. Een voorstel hiertoe werd in een brief van 21 juni 1923 gedaan door Jvr. S. Collot d'Escury.

Het begin van de inventaris

Voordat de Eerste Wereldoorlog begon, reisde Ten Bruggencate veelvuldig door Europa. Zijn interesse lag daarbij meer bij kastelen, landgoederen en andere interessante gebouwen dan bij molens. Toen dit door de oorlogsomstandigheden niet meer mogelijk was, verlegde hij zijn belangstel-

lingsterrein naar Nederland. In 1919 kreeg hij een brief van zijn 17-jarige neefje Anton Bicker Caarten, die hem vroeg tijdens zijn tripjes wat gegevens te verzamelen over molens. En zo begon Ten Bruggencate gegevens over molens te noteren. Dit resulteerde in zijn belangstelling voor molens, die zijn hele leven zou duren en het begin werd van zijn inventarisatie. Na de oprichting van Vereniging De Hollandsche Molen in 1923 kreeg de inventaris een meer officieel karakter. Het doel was om zoveel mogelijk gegevens en documentatie te verzamelen en om zodoende een beter overzicht te krijgen van de aantallen molens die bestonden of hadden bestaan. Ook historische feiten werden verzameld. Die werden genoteerd op een speciaal ontworpen formulier en verzameld in speciale bandjes. Uiteindelijk heeft dit geresulteerd in tien strekkende meters inventarisatiebandjes. De formulieren zijn gescand en voor iedereen in te zien op www.allemolens.nl.

De eerste keer dat de inventarisatieformulieren ter sprake komen, is in een brief van 21 november 1923 van de voorzitter van de vereniging, de heer Van Tienhoven, waarin deze de drukproef van de nieuwe inventarisatieformulieren noemt.

Verzamelen van informatie

Helaas hebben we geen informatie over de eerste stappen die Ten Bruggencate voor het samenstellen van de inventaris gezet heeft. We weten niet welke gegevens hij in eerste instantie noteerde. Vanaf 1924 is er meer bekend over zijn werkwijze, want vanaf dat moment beschikken we over de opschrijfboekjes die hij gebruikte. Tijdens al zijn reizen nam hij deze boekjes mee.

De eerste molen die hij beschreef kreeg logischerwijs nummer 1. Je vraagt je af hoe het komt dat de eerste genoteerde zeven molens rond De Loosdrechtse Plassen lagen in een vanaf de weg bekeken onlogische volgorde. Het boekje geeft daarvoor een verklaring, want bovenaan de bladzijde schrijft Ten Bruggencate: *Maandag 7 januari ijs*, hetgeen de volgorde verklaarde. Hij verkende de molens op de schaats. De volgende dag lag er nog steeds ijs en schaatste hij in de omgeving van Haarlem om opnieuw vijf molens toe te voegen. Dit zijn dus de eerste 12 molens van

Anton Bicker Caarten (1902-1990), oomzegger van Anton ten Bruggencate (jaar opname onbekend).

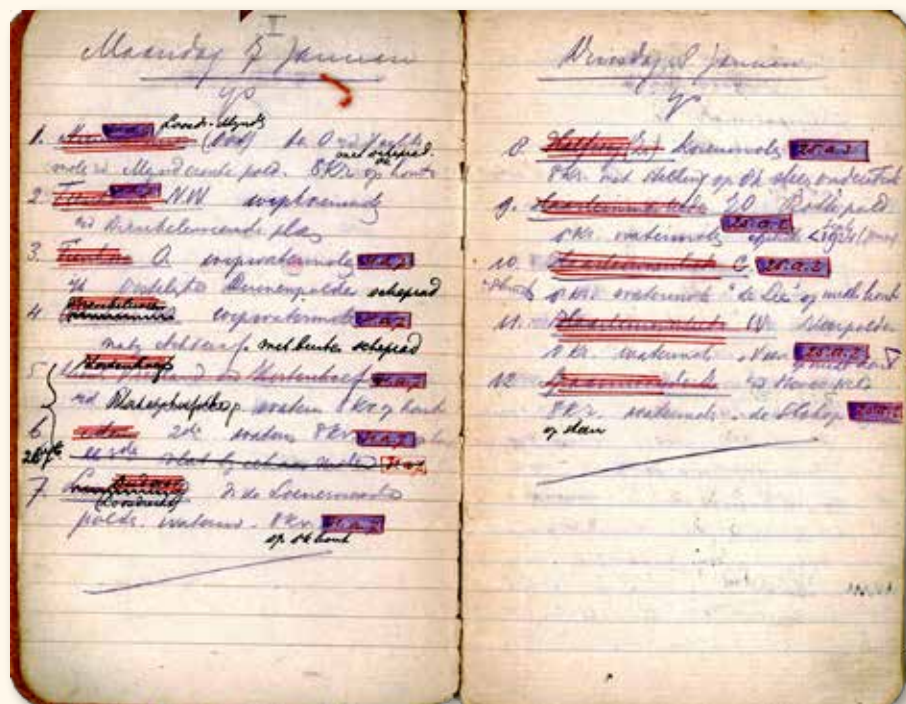
de inventaris. De nummers die Ten Bruggencate aan deze molens gaf, gebruiken we nu nog steeds.

Het nummeringssysteem is vrij complex. Ten Bruggencate gebruikte voor de bestaande molens een cijfer dat de volgorde aangaf waarin hij de molens bezocht of vond op kaarten. Bestond de molen niet meer, dan voegde hij een letter toe aan het cijfer. Ook noteerde hij de datum van inschrijving. In een teruggevonden brief vonden we dat Ten Bruggencate een molen zonder wiken als niet-bestaand definieerde. Over watermolens staat in deze brief niets vermeld. In een later

stadium werden molens gedefinieerd als voorzien van wiken of een water-rad. Zonder deze uitrusting werd een molen incompleet genoemd.

Op kaartmateriaal werd met symbolen aangegeven of een molen nog intact was, of er overblijfselen waren dan wel dat deze geheel verdwenen was. Bij herbouw van een molen, bijvoorbeeld na een brand, kreeg de nieuwe molen een nieuw nummer. Soms vergiste hij zich en gebruikte hetzelfde nummer twee keer, waarop hij een verbetering aanbracht door het woord bis toe te voegen. En omdat een vergissing menselijk is, vind je soms zelfs bis bis...

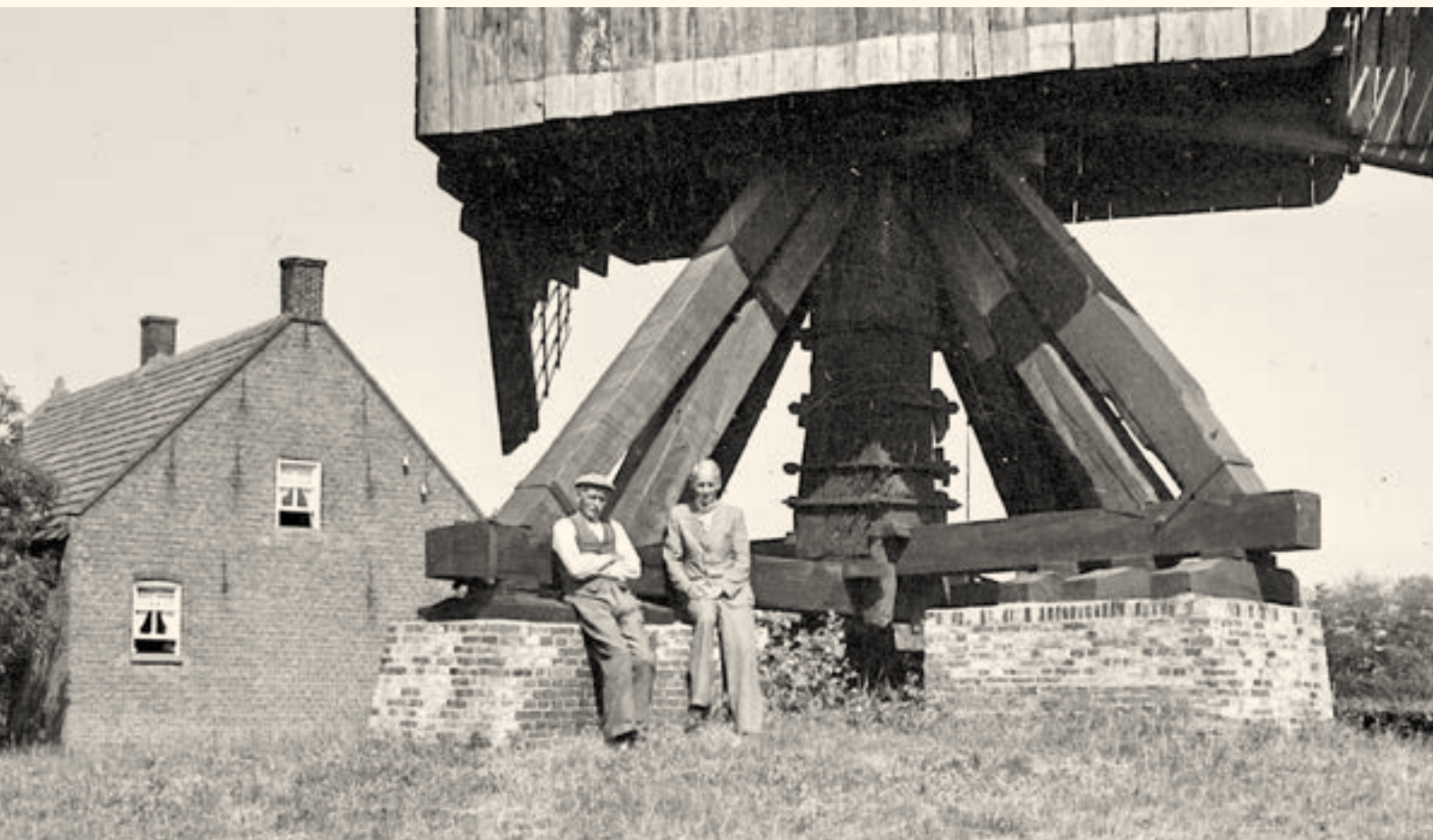
Al in 1924 realiseerde Ten Bruggencate zich dat zijn systeem niet erg logisch was, maar zoals hij in een brief aan zijn Groningse molenvriend Berend van der Veen schreef, was het te laat om opnieuw te beginnen. Om zoveel mogelijk molens te documenteren deed hij niet alleen veldwerk, maar van achter zijn bureau bestudeerde hij intensief stafkaarten. Door zijn werk bij het leger kon hij eenvoudig aan de eerste uitgave van stafkaarten komen. De eerste stafkaarten met een schaal van 1:50.000 zijn van 1832. Deze werden door hem bestudeerd en van aantekeningen voorzien. Alle wind- en watermolens werden extra benadrukt en in het ge-

De eerste bladzijde van het aantekenboekje van Ten Bruggencate. De eerste molens inventariseerde hij op de schaats. In het boekje staat dan ook bovenaan "ijs".

Overdracht door molenaar Duin van de molen Kijkduin te Schoorl aan de gemeente op 18 maart 1936. Tweede van links is Mr. P.G. van Tienhoven, daarnaast Ir. A. ten Bruggencate, zittend burgemeester S.G.L.F. Baron van Fridagh.

Op molentocht. Ten Bruggencate en molenaar Jac. Herrijgers van De Akkermolen in Zundert (foto C. Bonebakker, juli 1947).

Ten Bruggencate werkzaam in zijn woning aan de Keizersgracht 543 te Amsterdam.

Molenoverzichten in het buitenland

Waar Anton ten Bruggencate voor Nederland al in 1919 begon met het verzamelen van molens in een overzicht, liet dit in andere landen langer op zich wachten. Overigens duurde het nog tot 1972 tot er een overzicht gedrukt werd van de nog bestaande molens in Nederland. Dit was het bekende *rode boekje* van Eric Zwijnenberg. Het is interessant om te zien hoe het met het samenstellen van molenoverzichten in het buitenland is gegaan. In 1934 werd in Denemarken het boek *Danske Møller* uitgegeven, een flinke pil van 697 pagina's. Hierin is een overzicht opgenomen van de bestaande molens met per molen een overzicht van de historie. Hoewel dit een goede start bleek te zijn, is het boek zeker niet volledig. Volgens een Deense molenkenner komen er ook nogal wat onjuistheden in voor. In Duitsland verscheen twee jaar later een dik overzichtsboek, waarin niet alleen traditionele molens opgesomd zijn, maar ook maalderijen. Interessant is dat ook de naam van de eigenaar vermeld werd en hoeveel er per dag werd gemalen. Het is echter ver-

der niet meer dan een opsomming van de molens. De ondertitel van het boek luidt dan ook *Reichsadressenbuch der Deutsche Roggen- und Weizenmühlen*. Het oudste overzicht van molens in België dat bekend is, is een geschreven brief van Christian van der Walle de Ghelcke aan Ten Bruggencate in 1943 met daarin een overzicht van 146 molens in West-Vlaanderen. In 1961 verscheen een boek over de molens in Vlaams-Brabant, waarna een flink aantal overzichten werd gepubliceerd over Vlaamse molens. Over de Waalse molens is relatief gezien weinig te vinden.

Merkwaardig is dat er in het Verenigd Koninkrijk pas relatief laat overzichten in druk verschenen. Van de hand van Rex Wailes is in 1929 een overzicht verschenen, maar hierin werden alleen windmolens opgenomen. Het duurde nog tot 1977 voor er overzichten van Britse molens werden gepubliceerd.

Conclusie

Uit alles blijkt dat Ten Bruggencate, aangemoedigd door zijn neefje Anton Bicker Caarten, als eerste is begonnen systematisch molens te registreren.

Ook in het buitenland was hij actief. Ten Bruggencate nam al in 1925 een groot aantal molens in België en Frankrijk op. Alles bij elkaar moeten we Ten Bruggencate prijzen voor zijn pionierswerk op het gebied van molenregistratie en verdient hij het dat zijn naam verbonden blijft aan de molendatabases in Nederland.

Alle afbeeldingen zijn afkomstig uit het archief van Vereniging De Hollandsche Molen, tenzij anders aangegeven.

Alle molens

Op www.allemolens.nl zijn alle nu bekende molens terug te vinden, en dat waren er half februari 2020 al 21.785. Maar dat is bij lange na niet alles wat er op deze site staat. Een belangrijke gegevensbron vormt het blad *De Molenaar*, dat vanaf 1898 verscheen en tot jaargang 2000 volledig doorzoekbaar hier te vinden is. In de latere nummers van het blad werden de traditionele molens niet meer besproken en kwam daar het tijdschrift *Molenwereld* voor in de plaats. Dit laatste tijdschrift is op www.molenwereld.com te vinden. Over niet al te lange tijd komt het verenigingsarchief van De Hollandsche Molen ook op www.allemolens.nl te staan. Dat betekent bijvoorbeeld dat de rapporten die oud technisch directeur van De Hollandsche Molen A.J. de Koning na ieder molenbezoek schreef vanaf het jaar 1946 daar te vinden zullen zijn. Ook correspondentie tussen molenaars, moleneigenaren en molenmakers zal beschikbaar komen. De molens die in deze stukken voorkomen worden gekoppeld aan de desbetreffende molen, waardoor het zoeken een stuk eenvoudiger wordt. Daarbij is nog veel hulp nodig en vrijwilligers zijn hierbij onontbeerlijk. Mocht u interesse hebben, dan kunt u zich aanmelden via e-mail bij Stichting Molendocumentatie: smd@molens.nl. Op www.allemolenskaart.nl zijn alle molens met een Ten Bruggencatenummer aangegeven, zowel Nederlandse als buitenlandse molens. Bij Nederlandse molens kan doorgelinkt worden naar www.allemolens.nl en vandaar uit ook naar www.molendatabase.nl, www.molendatabase.org en www.molendatabase.net. ◻

Ook adverteren in De nieuwe Molenwereld

Neem contact op met:
Bart Dooren
E-mail: adv@molenwereld.com

Wieringa molenbouwadvies

**SPECIALIST
IN MOLENS**

Wij helpen u graag met
advies en begeleiding bij
het behoud van uw molen.

Geert Reinderstraat 20 infoewieringamolenbouwadvies.nl
9951 CC Winsum (0595) 44 31 92

wieringamolenbouwadvies.nl

Zeilmakerij Zwetsloot

Voor uw molenzeilen en touwwerk op maat
Op ambachtelijke wijze gemaakt, handmatig lijkwerk

Reparaties en nieuw

www.ZeilmakerijZwetsloot.nl
info@zeilmakerijzwetsloot.nl Buitenkaag 0252-544476

Houtcompagnie BV

ALMENUM

Houthandel
Zagerij
Import

Voor molenrestauraties

EIKEN- EN BILINGA STAMMEN IN VOORRAAD
In te zagen volgens bestek en tekening

Verder:
Iepen • Bolletrie • Steenbeuk • Douglas
Larix • Azobé • Noord Noors Grenen

Kanaalweg 108 • 8861 KJ Harlingen • Tel. 0517 - 41 33 77 • Fax 0517 - 41 48 73 • www.houtcompagnie.nl

HOUTHANDEL HOUTEX BV

KENNIS, ERVARING & ADVIES

GROTE VOORRAAD IN O.A. AZIJNHOUT
PALMHOUT • FIJNJARIG LARIKS • EIKEN • IEPE
WESTERN RED CEDAR
EIGEN SCHAVERIJ & DROGERIJ

UW SPECIALIST VOOR LEVERING VAN HET JUISTE HOUT!
WWW.HOUTEX.NL Waddinxveen • 0182 - 615933

De harenmakerij in Koog aan de Zaan

Ron Couwenhoven

"Dat uw deze in goede welstand mag ontvangen is mijn wensch, dat geniet ik ook. Verder is dienende om Uw te verzoeken of Uw de haren voor de molen de Maria spoedig op wil zende daar ik er om ben verlegen. Het is nu fabriek, maar geen windmolen meer. Dus daar wort meer mee gedaan. Daar zijn uw 2 stel op gegeven, maar zend maar 3 stel. Zo uw nog wat te vragen hebt, schrijf mijn.

*Nagroete,
J. de Visser
Kralingen 4 sept. 1892"*

Zo liet molenaar J. de Visser per briefkaart aan Klaas Haremaker in Koog aan de Zaan weten dat zijn windmolen was omgebouwd tot stoomoliefabriek en dat hij extra haren nodig had. De Maria werd in 1759 gebouwd om, samen met nog twee poldermo-

lens, de Kralingse Polder bij Rotterdam te bemalen. Na 109 jaar trouwe dienst werd de molen afgedankt, omdat er een gemaal werd gebouwd. J. Cocquit kocht de Tweede Molen, de meest westelijke, verbouwde hem tot oliemolen en doopte hem De Maria. De molen stond aan de Vredenoordlaan in Kralingen. Het briefkaartje in de enorme administratie van de firma Haremaker & Zn. uit Koog aan de Zaan is één van de talloze nieuwtjes die in deze stukken werden gevonden. Het archief gaat terug tot 1671 en loopt door tot 1933, toen dit befaamde bedrijf na bijna drie eeuwen de deuren sloot. Het bedrijf op de grens van de Zaanse dorpen Koog en Zaandijk vormde een onmisbare schakel in de productie van olie en koeken in de oliemolens. Men produceerde 'haren', zoals de persmatten van eerst koeien- en later paardenhaar werden

genoemd. Alle oliemolens hadden ze nodig. Elk jaar moest er wel een nieuwe set gemaakt worden en de oude worden gerepareerd. Alleen al in de Zaanstreek werden er in de loop der eeuwen 220 oliemolens gebouwd, maar ook buiten deze streek maakte men eeuwenlang massaal gebruik van de haren uit Koog aan de Zaan. De klandizie strekte zich in de achttiende eeuw zelfs al uit tot Noorwegen, Vlaanderen, Duitsland en het Oostzeegebied.

Zo'n haar werd gebruikt in de laden van het voorslag- en het naslagblok. In die blokken zaten twee gegoten ijzeren platen die jaagijzers werden genoemd. Hiertussen werd de haar geplaatst. Dit was een ingenieus vlechtwerk van ongeveer anderhalve centimeter dik koeien- en paardenhaar. Daarvoor werden door Haremaker massaal staarten ingekocht.

Aan molens was geen gebrek in de Zaanstreek. Op het schiereiland De Hemmes in Zaandam stonden in 1880 nog de oliemolens De Oude Zwan, De Zeemeeuw en De Kogmeeuw. Er tussendoor zien we nog de oliemolens De Sint Willibrordus en over de schuren Het Windei, pelmolen De Hondeman en De Zeeman. Olieverfschilderij door Willem Jansen, Westzaan (collectie stichting Willem Jansen).

De haar werd dubbelgevouwen om de buul, een wollen zak, waarin in een oliemolen met een dubbel slagwerk het voorverwarmde zaad werd gedaan. Dat verwarmen gebeurde om zo een hoger percentage olie te kunnen produceren. Bij molens met een enkel slagwerk, die in de Zaanstreek uitsluitend hennepzaad verwerkten, werd het zaad niet voorverwarmd, maar koud geslagen.

De haar werd met een leren omslag met handvat beschermd. Dat alles werd in het slagblok geplaatst, waarna het olie persen met behulp van de slagbeitel en de slaghei kon beginnen. De slaghei drijft de beitel steeds dieper in het slagblok, waar de haar zich bevindt, zodat de olie uit de zaden wordt geperst.

Haremaker & Zn. had vrijwel een monopolie op zijn product. Er waren wel wat kleinere harenmakerijen, maar het werk dat ze hadden viel te verwaarlozen. Het productieproces was ook streng geheim. Er zijn in de archieven van het bedrijf geen aantekeningen over dat proces gevonden. Het geheim werd van vader op zoon overgedragen. Zelfs het personeel wist niet hoe het gebeurde. Als de heren Haremaker met vlechten begonnen, dan werd het volk vriendelijk verzocht het werkhuis te verlaten. Er was trouwens genoeg te doen. Er moesten houten frames worden gemaakt. Ladingen koeien- en paardenstaarten moesten worden gewassen. Ze werden opgeslagen in het zogenaamde stinkhok. De schone staarten moesten uit elkaar worden gehaald, waarna er op een eigen lijnbaan draden van werden gesponnen. Bovendien verzorgde men zelf de distributie van de haren in de streek, waar vrijwel geen wegen waren, zodat het vervoer naar de molens altijd per roeischiut moest gebeuren. Voor het vervoer naar molens buiten de Zaanstreek werd gebruik gemaakt van beurtschippers en diligenciediensten.

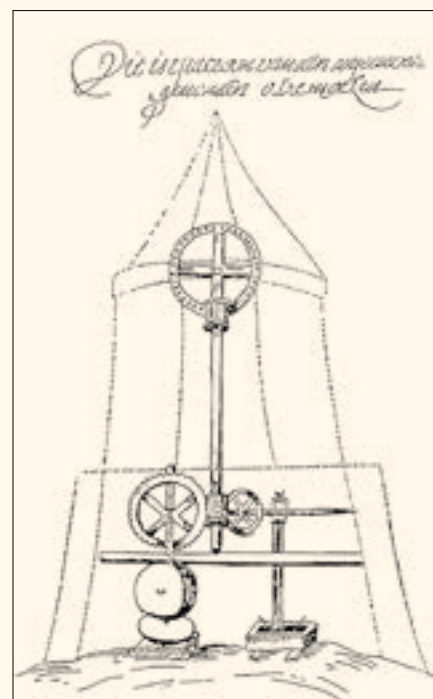
De intensiteit van het bedrijf kon worden vastgesteld uit de administratie. Men noemde de Zaanse molens *binnenmolens*. Deze werden altijd met hun molennaam in de boeken opgenomen. De klanten van buiten de streek werden met hun eigen naam genoemd en nooit met een molennaam. Uit een overzicht van 1810 tot en met 1824 blijkt dat er gewerkt werd voor 129

Zaanse molens. Dat was vrijwel het hele oliemolenbestand van die jaren in de Zaanstreek. Er werd voor f 122.635,81 aan voor- en naslagharen en hennepzaadharen geleverd. Het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam ontwikkelde een omrekeningstabel op basis van kosten van eerste levensonderhoud. Daaruit blijkt dat dit bedrag in 2018 gelijk stond aan f 3.072.765 (€ 1.394.360). En daarbij ging het nog maar uitsluitend om de inkomsten uit molens binnen de Zaanstreek, terwijl er ook zeer intensief voor andere molenbedrijven werd gewerkt. De topjaren waren 1816, 1817 en 1818, toen er een omzet van f 10.752, f 10.324 en f 10.587 werd gehaald binnen de eigen streek. Dat was dus onmiddellijk na de Franse tijd (1795-1813), waaruit blijkt dat de olieslagerij snel opkrabbelde uit een diepe recessie.

Vanaf 1710 bleef de complete administratie bewaard, overigens wel verdeeld over het gemeentearchief Zaanstad, het Molenmuseum van de vereniging De Zaanse Molen en de stichting Archief Ron Couwenhoven. De oudste stukken dateren van 1671, toen op 21 mei voorslagharen voor De Oude Wolf aan de Kalverringdijk - nu de Zaanse Schans - werden gemaakt. Op 13 juli werden er haren naar Rotterdam verzonden en twaalf dagen later naar Amsterdam, zonder dat genoteerd werd voor welke molens of opdrachtgevers dat was. Ook molens in Dordrecht en Schoonhoven hoorden toen al tot de klantenkring, terwijl op 29 juli een paar naslagharen naar Duitsland werden gestuurd. Daaruit kan wel de conclusie getrokken worden dat Haremaker & Zn. veel ouder dan 1671 was, want anders was het klantenbestand niet zo uitgebreid verspreid geweest.

Het octrooi van Cornelis Cornelisz.

Olieslaan met behulp van een kolvergang - lopers en een legger, zeiden ze in de Zaanstreek altijd - dateerde al van 1597 toen Cornelis Cornelisz. van Uytgeest er octrooy op kreeg van de Staten van Holland en West-Friesland. Hij was dus niet alleen de grondlegger van de houtzaagmolens met een krukas, maar ook van het olieslaan met behulp van windkracht en met gebruik van pletstenen. Het octrooi werd Cornelis op 6 decem-

Tekening bij de octrooiaanvraag van Cornelis Cornelisz. in 1597 voor zijn oliemolen met pletstenen.

ber voor tien jaar verleend. Zo kreeg hij het alleenrecht voor Holland en West-Friesland voor het gebruik van de krukas in zaagmolens en een kolvergang in oliemolens. Ze werden in hetzelfde octrooi vermeld. Voor de stenen luidde de tekst als volgt: *Ende alsoo hij suppliant practiserende ende ondersoekende 't voornoemde nieuwe en profijtelijcke werck, mede gevonden hadde een nieuwe Konst ende maniere om Oly te slaen met een Windt-Molen ende 't Zaet met steenen te doen breecken. Sulcx oock nooyt in dese landen soude weten gezien noch te gebruckt, volgende het patroon mede daerof gethoont.* De Staten kondigden een verbod af voor een iegelijck, wie hij zij, binnen den selven lande geduijrende den voorsz. tijd van 10 jaren het voorn. kreckwerk 'tzij met een, twee of meer bochten in eenige molens, groot of kleijn alreede ghemaakt of noch te maeken, drayende met de windt, paerden of de handt, of oock eenige olymolens in manieren als vooren na te maecken, te gebruycken of 't appliceren sonder voorgaende consent van den suppliant.

Bij zijn octrooiaanvraag voegde Cornelis Cornelisz. een summiere tekening toe van de windmolen met stenen, waarop we ook een slagpers zien. G. Doorman, die wetenschappelijk onderzoek naar de octrooien deed, beschreef deze slagpers in 1953

Model van een laad, gemaakt door Martin Busch en zijn medewerkers. Busch heeft de moderne haren ontworpen en vervaardigt deze nog steeds.

in zijn boek *Cornelis Cornelisz. van Uytgeest en de Hollandse uitvindingen op het einde der 16de eeuw*: "De eigenlijke lade heeft een slagbeitel voor het aanslaan en een losbeitel voor het losmaken. Deze twee wiggen drukken onder tussenkomst van een kussen een paar ijzeren platen (jaagijzers en staander) naar elkaar toe. Tussen

elk paar platen bevindt zich het 'haar' (paardenharenzak) dat het in de kolvergang gekneusde zaad bevat." In de tijd van Cornelis Cornelisz. van Uytgeest werd het nu nog gekende principe dus al gebruikt in oliemolens.

Alles wijst erop dat de familie Haremaker, die haar naam aan het product

ontleende, al zeer vroeg in de zeventiende eeuw een techniek van het harenvlechten had ontwikkeld. Te meer daar men er in slaagde voor heel Nederland vrijwel een monopolie op te bouwen. Dat werd ook met hand en tand verdedigd. Molenbazen die met haren aan kwamen zetten voor reparatie die niet in Koog waren gemaakt, werden geweigerd. En de knecht Dirk Blok, die al twintig jaar voor Haremaker werkte, werd prompt op straat gezet toen zijn bazen er in 1810 achter kwamen dat hij een naslaghaar had gemaakt en die bij de steenrijke Wormerveerder olieslager Vasterd Vas had aangeboden. Dirks gereedschap, dat hij voor eigen rekening had moeten kopen, werd aan stukken geslagen. En Cornelis Haremaker noteerde: *Men zal misschien in later tijd vrage hoe het komt dat arbijsloon van Dirk Blok zo ongelijk is. Dat kwam daaruijt voort dat hij 't er op toe leidde om zelf hare te make. Hij heeft ook een naslaghaar gemaakt maar wij hebbe dat niet gesien. Dirk heeft daarmee aan 't kantoor van Vas Comp. in Wormerveer geweest van zegge van Willem Bolx, de hondebaas van Vas.*

Dirk was dus verraden door Bolx. De gevolgen voor Vas waren enorm, want hij kreeg onmiddellijk bericht dat hij geen haren meer in Koog kon bestellen. Dat was een ramp, want hij had niet minder dan 21 oliemolens in bedrijf en zonder haren kon er niet worden geproduceerd. Het kwam overigens wel weer allemaal in orde. Blok werd in genade aangenomen, kreeg een weksalaris van zeven gulden en nieuw gereedschap. Hij beloofde plechtig nooit meer zelf haren te zullen maken en Vas ging diep door het stof om toch weer gebruik te kunnen maken van het vakwerk van Haremaker & Zn.

De buitenmolens

Vanaf 1713 voerde Haremaker een aparte administratie voor de *buitenmolens*. De levering aan deze molens was dus kennelijk zo toegenomen dat de administratie gescheiden moest worden van die van de Zaanse molens, die ook al zeer omvangrijk was. Op 3 februari van dat jaar noteerde men dat Pieter de Bare uit Dordrecht voor f 36,60 een paar voorslag- en een paar naslagharen had besteld. Ook de familie Van der Banck, die in 1691 molen Het Anker in Dordrecht

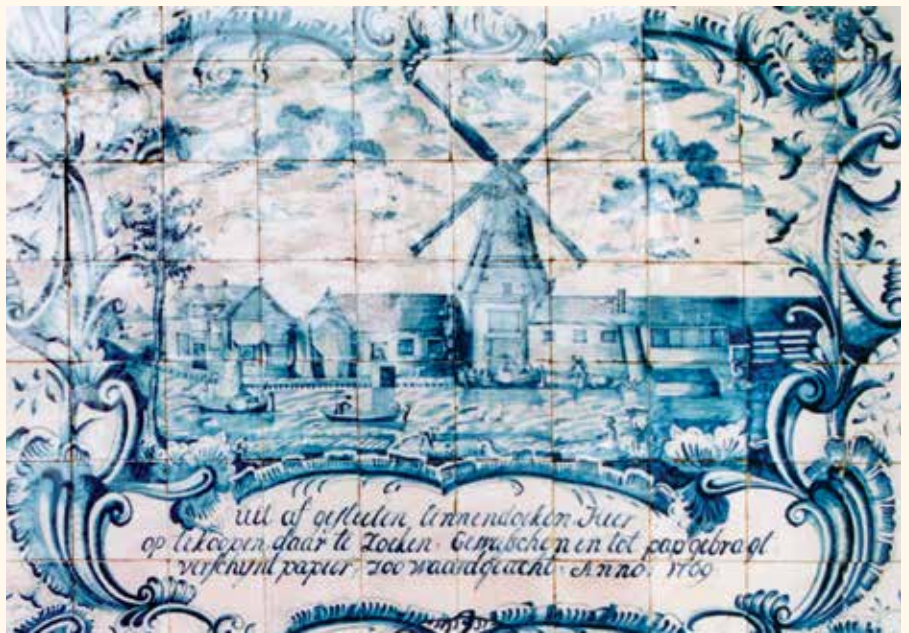

M.H. Kingma bestelde in september 1898 nieuwe haren voor Het Zwarte Paard in Sneek. Zijn familie was toen al meer dan 120 klant van Haremaker & Zn.

had laten, werd genoemd. Mathijs van der Banck werd in 1727 nog steeds als klant vermeld. In 1726 en 1727 werden er liefst zeventien Dordtse olieslagers in de administratie genoemd, onder wie Sijmon Tay van molen De Zeelt en Anthony van Asperen, die de molens De Lely en De Arend in bedrijf had. Bij de andere veertien molenbazen kon de naam van de molen niet worden gevonden. In de boeken doken molens op waarvan het bestaan niet bekend was. Op 28 april 1713 werden haren afgeleverd aan Cornelis Jacobsz, *olijmolenaar tot Schagen*. Daarvoor was hij ook al klant. Schipper Kok uit Koog kreeg al op 10 december 1712 een paar naslagharen mee voor Jacobsz. Ze kostten elf gulden. In Alkmaar moest beurtschipper Pieter Baars ze overnemen, want Kok had alleen vergunning om tot Alkmaar te varen. Van de Schager oliemolen werden nooit eerder stukken gevonden.

Hetzelfde geldt voor een oliemolen in Franeker, waarvoor in 1727 haren werden gemaakt in opdracht van Folke Ludts. Waarschijnlijk werd Folkert Luydses bedoeld. Deze man overleed in 1765 in Franeker en ligt in de Zuiderbeuk van de kerk begraven. Aangezien er geen enkele aanwijzing voor het bestaan van een windoliemolen in de Friese stad is, zal hij vermoedelijk een rosmolen hebben gehad.

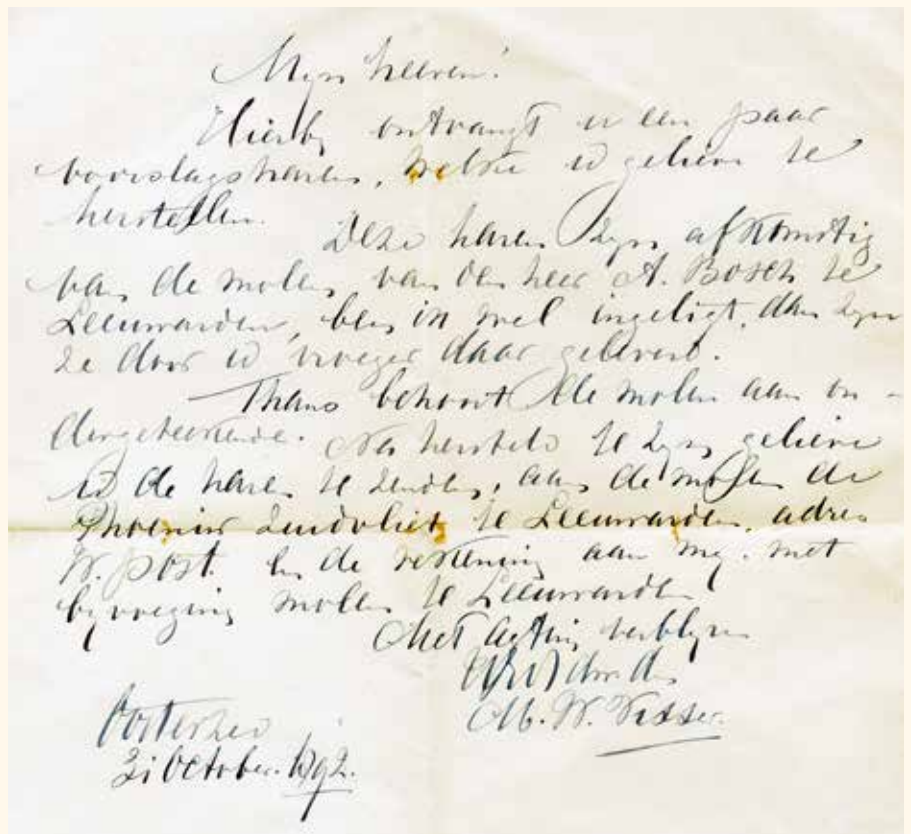
Ook andere eigenaren van rosmolens maakten gebruik van de diensten van het Koger bedrijf, zoals Oene Oedzes uit Leeuwarden in 1726. Hij was gortmaker en kwam oorspronkelijk uit Bolsward. Oene had een rosmolen in de binnenstad, waarmee hij olie produceerde. In hetzelfde jaar kocht Pieter Meurant uit Amsterdam een paar naslagharen voor twaalf gulden *tot een paerdmolen*. Meurant was een voornaam olieslager, eigenaar van molen De Drie Olievaten in Oostzaan en in 1727 één van de oprichters van de omvangrijke brandverzekering die als het Olieslagerscontract bekend zou worden en al snel als werkgeversvereniging avant la lettre zou gaan optreden. Er werd onderhandeld met de regering over in- en uitvoerrechten en belastingtarieven, en uiteraard werden de meer dan 130 aangesloten molens gecontroleerd op de scherpe veiligheidsvoorschriften. Meurant was één van de eerste gecommitteerden, zoals de gekozen bestuursleden werden genoemd.

Tegeltabelau van papiermolen De Herderin uit Zaandijk anno 1769, die als oliemolen De Blauwe Brug in Leeuwarden werd herbouwd. De tekst op het tableau luidt: *Uit af gesleeten linnendoeken, Hier op te koop en daar te zoeken, Gewasschen en tot pap gebragt, verschijnt papier, zoo waardgeacht (collectie Zaans Museum).*

In Friesland had Haremaker heel wat klanten. In 1710 werden er al vijf genoemd: Jakob Ijsbrantse uit Dokkum, Rembertus Visser uit Leeuwarden, Sibolt Lollis uit Workum, Wouter Berents van molen Het Zwarte Paard uit Sneek en zijn twee Sneker col-

lega's Ale Pieters en Jan Romkes. De laatste bleek in 1712 failliet, waardoor Haremaker naar zijn geld kon fluiten. Jan Sijmons Olyslager, die met molens De Harlinger en De Leeuwarder Olymolen in Harlingen werkte, bestelde ook wel andere zaken

Order voor voorslaggharen voor molen De Phoenix in Leeuwarden uit 1892, waarin M.W. de Visser ook meedeelt dat hij de molen heeft gekocht.

dan haren. Zo nam hij in 1726 buul-laken en garen van Haremaker af en kocht hij via hem het *Predicaetieboek* van de Westzaandamse doopsgezinde vermaner Abraham Verduyn, één van de bekendste predikanten in de Zeven Provinciën. Haremaker kocht de gebundelde preken voor de vrome Fries voor f 2,55.

Een andere voorname Friese klant was de gerenommeerde firma J. & M.H. Kingma uit Makkum, die al in 1764 met molen Het Fortuin uit Zee werkte. Tot 1834 bleef de molen in bedrijf en al die tijd verzorgde Haremaker de haren. Het vertrouwen in hem was zo groot dat Jan en Marten Kingma in juli 1807 advies vroegen over het ijzerwerk in de naslag. Er was dus iets mis met de jaagijzers. Haremaker stuurde nieuwe voor-en naslagharen en schreef: *Het ijzerwerk om te slijpen dat u ons stuurde is door onse gewone smid Jan Terhoeve alhier gedaan. Omdat de man zo slecht*

schrijft heb ik de rekening voor hem uitgeschreven. U zoud anders moeite mee gehad hebbe zijn schrift te lese. Vier jaar later vroeg Marten Kingma weer om advies. Hij had zwaardere haren gevraagd, die ook van dikker leer voorzien waren, omdat hij dacht dat hij er dan langer en beter mee kon werken. Cornelis Haremaker reageerde onmiddellijk: *Met dikker leder kan ik de naald er niet meer doordrukken. Dan moeten uw knechts dat zelf maar doen als ze stuk zijn!*

Hij legde in zijn brief wel uit waar een goede naslaghaar aan moest voldoen:

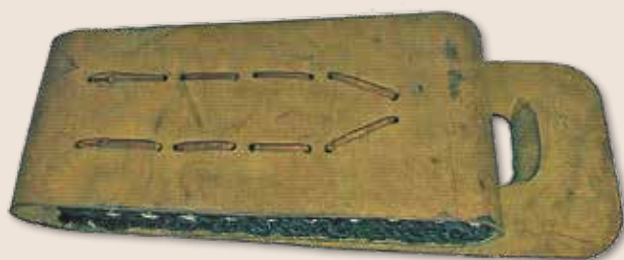
1. De laad moet van glad ijzerwerk voorzien zijn.
2. Men moet de laad zo nauw mogelijk zetten.
3. Er moet voor een goede behandeling door de steenknechts worden gezorgd.

Tot het einde van de negentiende eeuw maakte de familie Kingma gebruik van de diensten van Haremaker.

Cornelis Muijs, de blokmaalter van de molen De Zon in Amersfoort, was in 1819 zelf met de haren gaan knoeien met als gevolg dat ze niet meer werkten. Meester-molenmaker Cornelis Verloop had er over gereclameerd bij Cornelis Haremaker. Hij antwoordde kribbig: *Cornelis Muijs is niet gewend met nieuwe haren te werken. Hij mag niets afsnijden van het leer voordat hij de haren behoorlijk heeft gerekt.*

De productie van haren

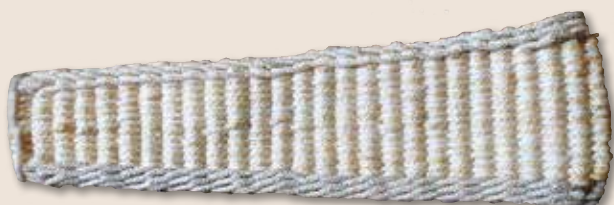
Haremaker & Zn. hield er een zeer uitgebreid magazijn op na, waarin modellen van alle haren die werden gemaakt werden opgeslagen. Dat was uiteindelijk een enorme verzameling, waaruit bij een bestelling steeds weer het juiste model gehaald kon worden. Nieuwkomers knipten modellen op de juiste maat uit, zoals molenaar Van der Putten uit Uden die er in 1896 een dienstregeling van de Hollandse IJzeren Spoorwegmaatschap-

Een voorslaghaar bestond uit een gevlochten paardenharen mat. Deze werd om de buul, een wollen zak met geplet zaad, gevouwen, waarna er een leren bescherming om ging. De techniek van het vlechten met dierlijk haar was een bedrijfsgeheim dat met de opheffing van de harenmakerij verdween (foto vereniging De Zaansche Molen).

Een buul, de wollen zak waarin het zaad in de haar werd gebracht (foto vereniging De Zaansche Molen).

Een dubbelgevouwen moderne haar, gevlochten van sisal, een tropische vezel, of nylon.

Een moderne haar wordt gevlochten op een standaard waarin een aantal staven is gestoken. Door het aantal staven te verminderen of te vermeerderen wordt de gewenste lengte van de haar verkregen.

Model voor de laad van de oliemolen van Uden, in 1898 uitgeknipt uit het dienstrooster van de Nederlandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij.

pij voor verknijpte. De 19de-eeuwse administratie bevat vanaf 1828 het complete overzicht van alle haren die er werden besteld. Dit zogenaamde Voorslagharenboek loopt door tot 1875 en wemelt van de orders die allemaal genoteerd zijn met geheimzinnige formules die nog steeds niet zijn ontrafeld. Het zijn wel de eerste schriftelijke aanwijzingen hoe de haren gemaakt moesten worden. In januari 1828 werd een paar voorslagharen voor oliemolen De Melkpot in Westzaandam gemaakt. Er werd genoteerd: *Nu 48 K korte tonge 36 B 8 in van 't dun 1 val 6 1/2 D.T.D. 9 ld.*

Daar kan in elk geval uit worden geconcludeerd dat er een wijziging moest worden aangebracht aan de tot dan toe gebruikte haren. 48 K stond voor 48 *knokkels*. Dat was het aantal ribbels dat tijdens het vlechten in de haar ontstond. De *korte tongen* waren de leren omhulsels, waarvan de lengte kon verschillen. De andere notities zijn nooit ontrafeld.

Met regelmaat werden er ook aanwijzingen gegeven als: *J.H. Betz staat op De Moriaan* of *O.J. Dijkstra staat op De Vrijheid*. Daaruit bleek dat er molens met dezelfde haren werkten. J.H. Betz was in 1828 eigenaar van molen De Ploeg in Breda. De haren die hij bestelde, waren identiek aan die van molen De Moriaan in Wormer, waarvan Haremaker een model had. Dijkstra was eigenaar van De Blauwe Molen in Leeuwarden. De haren van deze molen waren identiek aan die van molen De Vrijheid in Wormerveer. De Blauwe Molen kwam trouwens uit de Zaanstreek. Het was de voormalige papiermolen De Herderin uit Zaandijk.

Het einde van het bedrijf

Met de komst van de stoomoliefabrieken kreeg Haremaker & Zn. het alleen nog maar drukker. De productie van deze bedrijven lag veel hoger en was niet langer afhankelijk van de wind. Het oude gaande werk van de molens werd nog lang gebruikt in deze bedrijven. Dat leverde hogere

slijtage op en veel meer vraag bij Haremaker. Van 1868 tot en met 1909 is het naslagharenboek bewaard gebleven. Daaruit blijkt dat er voor Zaanse windmolens 1761 haren en voor de stoomfabrieken 888 haren werden gemaakt, terwijl voor de *buitenmolens* en fabrieken de productie opliep tot 4.521 exemplaren. In totaal werden 7.170 haren gemaakt. Er was in deze periode dus een duidelijke verschuiving naar de stoomoliefabrieken buiten de Zaanstreek. De productie voor de windmolens liep uiteraard gestaag terug van 90 stuks voor Zaanse molens in 1871 tot 57 in 1885. Daarna stortte deze markt in, om in 1909 te eindigen met nog slechts twee stuks. Toch hield Haremaker & Zn. het vol tot 1933, doordat men modernere persmatten ging produceren die niet langer van haar gemaakt werden. Maar in dat jaar werd na bijna 300 jaar besloten tot liquidatie. De stokoude harenmakerij, die altijd aan de Bagijnsloot op de grens van Koog en Zaandijk stond, is er nog steeds als aandenken aan een legendarisch bedrijf. Het pand is nu één van de pronkstukken op de Zaanse Schans, toeristenoord met zijn acht windmolens dat jaarlijks zo'n drie miljoen bezoekers trekt van wie er 800.000 in 2019 een bezoek aan een molen brachten.

Alle afbeeldingen zijn uit de collectie van de auteur, tenzij anders aangegeven. ◻

Het stokoude pand van de harenmakerij in Koog aan de Zaan staat nu als woonhuis aan de Zaanse Schans in Zaandam.

De ene ambachtelijke korenmolen is de andere niet

Jan Scheirs

Van alle Nederlandse molens heeft ongeveer 60% een korenmolententiefunctie. Nagenoeg alle molens zijn ook maalvaardig. Zoals we in nummer 1 van *De nieuwe Molenwereld* (p. 4-6) hebben uiteengezet, is echter maar een beperkt aantal korenmolens in bedrijf. Molens die veelvuldig malen en waarbij er van een professionele beroepsuitoefening sprake is, zijn er slechts enkele tientallen. Daarnaast is er wel een groeiende groep molens waar door vrijwilligers dan wel niet dagelijks, maar toch met regelmaat gemalen wordt.

De wijze waarop het ambachtelijke molenaarschap wordt ingevuld, is ook binnen die kleine groep van activiteiten verschillend. Er zijn nog

steeds molens waar gemalen wordt zoals dat eeuwenlang gebeurde: alles op windkracht en met de molenaar steeds aan de maalbak, waar hij (of zij) ogen, oren, reuk- en tastzin gebruikt om het maalproces te controleren. Soms is er op die molens een reguleur aanwezig om enige verlichting te bieden bij de constante aandacht die zo'n molen vraagt.

Er zijn ook molens waar motorische aandrijving van de molenstenen een rol speelt, en soms, vooral bij grote productievolumes, is de windaandrijving daardoor van ondergeschikt belang geworden of zelfs weer buiten gebruik geraakt. Wat in die gevallen meestal niet verhindert dat de molen toch, onbelast, zijn rondjes draait.

Aan het andere einde van het spectrum zijn er dan nog enkele molens waar "moderne" maalmachines zoals walsenstoelen met de erbij behorende zeefapparatuur de rol van de molenstenen hebben overgenomen.

In al deze gevallen is er naast de mechanisering nog steeds sprake van veel handwerk en ook handmatige controle, en dus kunnen we die molens met een gerust hart met de term "ambachtelijk" blijven aanduiden. Hieronder belichten we twee molenbedrijfjes waar het anders gaat dan elders, maar waar getoond wordt dat de werkende korenmolen in onze huidige samenleving nog steeds (of weer) een maatschappelijke en economische rol kan vervullen.

Van links naar rechts: de molen van Oostendorp, het pakhuys met daarin de winkel en de bakkerij, en de oude maalterij. Niet zichtbaar op de foto is de nieuwe, eenlaagse horeca-ruimte onder plat dak die aan de rechterzijde tegen de maalterij is aangebouwd.

1. Molen De Tijd in Oostendorp (bij Elburg)

Molen De Tijd is een achtkante koren-molen op stenen voet en werd in 1854 gebouwd na het afbranden van een voorganger. Of die molen toen nieuw gebouwd is of een tweedehands exemplaar was dat van elders kwam, is onbekend. In ieder geval meent vrijwillig molenaar Martin van Til dat de huidige molen ook pelmolen is geweest. Daarvoor is veel te zeggen, gezien de kenmerken en sporen die de eerste bintlaag nog steeds toont, en die duiden op de vroegere aanwezigheid van een ruimte waarin een pelsteen zou hebben gelegen. Van een pelmolen-functie in Oostendorp is uit historische bron tot dusver echter niets bekend. Van 1927 tot eind 2017 was de molen in bezit van leden van de familie Zoet, die hem voornamelijk voor de productie van veevoer gebruikten. Voor die bedrijvigheid had men naast de molen ook nog een maalderijgebouw ter beschikking dat in 1896 werd gebouwd. In de maalderij werd met molenstenen gewerkt, die aanvankelijk werden aangedreven door een zuiggasmotor en later door een dieselmotor. Tenslotte kwam er een elektrisch aangedreven hamermolen, die de functie van de molenstenen overnam. Tussen de molen en de maalderij in staat ook nog een van ongeveer 1960 daterend pakhuis. De molen, die tot circa 1956 op windkracht in bedrijf bleef, vormt samen met de mulderswoning die net als de molen zelf in 1854 werd gebouwd, het maalderijgebouw en het pakhuis een bijzonder complex dat de historische ontwikkeling van het traditionele windmolenbedrijf goed laat zien. Dit geheel van gebouwen verdiende het dat alle elementen in hun onderlinge samenhang behouden en geherwaardeerd zouden worden. Met de overname van het gehele complex door bakker Jan-Aart Schuld in 2017 en de nieuwe invulling die hij aan alles gegeven heeft, lijkt dat gewaarborgd.

Jan-Aart Schuld is de vijfde generatie van een bakkersfamilie uit het nabij Elburg gelegen Oldebroek. Vanaf 2004 is hij enkele hectares tarwe gaan kweken die hij toen al door Van Til, na de maalvaardige restauratie in 1984 vrijwilliger op de molen, liet malen. Dat kweken van tarwe (van het ras Lavett) op de Veluwe zandgrond viel nog niet mee, maar Schuld kon er goed

Stella Jurgens is sinds de opening van het bedrijf parttime in dienst als molenaar.

mee bakken en men kreeg er bekendheid mee. Men verwierf de titel "Held van de Smaak" in de provincie Gelderland, en in 2008 zelfs landelijk. "Het bakkerijbedrijf thuis liep goed, maar om toekomstbestendig te zijn, wilde ik meer. Ik heb plezier in het ambacht en ik wilde het hele verhaal vertellen en laten zien. Dat kan hier, en daarom heb ik het hele complex gekocht zo gauw de gelegenheid zich

voordeed. De molen heb ik wel in een aparte stichting ondergebracht", aldus Jan-Aart Schuld.

De bakker heeft aan de gebouwen met uitzondering van de molen nieuwe bestemmingen gegeven en daarmee twee idealen willen verwezenlijken. Op de eerste plaats wilde hij een open bakkerij met winkel realiseren. Dat heeft hij gedaan in het voormalige pakhuis. Onder meer door daar een nieuwe dakconstructie aan te laten brengen met veel glas, is dat een licht en eigentijds ogend gebouw geworden. Behalve de bakkerij en winkel zijn in deze ongedeelde ruimte ook een chocolaterie en een ijsfabriekje ondergebracht. Op de tweede plaats wilde Schuld ook de geschiedenis van het maalderijbedrijf laten zien en de beleving daarvan combineren met de mogelijkheid voor bezoekers om te vergaderen, of om er wat te eten en te drinken. Voor die laatste doelen heeft hij het oude maalderijgebouw gebruikt en daarbij aan de straatzijde een nieuw bouwdeel toegevoegd. De voormalige maalderij is bij die herbestemming tot vergaderruimte en horecagelegenheid grotendeels intact

Onder de steenzoldervloer wijzen een verzwaarde losse legeringsbalk, alsmede het feit dat men de kruisende vaste legeringsbalk ter plaats juist dunner heeft gemaakt om zo plaats te kunnen bieden aan een vloer, in de richting van een vroegere pelsteen. Het molenachtkant loopt naar onder echter door tot op stellinghoogte. Dit betekent dat de pelsteen dan tamelijk hoog in de molen moet hebben gelegen en niet op stellingniveau, wat in de bekende pelmolengebieden Groningen en de Zaanstreek de gebruikelijke positie was. Of we hier met een regionale uitvoering te maken hebben, en of de molen in zijn beginjaren in Oostendorp wellicht ook nog gepeld heeft? We weten het niet. Misschien zijn er lezers die daar meer informatie over kunnen geven. De functie van de tegen de losse balk aangebrachte lichte constructie, midden op de foto, is onduidelijk (foto Martin van Til).

Jan-Aart Schuld aan het werk in de bakkerij.

gelaten, met inbegrip van de (restanten van) apparatuur en maalderijmachines die er aanwezig waren.

De molen zelf tenslotte is bij dit alles een wezenlijk en onmisbaar element. "Zonder molen zou mijn verhaal niet kloppen", zegt Schuld. De bakker heeft gemerkt dat met name bezoekers met kinderen, aangetrokken als zij zich voelen door het draaiende wienenkruis, zich bij aankomst eerst naar de molen haasten om vervolgens de horca en de winkel te bezoeken. De molen heeft daarmee een educatieve en een publiek-aantrekkelijke functie. Maar dat niet alleen. Er wordt in de

molen wel degelijk ook gemalen. Nu gebeurde dat voor de overname door Schuld ook al wel, maar toen alleen op zaterdagen. Nu is de molen vier dagen per week in werking. Martin van Til is er nog steeds vrijwillig molenaar, samen met anderen, maar Schuld heeft na de opening in mei 2019 ook besloten om een molenaar in dienst te nemen voor twee dagen per week. Beroepskracht en vrijwilligers geven voorlichting aan het publiek en malen er tarwe die in de bakkerij gebruikt wordt. Weliswaar zijn dat nog bescheiden hoeveelheden, maar het kan groeien, en de basis voor een molen die niet alleen maar monumentaal

In het maalderijgebouw is oude apparatuur zoveel mogelijk gehandhaafd, ook als dat het gebruiksgemak van de nieuw ingerichte ruimtes in de weg lijkt te staan.

staat te wezen maar zichzelf op grond van zijn oorspronkelijke functie terugverdiend, is hiermee gelegd.

2. Molen De Krijgsman in Oosterblokker

Bij De Krijgsman zijn de uitgangssituatie en de bedrijfsvoering heel anders dan bij De Tijd in Oostendorp. In Oosterblokker is alles erop gericht een grote productie te verkrijgen. De molenaar en zijn gezinsleden (van wie vrouw en dochter in het bedrijf meewerken), maar ook een bakker en een banketbakker die in loondienst zijn, moeten ervan kunnen leven. De molenstenen vormen nog steeds het hart van het bedrijf, maar daarom-

Door de verbouwing heeft het pakhuis, waar meerdere nieuwe functies zijn ondergebracht, veel licht binnengekregen.

Op de zolder van het maalderijgebouw.

heen is er het nodige gemechaniseerd en geautomatiseerd. Hierdoor staat de molenaar niet langer hoog in de molen aan de maalbak, waar hij elk pondje meel door zijn vingers voelt glijden, maar heeft hij gedurende een groot gedeelte van de dag de handen vrij voor zaken die zich op lagere niveaus afspelen: ontvangst en transport van goederen, mengen en verpakken, klantencontact, maar ook het leidinggeven aan de winkel en de bakkerij annex lunchroom, die zich op de begane grond bevinden.

De molenaar waar het hier om gaat is Erik Dudink, geboortig uit Oudorp. Op 16-jarige leeftijd kwam Erik daar met molenaar Arie Berkhout in contact, van wie hij veel leerde. Later deed hij ook nog ervaringen op bij Ko de Visser in Wolphaartsdijk en bij Frans Gunnewick in Vragender. Al vroeg was het Eriks ambitie om zelf een molen te bezitten en om daarmee ook de kost te verdienen. Even zag het ernaar uit dat hij Berkhout zou opvolgen, maar door een eigendomswisseling van die molen kwam dat er niet van. Het bezit van een molen was ook nog niet aan de orde toen Erik in de jaren tachtig van de vorige eeuw in Wervershoof kwam te werken, samen met Adri Peereboom en Jan Tollenaar. De molen van Wervershoof ontwikkelde zich in die periode tot een bedrijf dat toonaangevend zou worden met betrekking tot het efficiënt en op een moderne wijze produceren van meel. Maar men had er wel behoefte aan meer ruimte. Molen De Krijgsman in het niet al te veraf gelegen Oosterblokker diende zich toen aan om te gaan gebruiken als opslagruimte. Uiteindelijk werd deze molen ook met die bedoeling door Erik aangekocht.

De Krijgsman was een voormalige pelmolen uit Zaandam-Oost, in Oosterblokker weer opgebouwd in 1897, die in 1949 gestopt was met malen. In de jaren daarna was deze molen ontdaan van zijn inrichting (op het bovenwiel na), waarna er maalderijmachines en silo's in waren gekomen.

Aan het eind van de jaren negentig ging echter het bedrijf in Wervershoof ten onder. Toen ontstond bij Erik het plan om ook met De Krijgsman weer te gaan malen. Maar daarvoor moest die molen wel volledig opnieuw inge-

De Krijgsman in Oosterblokker is al meer dan twintig jaar een bloeiend ambachtelijk molenaarsbedrijf.

richt en maalvaardig gemaakt worden. Met de hulp van vele vrijwilligers, van wie een aantal ook nu nog op de molen actief is, kwamen er weer molenstenen in, alsmede elektrisch aangedreven apparatuur voor nevenbewerkingen en intern transport.

Een van de roeden kreeg onlangs ook zijn zelfzwichting terug, met kleppen van aluminium en extra lange remkleppen van hout op de plaats van de windborden. Aan het eind van dit jaar zal ook de andere roe op die manier worden uitgerust. Daardoor zal het wienekruis er weer uitzien zoals in 1902, toen op deze molen voor het eerst een wiekverbetering werd aangebracht. Het kruis is met het terugbrengen van de zelfzwichting echter geen kopie geworden van het systeem van toen: de kleur en het materiaal van de kleppen zijn anders, maar ook is het bord breder en de zeeg dieper. Die laatste

twee zaken zijn zo veranderd op uitdrukkelijk verzoek van Erik, die geen hardloper maar een molen met meer trekkracht wilde. En dat heeft weer alles te maken met hoe er binnenin de molen gemalen wordt.

De molen heeft twee koppels blauwe stenen, waarvan er maar een via het spoorwiel en door windkracht kan worden aangedreven. Het andere koppel, op dezelfde hoogte gelegen, is losgemaakt van het spoorwiel en wordt nu aangedreven door een elektromotor. Dit is het koppel dat vrijwel continu in bedrijf is. Tegelijkertijd laat de molenaar, als dat maar enigszins kan, ook de molen draaien. Aan het rondsel dat bij het elektrisch aangedreven koppel stenen hoorde, is nu een generator gekoppeld. Zo wordt er door de molen bij voldoende wind ook steeds stroom opgewekt, stroom die

Op de maalzolder (op stellingniveau) liggen de stenen op een halfzolder. Het linkse koppel wordt door een elektromotor aangedreven, en het rechtse kan op windkracht draaien.

wordt gebruikt in het bedrijf en als er een overschot is wordt teruggeleverd aan het net. Eriks oud-compagnon uit Wervershoof André Mes en zijn broer Otto tekenden voor het ontwerp van de elektrische installatie.

Het bedrijf is door deze manier van aandrijven efficiënter geworden en ook vereenvoudigd: men heeft een constant toerental van de stenen bereikt, er is minder toezicht nodig bij het maalproces, en tenslotte is er ook een financieel voordeel, want er wordt door het meelopen van de generator een behoorlijke reductie op de energierekening verkregen. Als de molen in bedrijf is en alle houten wielen draaien, dan oogt alles als een traditioneel korenmolenaarsbedrijf. Alleen als men de boel op de keper beschouwt, ziet men dat het anders is. Zo heeft Erik Dudink, die de molen in 1997 overdeed aan een stichting en nu huurder is, in de loop der jaren een prachtig bedrijf kunnen opbouwen dat levert in de wijde omgeving. Er wordt zo'n zeven ton per week gemalen, voornamelijk tarwe die afkomstig is uit de Wieringermeer. Daarnaast een kleine hoeveelheid rogge, die door slaggers gebruikt wordt voor het maken van leverworst. Het bedrijf levert volkorenmeel en bloem aan bakkerijen, broodmixen en muesli's aan de supermarkt en pannenkoekenmeel aan diverse pannenkoekenhuizen, die allemaal hun eigen mix willen hebben. Een groot succes voor Erik is ook het bakken van oliebollen gebleken, tegen oudjaar. Na een voorzichtig begin achttien jaar geleden, is die activiteit

Molen De Krijgsman op een ansichtkaart uit 1959. In het gebouw werd toen nog op motorkracht gemalen. Het windmolenbedrijf was al een tiental jaren eerder stilgelegd, en dat ondanks de Dekker-stroomlijnneuzen die de molen in 1934 had gekregen (collectie Vereniging De Hollandsche Molen).

▲ Amanda Dudink-Blacklock aan het werk in de winkel.

◀ Mechanisatie in het bedrijf werd onder andere gerealiseerd door de inbouw van hulpapparatuur afkomstig uit inmiddels gesloten meelfabrieken in Nederland. De bloembuul rechts op de foto werkt op windkracht.

Molenaar Erik Dudink aan het werk bij een inpakmachine. Hij nam deze machine, die uit de jaren 60 dateert en puur mechanisch werkt, over uit de suikerindustrie. De machine verricht alle noodzakelijke bewerkingen: afwegen, vullen, papier afsnijden en sealen.

nu uitgegroeid tot een intense, drie dagen durende bakactiviteit waarbij maar liefst 20.000 bollen worden gefabriceerd. Een "eindsprint" op de molen, zo noemt de molenaar dat. In een eindsprint is ook Erik Dudink zelf verzeild geraakt. Hij heeft in al die jaren dat hij bij molens betrokken was enorm veel werk verricht en in Oosterblokker een uniek bedrijf neergezet. Nu, op 59-jarige leeftijd en met nog wel wat jaren te gaan, zou hij echter graag een opvolger zien komen. Iemand aan wie hij straks het bedrijf kan overgeven, zodat het ook bij zijn pensionering wordt voortgezet; en zodat voor Erik als molenaar in de periode die nu komen gaat "het moeten mogen wordt". Wij gunnen hem en molen De Krijgsmann van harte dat die wens werkelijkheid wordt.

Bronnen:

- www.molendatabase.nl
- Colenbrander, B.W. e.a. (Red.) (1981). *Molens in Noord-Holland. Inventarisatie van het Noordhollands molenbezit*, pp. 124 – 125. Meijer Pers/Ideeboek B.V.
- Gunneweg, J., Roose, W. en Dijkstra, H. (zonder jaar; waarschijnlijk 1997). *Het Nederlands malend korenmolensboek*. Het Ambachtelijk Korenmolenaarsgilde.
- Roose, W. (1998). 'De Krijgsmann' weer in de aanval met Erik Dudink. *Molenswereld*, jrg. 1, nr. 5, pp. 104 – 111.

De foto's zijn in de zomer van 2019 gemaakt door de auteur, tenzij anders vermeld.

Een lang leven molenaar: op bezoek bij Frits Vorderman

Willem Roose

De generatie die nog daadwerkelijk met molens de kost moest verdienen is bijna uitgestorven. Molenaars van tegenwoordig zijn in de eerste plaats vooral molenliefhebbers. *De Nieuwe Molenwereld* sprak met Frits Vorderman uit Wenum, één van die allertlaatste beroepsmolenaars die ook de minder mooie kanten van het molenaarsvak nog heeft meegemaakt. In

gesprek met deze krasse 100-jarige is één ding echter ook heel snel duidelijk: Frits Vorderman is eigenlijk zijn hele leven óók een echte molenliefhebber. De molen bleef altijd in particuliere handen en wordt goed onderhouden. Vorderman kan met passie vertellen over het malen met de molen, dat hij tot op hoge leeftijd deed.

"Waar staat die molen, die laatst is afgebrand?" (Bovenkarspel, WR). Het interview is hoogstens enkele minuten aan de gang, als Vorderman laat blijken dat hij de actualiteit in de molenwereld nog steeds op de voet volgt. We bevinden ons in Vordermans huis op een steenworp afstand van de molen én met zicht op de molen. Het is de derde molen op de huidige locatie.

'Broertjes': links de molen van Wenum rond 1940 met Oud-Hollandse ophekkings en een groot kruirad met loopklossen (collectie Ton Meesters). Rechts de Oostzijdse molen in Abcoude in 2020 met zo'n zelfde kruirad. Verder komen romp- en kapvorm sterk overeen (foto Robert Jan Prins).

Een grondzeiler – kleiner van stuk dan de huidige – werd hier vóór 1832 gebouwd en kwam al in 1872 in het bezit van de molenaarsfamilie Vorderman. Deze brandde in 1908 af en werd nog datzelfde jaar herbouwd, nu als kleine stellingmolen. De nieuwe molen was geen lang leven beschoren: "Mijn vader stond aan de vang en zag de rook uit de kap komen. Hij riep nog 'Kom eruit!' tegen de knecht die in de molen was. De molen is toen helemaal afgebrand." Een collega-molenaar uit het naburige Vaassen, van de molen die tegenwoordig bekend staat onder de naam Daams' Molen, stelt zich gelukkig collegiaal op: "Daar maalde toen molenaar Van Loo en die heeft voor ons gratis gemalen na de brand in 1913" (zie ook kadertekst: 'De Vaassen-link').

De Vaassen-link

Bij het interview waren aanwezig: zoon Frederik Jan en Ronald Grootbedde. Laatstgenoemde is werkzaam in mengvoederfabriek Voergroep Zuid te Oirschot (die is ontstaan uit de voormalige standerdmolen van Van Kessel, in het gehucht Straten tussen de dorpen Oirschot en Best) en vrijwillig molenaar op de standerdmolen in Mierlo. Zijn oma Aaltje de Rooij-Vorderman (1917-2014) was getrouwd met Hendrik de Rooij, de laatste beroepsmolenaar van de molen in Vaassen, tegenwoordig bekend als Daams' Molen. De Rooij-Vorderman was tevens een oudere zus van de in dit artikel geïnterviewde Frits Vorderman.

Nog datzelfde jaar laat Frits' vader, Fredrik Vorderman, de molen herbouwen en maakt daarbij gebruik van een afgedankte poldermolen bij het Utrechtse Baambrugge. Het is een forse achtkante molen, ook wel bekend als De Dorreweerd, die in 1840 was gebouwd voor de bemaling van de Oostzijdsche polder tussen Abcoude en Baambrugge. Elders in die polder, dichterbij Abcoude, is in 1874 een tweede molen gebouwd nadat diens voorganger op 2 augustus 1873 was afgebrand. Het is de nog bestaande Oostzijdse Molen die hoogstwaarschijnlijk gebouwd werd aan de hand van hetzelfde bestek als De Dorreweerd, want ook nu nog zijn

de gelijkenissen tussen beide molens treffend. Frits Vorderman weet uit overlevering te vertellen: "Die molen is toen afgebroken en in onderdelen per schip naar het Apeldoorns Kanaal vervoerd. Van daaruit zijn alle onderdelen met paard en wagen naar Wenum vervoerd. Er waren acht molenaars die toen iedere dag op de fiets, met een kistje gereedschap achterop, vanuit Deventer naar Wenum kwamen."

Molenaarsfamilie

Zo ontstond in 1913 de huidige molen van Wenum, die nog steeds bekend staat als De molen van Vorderman. Toets de zoekterm Vorderman in op de Database van Verdwenen Molens in Nederland, en snel wordt duidelijk dat de Wenumse molen zeker niet

de enige Molen van Vorderman is geweest. Alleen al in het vlakbij gelegen Apeldoorn waren er nog twee molens van een Vorderman: zo was de molen in stadsdeel Anklaar vanaf de bouw in circa 1900 eigendom van molenaar Hessel Vorderman. Ook dit was een afgedankte poldermolen, afkomstig van de Hoge Boezem bij Rotterdam-Hillegersberg: "Een hele grote molen met wel 28 meter vlucht", volgens Frits Vorderman. De molen werd onttakeld in 1951, door brand zwaar beschadigd in 1972 en uiteindelijk gesloopt in 1976. Dichter bij het centrum van Apeldoorn stond nóg een Molen van Vorderman, ook wel Molen van Berends of Molen van Ketel genoemd: deze molen werd gebouwd in 1866 en werd in 1930 eigendom van de gebroeders Johan-

Molensliefhebber Frits Vorderman komt graag op bezoek bij collega-windmolenaars. Deze foto is genomen tijdens een bezoek in 2019 bij Henk Bökkers voor de Bökkers Mölle in Olst (foto familie Vorderman).

Vader Fredrik Vorderman voor de deur van de molen in Wenum in 1952 (collectie familie Vorderman).

nes en Frederik Vorderman. Een jaar later werd hij onttakeld en in 1986 gesloopt. Kort daarvoor had Frits Vorderman zijn bedrijf alhier beëindigd. Ook molen De Ooievaar in Terwolde (ter verduidelijking: dit betreft een voor-voorganger van de huidige molen, die in 1973 afbrandde) was sinds 1948 eigendom van een telg uit de molenaarsfamilie Vorderman: Johannes Vorderman, later zijn zoon Joop. De hierboven genoemde Hessel, Frits en Johannes Vorderman waren alle drie neven van de hier geïnterviewde Frits Vorderman.

We keren terug naar Wenum waar onze geïnterviewde wordt geboren op 13 mei 1920. In perioden van windstilte is men afhankelijk van de – nog bestaande – watermolen van Wenum, waar men het graan dan mag laten malen. Het is de reden dat men bij Vorderman reeds in 1924 overgaat op de aanschaf van een hulpmotor. Het is tevens het jaar waarin de molenaars-

woning, inclusief een kleine bakkerij en een kruidenierswinkeltje afbrandt. Herbouw volgt.

Ondanks de aanschaf van een hulpmotor blijft ook de windmolen volop in bedrijf: brandstof kost geld en de wind waait immers gratis. Zo rolt de jonge Frits Vorderman vanzelf in het windmolenaarsvak: "Dat zal rond 1934 zijn geweest, ik was toen 14. Ik kwam uit school en toen vroeg de molenaarsknecht of ik even 'op de zak wilde letten'; zo werd ik molenaar." Er wordt in die tijd voor zowel boeren als bakkers gemalen. Er zijn dan nog heel veel kleine boerderijen in de omgeving van de molen, maar er zijn ook nog tien bakkerijen waarvoor gemalen wordt: rogge en in mindere mate tarwe. Voor de boeren, die voor het grootste deel van de omzet zorgen, wordt voornamelijk haver en maïs gemalen: "Die maïs werd met grote schepen aangevoerd over het Apeldoorns Kanaal, vaak wel 100 ton

tegelijk. Dat was allemaal los gestort en dat moesten wij dan in zakken scheppen. Die zakken wogen wel 75 kg en daar liep je dan mee op je nek naar paard en wagen. Zo werd het naar de molen vervoerd."

Oorlog

Na de gedeeltelijke bevrijding van Nederland eind 1944, wordt het niet bevrijde gedeelte boven de grote rivieren getroffen door de Hongerwinter. Toch blijkt het zwaartepunt hiervan in het westen van het land te liggen, in de omgeving van Wenum valt het relatief mee: "Er kwamen hier wel mensen uit Amsterdam en Rotterdam vanwege de honger. Hier waren ook wel tekorten: voedsel en ook veevoer was 'op de bon', maar er werd wel eens clandestien rogge verbouwd en dat maalden wij dan op de molen, zonder dat de Duitsers het in de gaten hadden". Het is in de tijd dat er nog een kleine bakkerij bij het molenaarshuis hoort; het kruidenierswinkeltje was

▲ De molen vóór de restauratie van 1965: bemerk de slechte staat van het rietdek, ook zijn er slechts drie zeilen aanwezig. Maar er wordt nog volop op de wind gemalen! (foto L. van Lambalgen, collectie Vereniging De Hollandsche Molen). ▲▲ De molen tijdens de restauratie van 1965 (collectie familie Vorderman).

even vóór de Tweede Wereldoorlog gesloten: "In onze eigen bakkerij bakten we toen alleen roggebrood. Er werd ook wel eens een roggebrood naar Amsterdam gesmokkeld, onderin een wasmand bijvoorbeeld. Dat mocht natuurlijk niet, maar het ging altijd om kleine hoeveelheden." Om onopgemerkt te kunnen malen, werd dit vaak 's nachts gedaan, bovendien "Als er wind is moet je malen!", zoals iedere rechtgeaarde windmolenaar weet.

Sloopvergunning

Kort na de Tweede Wereldoorlog wordt de eerste vrachtwagen aangeschaft. Eind 1957 trouwt Frits Vorderman met Aaltje de Rooij. Ook zij komt uit een molenaarsfamilie: zij is de dochter van Jan de Rooy, de toenmalige beroepsmolenaar van de nog bestaande molen De Maagd in Hulshorst. Zijn broer Karel de Rooij – en later diens zoon Hendrik – waren molenaars in Vaassen

(zie ook: 'De Vaassen-link'). Zijn de molenaarsactiviteiten in Hulshorst en Vaassen eind jaren vijftig al gestaakt, in Wenum timmert Frits Vorderman nog volop aan de weg. In 1958 neemt hij het molenaarsbedrijf van zijn vader over (en niet in 1962 zoals in een deel van de literatuur wordt vermeld). In 1960 wordt de loods ten zuiden van de molen gebouwd voor extra opslag. Met de molen gaat het op dat moment niet zo goed: "We maalden toen nog steeds op de wind, maar de molen was in slechte staat. We hebben toen geprobeerd om subsidies te krijgen voor een restauratie, maar dat lukte steeds niet, er was geen geld. Toen hebben we in 1964 maar een sloopvergunning voor de molen aangevraagd." Lachend: "En toen was er ineens wel geld!"

Het blijkt een slimme manoeuvre: in 1965 vindt een forse restauratie plaats waarbij onder andere het riet van romp en kap wordt vernieuwd.

Ook komen er nieuwe stalen roeden die worden voorzien van fokwieken met remkleppen. Er breken weer bedrijvige tijden aan voor de molen: door het aanbrengen van silo's en een elevator kan er efficiënt worden gewerkt. Vaak wordt met twee koppels stenen tegelijk gemalen en zo kan de molen gemakkelijk 5 ton of meer per dag wegzetten: "Als 't ie maar verrot ging!". Iedere week worden alle boeren in een straal van ongeveer 10 kilometer rond de molen bezocht. Op een briefje wordt dan genoteerd wat er allemaal moet worden gemalen en gemengd. Ook is er handel in veevoerders van bijvoorbeeld UTD. Worden er voor de restauratie van 1965 nog lijnkoeken gebroken op een koppel blauwe stenen, na de restauratie heeft de molen twee koppels kunststenen en is er een speciale koekenbreker voor de lijnkoeken. Dit gebroken product dient ook weer als veevoeder. Ongeveer iedere maand moeten de stenen gescherpt worden: "Als de ste-

◀ *Wenum (2019, foto Ton Meesters).*

nen moesten worden gescherpt, dan begonnen we vaak aan het eind van de middag en om 12 uur 's nachts waren we dan klaar." Widia-hamers zoals die er tegenwoordig zijn, waren er destijds nog niet: "De hamers gingen na gebruik altijd terug naar de smid en die hardde ze dan weer."

Kentering

In de loop van de jaren zeventig en tachtig begint het tij echter te keren: bakkers zijn er niet meer in de omgeving en ook het aantal boeren begint drastisch af te nemen. De boerencoöperatie in Apeldoorn vormt inmiddels een grote concurrent. Terwijl de molen van Wenum het met steeds minder klanten moet stellen, is er tegelijkertijd een flinke opleving van het molenaarsvak als het om tarwe malen voor bakkers gaat: in 1976 wordt het Ambachtelijk Korenmolenaarsgilde opgericht dat met het 'bruin van de molen' veel publiciteit weet te genereren en veel molens weer aan het malen krijgt. Deze ontwikkelingen gaan evenwel nagenoeg aan de molen van Wenum voorbij. Gevraagd of er destijds wel eens 'leerlingen in opleiding' op de molen werkten, weet Vorderman met moeite twee namen te noemen: Adrie Peereboom, de latere beroepsmolenaar in Wervershoof, en Martie te Brake. Met laatstgenoemde hadden we een kort telefonisch interview (zie kadertekst).

In de loop van de jaren negentig is het afgelopen met het beroepsmatig malen en wordt de molen meer en meer de hobby van de ook dan reeds bejaarde Frits Vorderman. Tussen 2005 en 2008 is de molen andermaal gerestaureerd, waarbij onder andere een nieuw wickenkruis en een nieuwe windpeluw werden aangebracht. Gemalen wordt er niet meer, en al helemaal niet meer beroepsmatig. Het is dezelfde weg die zoveel molens in de omgeving zijn gegaan, samen met hun beroepsmolenaars die al (lang) niet meer in leven zijn. Frits Vorderman kan ze moeiteloos opnoemen: Langevoord in Veessen, Kelderman in Marle, Vrieze in Wapenveld. Alleen collega Henk Bökkers heeft onlangs samen met zijn zoon zijn oude stiel weer op kunnen pakken op zijn Bök-

De molen vlak na de restauratie van 1965 met fokwieken en een nieuw rietdek (collectie vereniging De Hollandse Molen).

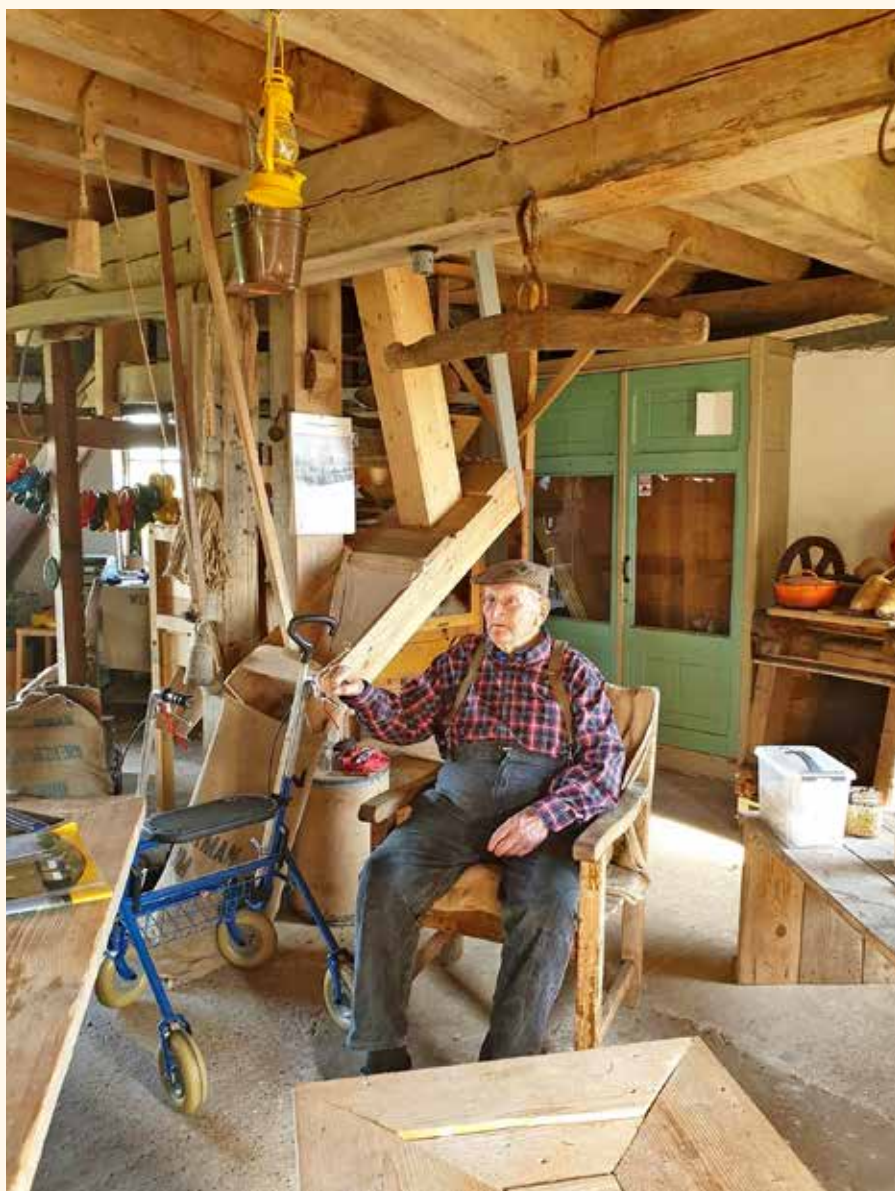
Zakkenlabels in de molen: restanten van bedrijvigheid uit een niet al te ver verleden (2019, foto Ton Meesters).

kers Mölle in Olst. Het doet Frits Vorderman zichtbaar genoeg; onlangs heeft hij hem nog opgezocht.

Zelf werd Vorderman – naarmate de veevoederzaken slechter gingen – steeds meer automonteur. "Ik heb altijd in oude tweedehands vrachtauto's gereden, onder andere een Bedford; dan moet je wel kunnen sleutelen aan auto's!" In de voornoemde loods naast de molen werd een smeerkelder gemaakt en zo ontstond er een nevenbedrijf. Dit is het huidige bedrijf van zijn zoon Frederik Jan die weliswaar geen molenaar werd, maar de molen nog wel steeds keurig onderhoudt en met enige regelmaat laat draaien. Dat laatste tot groot genoegen van vader Frits Vorderman.

Motorische onderaandrijving van één van de koppels stenen (2019, foto Ton Meesters).

Frits Vorderman ontvangt nog steeds belangstellenden in zijn molen, zoals hier te zien is op een opname uit 2019 (foto Johan Straver).

Martie te Brake op de molen van Wenum

Martie te Brake (tegenwoordig molenaar in Bredevoort en Lintelo) kwam begin jaren tachtig zo'n vier jaar lang regelmatig over de vloer bij Vorderman: "Ik werkte destijds als onderwijzer in Apeldoorn en zocht een molen in de buurt. Zo kwam ik bij Vorderman in Wenum terecht. Zowel de molen als het pakhuis ernaast lagen destijds mudjevol met graan en meel; er was ook veel handel trouwens. In ieder geval was er altijd volop te malen." Kruien ging destijds op een onorthodoxe manier: "Dat deden we meestal met de trekker!", aldus Te Brake, die ook heel veel kluste aan de molen. "De zeilen waren toen best versleten en ik heb ze alle vier meegenomen en thuis gerepareerd. Dat werd wel gewaardeerd." Er werd in die tijd ook op kleine schaal volkorentarwemeel aan particulieren verkocht: "Dat maalden we op de motorsteen. We hadden het graan aangevocht en de steen niet te diep gescherpt; dat leverde toch best een mooi resultaat op. Vorderman verkocht het meel destijds in zakken van 2,5 en 5 kg aan particulieren".

Boekbespreking

Bob Poppen, *De molens van Uithuizen.* *Vijf eeuwen molenhistorie*

Jan Scheirs

Bob Poppen is van 2000 tot 2013 vrijwillig molenaar geweest op molen De Liefde te Uithuizen. In die periode ontstond ook zijn belangstelling voor de historie van molens in de provincie Groningen, en voor die van Uithuizen in het bijzonder. Dat leidde behalve tot een eigen website met veel informatie (<https://www.bdpoppen.nl/>) ook tot de uitgave van talloze artikelen en meerdere boeken over regionale molengeschiedenis, waarvan het boek *De belasting op het gemaal in Stad en Ommelanden 1594 – 1856* misschien wel het opmerkelijkste was. Bob Poppen schreef over dat onderwerp ook een bijdrage in *De nieuwe Molenwereld* (nr. 1, p. 82 – 87). Nu ligt dan, sinds vorig jaar oktober, ook het verslag van zijn onderzoek naar de geschiedenis van de molens in de voormalige gemeente Uithuizen, tevens zijn woonplaats, in boekvorm voor ons.

Bij de uitgave van een lokaal molenboek ligt, meer dan bij een boek met een landelijke dekking, de vraag voor de hand wie de lezers (en kopers) van zo'n boek zouden kunnen zijn.

Om te beginnen zijn dat natuurlijk de plaatselijke en, in een iets ruimere kring daaromheen, de regionale molensliefhebbers. Daarnaast enkele molensliefhebbers van verder weg die een bijzondere interesse voor juist die plaats of de in het boek beschreven molens of molentypen aan de dag leggen. Mensen met een brede interesse in geschiedenis en cultuur van de eigen woonplaats hebben in het algemeen niet zo veel belangstelling voor dit soort uitgaven; molenboeken blijken voor hen toch vaak te specialistisch, of te veel op de techniek of het vak gericht, of allebei. Al met al lijkt er voor lokale molenboe-

ken geen groot afzetgebied te zijn. Des te prijzenswaardiger is het dan, dat er toch onderzoekers en schrijvers zijn die dergelijke ondernemingen aandurven. Want alleen al het bijeenzoeken, ordenen en vastleggen van al die gegevens, zodat zij niet verloren gaan en voor toekomstige onderzoekers beschikbaar blijven, is belangrijk werk. Maar wat voor waardevolle informatie valt er voor de lezer van nu uit deze boeken te halen? Dat varieert nogal en blijkt afhankelijk te zijn van de diepgang waarmee de samensteller of schrijver het onderzoek heeft verricht. Bij Bob Poppen komt de lezer helemaal aan zijn trekken. Doordat de auteur veel materiaal uit archieven presenteert, aandacht heeft voor genealogie en historisch kaartmateriaal en ook oude kranten op molenberichten heeft doorzocht, is er een compleet historisch beeld ontstaan. Het enige aspect dat er wat bekaaid vanaf komt, is juist de binnenkant van

de molens, de inrichting en techniek. Dat is echter helemaal niet vreemd, als we beseffen dat het bij de veertien beschreven molens (elf door de wind en drie door paarden gedreven molens) op één uitzondering na allemaal om verdwenen molens gaat. De directe menselijke overlevering, die ons meer over de bedrijfsvoering en werkwijze van toen zou hebben kunnen vertellen, is daarbij uitgewist geraakt door de tijd.

Voor uw recensent is het vooral inzichtgevend geweest uit het boek te kunnen afleiden in welke opzichten de Groninger molens en het molenaarsleven verschilden van hoe het elders in Nederland was; wat dus de streekeigenheid is geweest (we spreken hier noodzakelijkerwijze van het verleden, want erg veel lijkt er niet te zijn overgebleven) van de molens in het uiterste noorden van ons land. In de algemene molenliteratuur is er voor die verschillen vaak nauwelijks, of slechts oppervlakkige aandacht.

Zo leerden we bijvoorbeeld dat er met het oog op brandgevaar molens waren die bij hun oprichting niet met het gebruikelijke stro of riet mochten worden gedekt, maar waarbij dat met "hout, leyen of andere harde specie" moest gebeuren; asfaltpapier was in de 19de eeuw ook een veel voorkomend afdek-materiaal. We leerden ook dat de termen "groot rad" voor het bovenwiel, "pilaren" voor de teerlingen van de standerdmolen en "kruiswerk" voor de ondersteuningsconstructie van datzelfde type molen niet voorbehouden zijn geweest aan het zuiden van Nederland. Kennelijk waren die begrippen in de 16de eeuw ook in Groningen gangbaar. Verder lasen we dat op de korenmolens van twee eeuwen geleden tarwe, spelt en rogge werden vermalen, en dat er tot de afschaffing van de belasting op het

gemaal in 1855 afzonderlijke molens moesten worden gebouwd voor het pellen van gerst (tot gort); het vermalen van gort tot gerstemeel mocht dan weer wel op de korenmolens gebeuren. De andere regionaal geteelde graansoort boekweit, eigenlijk een pseudo-graan, werd dan weer niet op windmolens maar in rosmolens verwerkt.

Het zal niet verbazen dat de auteur in het boek vooral aandacht schenkt aan de enige nog bestaande molen in Uithuizen. Dat is de koren- en pelmolen waar hij ook zelf mee werkte en die sedert 2002, na een tijdlang De Jonge Jan te hebben geheten, weer pronkt met zijn oorspronkelijke naam De Liefde. Bij die molen staat een zogenaamde sarrieshut. Een van de zes die er, van de ruim honderd die er ooit zijn geweest, in de provincie nu nog over zijn. Ook dat is een typisch noordelijk fenomeen. Tussen 1594 en 1856 moest er een belasting op het gemaal betaald worden, en molenaars moesten halfjaarlijks een eed afleggen dat zij niet zouden frauderen. Op overtreding van die eed stonden de gruwelijke straffen van geseling en verbanning, maar het bloed kroop kennelijk toch waar het niet gaan kon. Dit noodzaakte de Ommelander en Provinciale Staten vanaf 1628 tot de aanstelling van "cherchers" om op de belastingafdracht toezicht te houden. Deze controleurs, wier naam werd verbasterd tot "sarries", kwamen bij de molens in speciaal daarvoor gebouwde kleine huizen te wonen. Het is de verdienste van de auteur dat hij aan die woningen, maar ook aan de molenaarshuizen en aan de soms bij molens voorkomende knechtenwoningen, ruime aandacht schenkt. Daar waar die woningen nog in samenhang met de windmolen bestaan, verdienen zij als monumenten-complex zeker een beschermde status, zoals de auteur zelf ook bepleit.

Al met al is deze uitgave over de molens die in en nabij een Gronings dorp stonden geen boek geworden waarvan de stijl uitnodigt om het van begin tot eind met rode oortjes te lezen. De leesbaarheid en aantrekkelijkheid zouden hebben geprofiteerd van een meer professionele vormgeving, en veel van de historische afbeeldingen hadden bij hun reproductie een betere kwaliteit verdiend. Ook de aloude "zetduivel" bleek hier en daar nog springlevend. Maar de documentaire waarde van het boek is groot, en je zou dan ook iedere (verdwenen)

De grootste molen van Uithuizen was de pel- en korenmolen Aurora, die in 1849 gebouwd werd op de hoek van de Borgstraat en de Molenweg. De molen was, op een gemetseld onderste deel van de voet na, geheel van hout en met planken gedekt. Zijn zelfzwaarte moet de molen verkregen hebben ten tijde van molenaar Tjaart Rijzenga (1912 - 1926). In 1931 werd de molen onttakeld en de romp tot op stellinghoogte afgebroken. Die romp, in de laatste jaren nog met golfplaten in plaats van met hout gedekt, is zo blijven staan tot in de jaren 60 van de vorige eeuw. In 1974 werd het laatste restant verwijderd.

Opvallend is dat niet alleen deze, maar ook veel andere dorpsmolens in Groningen zo hoog waren, hoger dan enkel voor het ongehinderd toestromen van de wind noodzakelijk moet zijn geweest. De oorzaak van die bouwwijze moet waarschijnlijk in de pelmolenfunctie, of in de combinatie van die functie met het korenmolenaarsbedrijf worden gezocht. In dat laatste geval moesten de stenen voor de twee functies op verschillende zolders liggen. Zoals bekend hadden pelmolens bovendien veel wind nodig om te kunnen werken, en hoge molens vangen die wind beter. Maar daarnaast was er in pelmolens ook extra ruimte nodig om onder het niveau waar de pelstenen lagen (op stellinghoogte) nog een waaiertje te kunnen onderbrengen (foto T. van der Laan, 1928, collectie Vereniging De Hollandsche Molen).

gemeente toewensen dat een dergelijk werk van de hand van een bevlogen molenonderzoeker er het licht zou kunnen zien. Ter completering van het boek tenslotte, zijn op de website van de Stichting Uitgaven Noord-Groningen de volledige transcripties te lezen van een aantal belangrijke historische bronnen en aktes. Deze digitale bijlage is maar liefst 208 pagina's lang en bevat ook nog interessante foto's waarvoor in het boek geen plaats meer was.

Gegevens publicatie: Bob Poppen (met medewerking van J.J. Medendorp jr. voor enkele hoofdstukken over de kadastrale geschiedenis der molens), *De molens van Uithuizen. Vijf eeuwen molenhistorie*. Een uitgave van de auteur, in samenwerking met Stichting Uitgaven Noord-Groningen, Warffum, 2019. ISBN 978-90-73319-70-7. 262 blz., formaat 21 x 27,5 cm. Prijs € 39,50. Te bestellen via <https://uitgavennoordgroningen.nl/> ◻

De Koeveringse molen niet herbouwd

Gerard Sturkenboom

In september 1944, bij de bevrijding van het zuiden van ons land, sneuvelde de Koeveringse molen in Sint-Oedenrode, een lot dat zoveel andere molens tijdens de Tweede Wereldoorlog eveneens beschoren was.

Was dat daarmee ook het eind van deze molen, waarvan de historie teruggaat tot 1299?

Ruim zestig jaar lang leek het daar wel op. Totdat er concrete herbouwplannen door de Stichting Koeveringse molen in de publiciteit kwamen.

In het tijdschrift *Molenwereld* verschenen tussen 2007 en 2016 regelmatig hoopgevende berichten over het initiatief van deze stichting. In juni 2019 kwam echter het persbericht dat zij "het bijltje er bij neer gooide" (Eindhovens Dagblad), met als reden dat de financiering en exploitatie te grote struikelblokken waren gebleken.

**Dat het fout zou gaan, daar leek het een aantal jaren niet op, notabene in een gebied, met een straal van nog geen 25 kilometer, waar meerdere molens wél met succes werden herbouwd (Kilsdonkse Molen in Heeswijk-Dinther, St. Antonius in Eerde, De Hoop in Keldonk en – actueel – De Zwaan in Vinkel).
Waarom lukte het hier niet?**

De geschreven geschiedenis van de Koeveringse molen begint in 1299, het jaar waarin door Hertog Jan II van Brabant in een brief het recht verleend werd om tussen de dorpen Rode (Sint-Oedenrode) en Skinle (Schijndel) een windmolen op te richten. Dit recht werd verleend aan "zijn getrouwen en beminden Arnoldus, gezegd Heyme". Dit is een legendarische vermelding, die decennialang doorging voor het oudste bericht over het voorkomen van een windmolen in Nederland. Intussen weten we dat er eerder in de 13de eeuw ook al wel windmolens gebouwd werden in ons land.

Als bijzondere plek van oprichting koos Heyme voor de Koevering, voor precies het punt waar Sint-Oedenrode, Schijndel en ook nog Veghel bij elkaar kwamen. Hij zette twee teerlingen

voor de molen op het grondgebied van Rode, één op Schijndelse en één op Veghelse grond. Door deze vernuftige standplaatskeuze verkreeg hij het recht om voor inwoners uit alle drie de

*Tussen de foto's van de Koeveringse molen op de website van Erfgoed Brabant (www.Brabantserfgoed.nl) werd ook deze opname aangetroffen. Informatie over herkomst en datering ontbreekt, maar vergelijking met foto's in de Molendatabase van Verdwenen Molens en in *Alle molens* leert dat het hier om de in 1912 afgebrande molen moet gaan.*

dorpen te malen. Omdat de molen op zo'n bijzondere plek werd opgericht, is er veel over de geschiedenis van de molen en de opeenvolgende eigenaren beschreven en bekend gebleven. De aparte plek van de Koeveringse molen heeft er ook voor gezorgd dat de molen in de oude archieven telkens weer terugkomt als markering in de vele grenskwesties die de dorpschepenen vaak jarenlang hebben beziggehouden.

ST. OEDENRODE, 5 Juli. Heden nacht omstreeks 12 uur sloegen de vlammen uit den windmolen op de Koevering eigenaar A. Verheyen en gehoord door C. Bois. Niemand in de buurt noch de molenaar had er iets van gemerkt; zonder eên toeschouwer is de oude kolosus — hij dateert uit de dertiende eeuw — door het vuur verteerd. Alleen de ijzeren as en een gebroken ijzeren roede zijn de treurige overblijfsels van den sterken reus, die eeuwen lang zooveel winden en stormen moedig heeft getrotseerd.
De oorzaak is onbekend. Niets verzekerd.

Krantenbericht over het afbranden van de oude molen, Nieuwe Tilburgsche Courant, maandag 8 juli 1912 (collectie Erwin Esselink).

Deze foto werd via dr. Frans Govers verkregen en is afkomstig uit de verzameling van de familie Hoedemaekers. De opname is gemaakt in 1941 en toont Cornelis (Kees) van den Hoven aan het werk op zijn molen.

Van den Hoven, geboren in 1885, was afkomstig uit Bergeijk en stond daar in 1901 al te boek als molenaar. Van 1924 tot 1940 was hij molenaar op de Koevering; in de oorlogsjaren nam zijn schoonzoon Piet Hoedemaekers het werk op de molen grotendeels van hem over.

Op deze bijzondere foto is onder meer te zien dat het bevestigen van ansichtkaarten van molens op een in het oog springende plaats, met name op de meelpijp, vroeger niet ongebruikelijk was.

Een foto-afdruk van amateurfotograaf Nard Vogels. De opname is niet gedateerd maar moet in de oorlogsjaren gemaakt zijn (Brabant-collectie, Tilburg University).

Op 5 juli 1912 brandde de molen tot de grond toe af, waar De Nieuwe Tilburgsche Courant over verhaalde. De toenmalige eigenaar A. Verheijen bouwde de molen daarna niet meer op en verkocht op 16 september 1912 het huis met erf, bouwland en heide, ter plaatse Koevering, aan J.W. van Grinsven, koopman te Schijndel. Deze Van Grinsven toonde opnieuw initiatief. Op 28 september 1912 verzocht hij aan Burgemeester en Wethouders om een standaardmolen te mogen oprichten te Sint-Oedenrode, gehucht Coevering-Sectie D392, en wel op het bestaande metselwerk. In de molen zouden twee koppel maalstenen worden geplaatst die door middel van een transmissie door de roeden in beweging zouden worden gebracht. Op 23 oktober 1912 werd de vergunning verleend. De molen moest voor 1 januari 1913 worden voltooid. Aan deze eis kon blijkbaar voldaan worden, omdat er ter vervanging een standerdmolen vanuit Langenboom bij Mill werd gehaald, hemelsbreed nog geen 25 km. Het is onwaarschijnlijk dat het de in 1299 gebouwde molen was die in 1912 afbrandde, want dan zou de molen meer dan 600 jaar oud geweest zijn. In het verleden brandden standerdmolens veel vaker af, maar die werden dan weer direct vervangen. Zeker is in ieder geval dat de plaats van de Koeveringse molen altijd dezelfde gebleven is, op het drie-gemeentenpunt. Overigens, de drie gemeenten Veghel, Schijndel en Sint-Oedenrode zijn pas in 2017 opgegaan in één gemeente, Meierijstad.

Opnieuw afgebrand in 1944

"In 1944 werd de molen voorzien van Van Bussel-stroomlijnwieken", zo lezen we in het boek *Molens in Noord-Brabant* van P. van Bussel uit 1978. Deze verbetering heeft echter zijn geld niet opgebracht. Op 25 september 1944 werd de molen tijdens Operatie Market Garden in brand geschoten. De eigenaar, molenaar C. van den Hoven, deed in mei 1946 bij het District-bureau Verzorging Oorlogsslachtoffers te 's-Hertogenbosch het verzoek om financiële steun als oorlogsslachtoffer, met als toelichting: *Op 25 september 1944 werd mijn standaard molen staande te Coevering, door oorlogsgeweld in brand geschoten en geheel vernield, waardoor ik zonder in-*

komsten kwam en dus niet meer in mijn onderhoud en dat mijner vrouw kan voorzien. Als oude man die nooit iets ander heeft uitgeoefend als molenaarsbedrijf, moet ik thans om de brode hier en daar land- en tuin-arbeid gaan verrichten, werk dat ik nooit geleerd heb en mij erg zwaar valt. Mijn molen is weg, en dus ook mijn kostwinning. Verdere toelichting: *Mijn schoonzoon P. Hoedemakers (de laatste actieve molenaar op de molen), die bij mij inwoont vader van 3 kinderen, heeft zich een groot aantal malen ten gemeente huize te Sint-Oedenrode vervoegd en verzocht van een wekelijkse ondersteuning, doch steeds zonder resultaat. Tot eindelijk hij zich wendde tot Departement van Sociale Zaken, destijds te Eindhoven, met het gevolg dat hem tot einde maart 1945 een wekelijkse uitkering van fl. 15,- werd verstrekt. Absoluut ontoereikend om 2 grote gezinnen te onderhouden, terwijl aan molenaar Dufhuis te Schijndel-Wijbosch, naar verluidt een wekelijkse toelage van fl. 40,- werd gegeven.* Of dit geleid heeft tot meer steun? In ieder geval is de molen - zoals zo veel oorlogsslachtoffers - destijds niet meer herbouwd.

Monument

Ter gelegenheid van 750 jaar stadsrechten van Sint-Oedenrode werd er in 1982 als aandenken aan de Koeveringse molen een monument opgericht door de plaatselijke heemkundige kring 'De Oude Vrijheid'. Het betreft de opstelling van een koppel blauwe molenstenen, met de looper hangend in een steenkraan. Het geheel staat on-

der een afdak. Dit monument is opgericht op de oorspronkelijke plaats van de molen, op de grens van de voormalige gemeenten Sint-Oedenrode, Veghel en Schijndel.

Plannen tot herbouw van de molen

Inmiddels al zestig jaar later, in 2005, deed zich een mogelijkheid voor om het initiatief te nemen om de Koeveringse molen te herbouwen. In het weekblad *Midden-Brabant* verscheen een oproep om met ideeën te komen als bijdrage voor het Masterplan voor Vlagheide en omgeving.

Dit verdient enige toelichting.

De Vlagheide is een voormalig heidegebied dat zich bevindt in de huidige gemeente Meierijstad, liggend binnen de wig die gevormd wordt door de Koeveringse Dijk en de Scheiweg, die tevens de grens vormden met respectievelijk de voormalige gemeenten Sint-Oedenrode en Veghel.

Op de Vlagheide werd tijdens de Tweede Wereldoorlog door de geallieerden een vliegveld aangelegd in het kader van de Operatie Market Garden. In februari 1945 werd het geopend en kreeg het de naam B.85 Schijndel.

Na de bevrijding werd dit vliegveld overbodig. Het terrein bleef militair in gebruik door de aanwezigheid van een drietal militaire opslagplaatsen (MOP-complexen). Deze stammen uit de tijd van de Koude Oorlog. Ze zijn aangelegd in 1971. Uiteindelijk werden de complexen door Defensie gesloopt en werd het terrein in 2001 overgedragen aan de gemeente Veghel. Voorts werd er op het terrein een grote

Foto's van Nard Vogels

Nard Vogels (1900-1973) was een Brabantse amateurfotograaf. Naast zijn werk op de boerderij fotografeerde hij de natuur en het dagelijks leven in Noord-Brabant. Hij woonde in de buurtschap Vlokhoven te Eindhoven. Vaak trok hij in alle vroegte, als de nevel nog over de velden hing, eropuit om dauw op spinnenwebben en planten te fotograferen. Vogels was bevriend met kunstfotograaf Martien Coppens. Beiden fotografeerden veelvuldig het boerenleven en de natuur en hadden een goed oog voor het lichtspel en de weergave van dreigende luchten en wolkenpartijen. De foto's van beiden leken soms op elkaar. Nard ontwikkelde zelf zijn platen en films en maakte na selectie tevens zijn vergrotingen. Vervolgens bracht hij nauwkeurig retouches aan op de afdrukken, die hij inzonder naar fotowedstrijden. Tientallen prijzen en eervolle vermeldingen heeft hij behaald, zowel op tentoonstellingen als bij wedstrijden (ook in het buitenland). Naast familiefoto's en portretten maakte hij opnamen van het boerenleven, ambachten, gebouwen, stillevens, (winter)landschappen en flora en fauna. En van molens dus.

In 2017 schonken zijn kinderen meer dan achtduizend afdrukken, negatieven en dia's aan de Brabant-collectie, die beheerd wordt door de bibliotheek van Tilburg University.

Bovenstaande informatie ontleenden wij aan de weblog van de collectiebeheerders.

Het monument ter herinnering aan de in 1944 verdwenen molen. De twee molenstenen heetten uit de molen zelf afkomstig te zijn, maar gezien het kleine formaat (diameter 120 cm) en het feit dat de molen in 1944 geheel verwoest werd (de stenen zijn nog gaaf), is dat niet voor de hand liggend. Waarschijnlijker is dat de stenen afkomstig zijn uit de maalderij bij het molenhuis, die Piet Hoedemaekers daar na de oorlog nog gedurende enkele jaren in werking had (foto Gerard Sturkenboom, 2020).

vuilstortplaats aangelegd die in 2004 werd gesloten. Hierdoor is op het terrein een tientallen meters hoge heuvel ontstaan die een oppervlakte bezit van 46 ha.

De sluiting van de vuilstort Vlagheide, het afstoten van de militaire complexen door Defensie, de reconstructie van het landelijk gebied en de aanleg van de rijksweg A-50 zijn voor de gemeenten Schijndel, Sint-Oedenrode en Veghel aanleiding geweest om aan de slag te gaan met het Intergemeentelijk Masterplan Vlagheide.

Hoe mooi zou het dan geweest zijn om in een samenwerkingsverband tussen de drie gemeenten de samenwerking te symboliseren door de Koevingse molen te herbouwen, de molen die eeuwenlang met zijn vier teerlingen op het grondgebied van de drie gemeenten had gestaan? Een oud-inwoner van Sint-Oedenrode, Mari van Kasteren, zag hier in ieder geval goede mogelijkheden voor. Op 27 juli 2005 diende hij het idee tot herbouw van de molen in.

Zijn voorstel werd positief ontvangen en het plan tot herbouw van de Koe-

Detail van een van de twee molenstenen uit het monument (de ligger), met daarbovenop een brokstuk blauwe steen dat de auteur onlangs nabij de oude molenlocatie aantrof. Dat laatste is zeer waarschijnlijk wel uit de windmolen overgebleven (foto Gerard Sturkenboom, 2020).

vingse molen werd opgenomen in het Masterplan Vlagheide, dat in 2006 werd vastgesteld door de drie betrokken gemeenteraden. Mari stelde vervolgens in 2007 een nota op met een uitgewerkt plan. Er vormde zich een comité herbouw Koevingse molen en op 24 september 2009 werd de oprichting van Stichting Koevingse molen een feit door het tekenen van de oprichtingsakte. Hierin werden de volgende doelstellingen opgenomen:

- het herbouwen van de Koevingse molen, zijnde een standerdmolen, op een geschikte plaats zo dicht mogelijk bij de vroegere locatie op het driegemeentepunt van de gemeenten Schijndel, Sint-Oedenrode en Veghel. Bij de herbouw zo veel mogelijk middeleeuwse molenspecificaties die gelden voor een standerdmolen, toe te passen.
- het beheren, in stand houden en exploiteren van deze windmolen.
- het bouwen, beheren, en exploiteren van een informatiecentrum met aanverwante voorzieningen, gebouwd op het molenterrein.

KLIZER
1880

KAROL
1890

- het in eigendom verkrijgen van een geschikt molenterrein zo dicht mogelijk bij de vroegere locatie van de Koeveringse molen, het vervolgens beheren en exploiteren van dit molenterrein.
- het verzamelen van zoveel mogelijk gegevens, documentatie, foto's en afbeeldingen van de Koeveringse molen, dit ten einde de geschiedenis van de Koeveringse molen vast te leggen en te bewaren voor het nageslacht.
- het verrichten van al hetgeen met een en ander rechtstreeks of zijdelings verband houdt en daartoe bevorderlijk kan zijn, alles in de ruimste zin des woords.

Hoewel ambitieus, getuigden deze doelstellingen van een goede voorbereiding en realiteitszin. Zo was er tenslotte nog geen perceel grond in eigendom en werd een informatiecentrum een voorwaarde geacht voor de exploitatie van de molen, die als zelfstandig bouwwerk hier geen ruimte voor zou bieden (waar andere typen molens zoals een bergmolen en een stellingmolen die mogelijkheid wel hebben).

De stuurgroep Vlagheide oordeelt vervolgens over de herbouwplannen als zijnde een kansrijk project. Het herbouwplan wordt een van de goedgekeurde plannen binnen het Masterplan Vlagheide.

De burgemeesters van de drie gemeenten geven te kennen in het comité van aanbeveling zitting te willen nemen; een teken dat de gemeenten achter de herbouwplannen staan.

De stichting gaat vervolgens voortvarend aan de slag. Er vinden voorlichtingsavonden plaats waarbij de bestuursleden enthousiast hun plannen toelichten. Er worden donateurs aangetrokken. Er wordt aan fondsen-

werving gedaan. Zo wordt er ook een postzegel met een afbeelding van de molen uitgegeven. De gemeente Veghel dient eind 2009 bij het platform Peel en Maas een subsidieaanvraag in voor een bedrag van € 30.000. Dit

platform is een initiatief van de provincie Noord-Brabant, met als doel de leefbaarheid en vitaliteit in het landelijk gebied een extra impuls te geven. In die eerste jaren verschijnen er positieve en hoopvolle berichten in

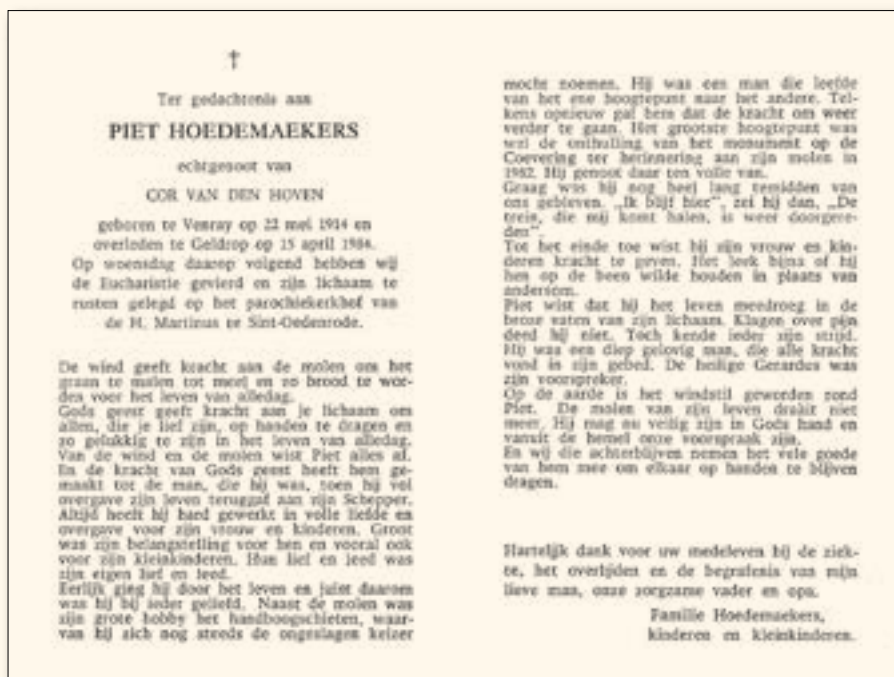

◀ Deze foto van de molen (op het stormeind stond geschilderd: KEIZER KAREL, ANNO 1290) is afkomstig uit de verzameling van wijlen Jan Pepers. Pepers, die in 2019 op 94-jarige leeftijd overleed, woonde in de nabijheid van de molen en bewaarde ook de molensteinen die later in het monument opgesteld zouden worden in zijn tuin.

De opname is ongedateerd, maar omdat het wiekenkruis nog niet zijn typische beschildering - met schuine banen in rood, wit en blauw - uit later tijd toont, zal de foto uit de jaren dertig stammen. Wie er voor de molen poseren, is onbekend.

Deze foto van het trapeind van de molen laat zien dat ook delen van de trapconstructie zelf in banen van drie kleuren geschilderd waren.

Er zijn ook andere interessante details zichtbaar op de foto. Zo houden de mensen links op de galerij zich niet voor niets aan het hekje vast. Zij staan zo te zien op de spruitbalk en een afsluitend luik boven de lui-opening lijkt te ontbreken. De personen op de foto zijn v.l.n.r. Cornelis (opa) van den Hoven, dochter Cor, die gehuwd was met de laatste mulder Piet Hoedemaekers, Piet Hoedemaekers zelf, een onbekende jongen en oma Van den Hoven (foto verkregen via Frans Govers; collectie familie Hoedemaekers, 1943 - 1944).

Bidprentje van Piet Hoedemaekers (collectie Frans Weemaes).

de kranten en in molentijdschriften als *Molenwereld*.

Echter met het verstrijken van de tijd verdwijnt de positieve berichtgeving. De CDA-fracties van Sint-Oedenrode, Schijndel en Veghel brachten in december 2012 een motie in alle drie de gemeenteraden ter sprake om samen met de gemeenten de Koevingse molen te herbouwen en zo het voorstellen tot samenvoeging van Sint-Oedenrode, Schijndel en Veghel symbolisch te ondersteunen. Deze motie redde het niet. Het vrijmaken van gelden voor herbouw van de molen werd steeds weer vooruitgeschoven. Dat is "aan de nieuwe raad", werd dan gezegd. En zo werd de stichting aan het lijntje gehouden. Er werd om een goed doortimmerd businessplan gevraagd. Dit kwam er in 2015. Door de stichting werd in samenwerking met KNHM (voorheen Koninklijke Nederlandsche Heide-maatschappij) en advies- en ingenieursbureau Arcadis een businessplan opgesteld. Maar ook dat bleek niet voldoende. Omdat cofinanciering vanuit de gemeenten uitbleef, haakte ook de provincie Noord-Brabant als subsidiegever af. Eveneens tekenend voor de manier waarop de gemeenten het alleen maar bij woorden hielden en niet tot daden overgingen: het lukte niet om de bestemmingsplannen ten gunste van herbouw gewijzigd te krij-

gen. Wanneer de gemeenten een daad moesten stellen, werd het balletje weer teruggelegd bij de stichting. Initiatiefnemer Mari van Kasteren trad eind 2015 hevig teleurgesteld uit het bestuur. Voorzitter Jos Wijn werd in een artikel in het *Brabants Dagblad* van 21 juli 2018 nog geciteerd: "Linksom of rechtsom, die molen moet er komen." Maar in juni 2019 bracht het bestuur van Stichting Koevingse molen het nieuws naar buiten dat zij zichzelf opgeheven had. Hiermee eindigde een lang traject van veel inspanningen en hoop, maar ook met veel teleurstellingen.

Hoe zou de molen er uit hebben moeten zien?

In de oprichtingsakte van Stichting Koevingse molen stond dan weliswaar "Bij de herbouw zo veel mogelijk middeleeuwse molenspecificaties die gelden voor een standerdmolen, toe te passen", maar het oorspronkelijke idee was om een molen van een heel ander type neer te zetten. Men wilde de hoogste stenen windmolen ter wereld bouwen. Uiteindelijk is het qua ontwerp toch een standerdmolen geworden, met

► Een foto-afdruk van amateurfotograaf Nard Vogels. De opname is niet gedateerd maar moet in de oorsprong jaren gemaakt zijn (Brabant-collectie, Tilburg University).

Bureau EAG Monuments (Erfgoed Advies Groen) uit Montfoort werkte een plan uit voor de bouw van een molen met middeleeuwse kenmerken. Het is er niet van gekomen (tekening EAG Monuments).

zoveel mogelijk middeleeuwse molenkenmerken. Bureau EAG Monuments te Montfoort heeft twee varianten voor een herbouwplan uitgewerkt. In het meest opmerkelijke ontwerp heeft het bureau een zogenaamde *inverted windmill* als uitgangspunt genomen. Daarbij bevindt de bovenas zich onder de molensteen, het gevlucht is er dwarsgetuigd en de trap is zijwaarts aangebracht. Een en ander is gebaseerd op een historisch onderzoek van Ester Vink, dat de stichting in 2011 heeft laten uitvoeren. Later in het traject is door Van Hooft Architecten uit Eerde een eerste schets in 3D gemaakt voor het ontwerp van het toekomstige bezoekerscentrum van de

Koeveringse molen. Er is aanvankelijk nog overwogen om een heel modern, futuristisch model te maken, maar dit kon helemaal niet rekenen op de steun van de sponsors. De ontwerpschetsen van zowel de beoogde nieuwe molen als van het bezoekerscentrum zijn bij dit artikel weergegeven.

Tot slot

Wat een ideaal plan leek, liep uiteindelijk op niets uit. In vergelijking met de succesverhalen in de omgeving (Kilsdonk, Eerde, Keldonk, Vinkel) had de Stichting Koeveringse molen bijvoorbeeld geen restant (met monumentenstatus) waarmee begonnen kon

worden, geen eigen perceel, geen passend bestemmingsplan. En daar waar de herbouw voor de drie gemeenten een bijzondere vorm van samenwerking had kunnen betekenen en symbool had kunnen staan voor hun samenvoeging, daar werkte de verdeeldheid alleen maar tegen (door vooruit te schuiven en naar elkaar te kijken). Het uiteindelijke samengaan van de afzonderlijke gemeenten in de nieuwe gemeente Meierijstad in 2017 heeft ook niet dat gebracht waarop de stichting hoopte.

Bronnen:

- Brabants Historisch Informatiecentrum (BHIC); gegevens meegedeeld door Willie Damen - van de Mosselaer.
- Govers, F. (2019). *Operation market garden, september – oktober 1944. Hoe Oost-Brabant wereldnieuws werd.* Cultuurkade Meierijstad.
- Molendatabase van verdwenen molens: www.molendatabase.org
- Mols, B. (1995). *De Pegstukken 1845 – 1995 en andere Schijndelse molens.* Europese Bibliotheek.
- Streekarchief Brabant Noordoost, St. Oedenrode, inv. nr. 1941, volgnr. 48 (hinderwetvergunningen 1883-1931).

Dankwoord

We bedanken Mari van Kasteren en Jos Wijn, oud-bestuursleden van de Stichting Koeveringse molen, voor hun hulp en het bereidwillig ter beschikking stellen van informatie. ◻

Impressie van een bezoekerscentrum bij de nieuw te bouwen molen door Van Hooft Architecten uit Eerde.

Reacties van lezers

Discussie Bazelmans

In de discussie over het Rijksmonumentenbeleid (*De nieuwe Molenwereld* nrs. 3 en 4) heb ik de inbreng van de moleneigenaren gemist. Voornamelijk vanuit dat eigenaarsperspectief wil ik hier enkele vragen en opmerkingen toevoegen.

1. Sommigen pleiten voor het schrappen van molens van de monumentenlijst. Maar wat zijn dan de criteria om dat te doen? Je zou maar een moleneigenaar zijn die voorheen subsidies ontving, en dan de financiering weg zien vallen. Wat we nodig hebben is een bestendig overheidsbeleid.

2. Er wordt gepleit voor de inzet van gecertificeerde bedrijven. Heel veel

certificeringen hebben echter een commerciële inslag en zullen prijsopdrijvend werken.

3. Over die criteria: behalve bouwhistorische waarde hebben molens ook een landschappelijke waarde. Voorheen was dat een belangrijk argument. In de discussie verdwijnt dit naar de achtergrond.

Waarom is het wel geoorloofd om van een monumentale molen een groot percentage van de bouwmasa te vernieuwen, maar niet om een nieuwe (verdwenen) molen in Kinderdijk bij te bouwen, die daar zo goed in het landschap en de geschiedenis past?

4. De heer Terpstra zegt dat te veel geld niet goed is voor het behoud van

de authenticiteit van molens. Er is echter geen sprake van te veel geld. Van veel moleneigenaren, groot en klein, hoor ik dat ze de grootst mogelijke moeite hebben om genoeg financiële middelen te vinden voor de instandhouding van hun molen(s). Het vergt veel werk, inventiviteit en het vermogen om teleurstellingen te incasseren. Wij persoonlijk ervaren dat ook zo.

5. Het lijkt me niet zinvol negatief of kritisch terug te kijken naar het beleid in het verleden.

Daarmee verliezen we het aspect standplaatsgebondenheid uit het oog. Wie neemt het de molenmensen van enkele decennia geleden nog kwalijk dat zij bewonderend "ooh!" en "aah!" riepen bij het zien van de kleurendia's van glimmende molens die bij restauraties half vernieuwd waren? Tijd en context bepalen iemands denken en handelen, ook op monumentengebied. Nu behouden we losgeraakte en verbrande houten onderdelen door ze aan elkaar te lijmen en af te schrapen. Grote kans dat er in de toekomst een tijd komt dat we ook die handelwijze historisch niet passend vinden, omdat zij haaks staat op hoe voorheen met aangetast materiaal werd omgegaan.

6. Mijns inziens moeten molens als werktuigen worden behouden, en bij voorkeur in de vorm zoals zij het laatst in bedrijf waren. Binnen die randvoorwaarde moet worden gestreefd naar zo veel mogelijk authenticiteit. De cultuurhistorische (en de landschappelijke) waarde van molens is het grootst als zij in bedrijf zijn. Dit betekent ook dat vakbekwame molenaars noodzakelijk zijn.

Frank Klören,

*samen met echtgenote eigenaar,
alsmede molenaar van molen
De Vriendschap in Bleskensgraaf*

